

СТО ПОРАД УЧИТЕЛЕВІ

Ця книжка підказана сотнями зустрічей і бесід з молодими вчителями, які тільки починають працювати, тисячами листів від них, що їх я одержав, працюючи в Павиській середній школі.

Я знаю працівників багатьох спеціальностей, але немає — я в цьому впевнений — людей більш допитливих, невгамовних, більш одержимих думками про творчість, як учителі. Ніколи не забуду молоду вчительку з далекого кабардинського аулу. У перший рік роботи після закінчення університету, викладаючи англійську мову, вона зіткнулася з багатьма труднощами. Дівчині, яка з нетерпінням чекала своїх перших кроків творчої праці, мріяла про радість духовного спілкування з учнями, здалося, що в неї немає покликання до вчительської праці, що вона взялася не за свою справу. Кілька тривожних листів, через які червоною ниткою проходять запитання: що ж таке покликання? Як визначити його в собі? Як утвердити, створити в собі любов до справи? Мої відповіді не задовольняли її, і ось вона приїздить, щоб у живій бесіді з'ясувати те, що її хвилює. «Я в ста школах побуваю, з тисячами вчителів зустрінусь, — говорила молода вчителька, — але мені треба дізнатися, чи є в мене покликання до роботи з дітьми».

Радість творчої праці, повнота життя завдяки творчості — до цього прагне кожна культурна, освічена людина. Питання про те, як розкрити свої здібності в благородній справі виховання молодого покоління, як знайти себе в цій, одній з найцікавіших, найскладніших, найгуманніших спеціальностей — хвилююче питання, воно повторюється в сотнях листів і бесід. знайти відповідь на нього прагне і сімнадцятирічна дівчина, яка тільки-но закінчила середню школу, і випускник педагогічного інституту, і педагог, який уже пізнав першу радість успіху і першу гіркоту невдачі. З цього питання я й почну свої сто практичних порад учителеві.

1. ЩО ТАКЕ ПОКЛИКАННЯ
ДО ПРАЦІ ВЧИТЕЛЯ?
ЯК ВОНО ФОРМУЄТЬСЯ?

Як і всяка кваліфікована, цілеспрямована, планомірна й систематична праця, виховання людини є професією, спеціальністю. Але це особлива професія, яку не порівняєш ні з якою іншою справою. Вона має низку специфічних властивостей і якостей:

а) Ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що є в житті, — з людиною. Від нас, від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її життя, здоров'я, розум, характер, воля, громадянське й інтелектуальне обличчя, її місце і роль у житті, її щастя.

б) Кінцевий результат педагогічної праці можна побачити не сьогодні, не завтра, а через дуже тривалий час. Те, що ви зробили, сказали, зуміли прищепити дитині, інколи виявляється через п'ять-десять років.

в) На дитину впливає багато людей і явищ життя, на неї впливають мати, батько, шкільні товариші, так зване «вуличне середовище», прочитані книжки й переглянуті кінофільми, про які ви й не знаєте, зовсім непередбачена зустріч з людиною і т. ін. Вплив на дитину може бути позитивним і негативним. Трапляються сім'ї, в яких важка, гнітюча обстановка накладає незгладимий відбиток на все життя людини. Місія школи, наше з вами найважливіше завдання, дорогий колего, — боротися за людину, переборювати негативні впливи і давати простір позитивним. А для цього необхідно, щоб особистість учителя найбільш яскраво, дійово і благотворно впливала на особистість учня. «Людська природа настільки багата, сильна й еластична, — писав Д. І. Писарев, — що вона може зберігати свою свіжість і свою красу серед найгнітючого неподобства навколишньої дійсності»¹. Але людська природа може розкри-

тися повною мірою лише тоді, коли в дитини є розумний, умілий, мудрий вихователь.

г) Об'єкт нашої праці — найтонші сфери духовного життя особистості, яка формується, — розум, почуття, воля, переконаність, самосвідомість. Впливати на ці сфери можна тільки так само — розумом, почуттям, волею, переконаністю, самосвідомістю. Найважливіші інструменти нашого впливу на духовний світ школяра — слово вчителя, краса навколишнього світу й мистецтва, створення обставин, в яких найяскравіше виражаються почуття — весь емоційний діапазон людських відносин.

д) Однією з найважливіших особливостей творчості педагога є те, що об'єкт його праці — дитина — повсякчас змінюється, завжди новий, сьогодні не той, що вчора. Наша праця — формування людини, і це покладає на нас особливу відповідальність, яку ні з чим не зіставити.

Така специфіка педагогічної роботи. У чому ж полягає покликання до неї, які об'єктивні дані необхідні для неї, як виховувати, утверджувати, розвивати й відшліфовувати це покликання?

Невикорінною духовною потребою будь-якої людини є спілкування з людьми, у спілкуванні з ними вона знаходить радість і повноту життя. Але в одних через різні обставини ця потреба дуже мало розвинена, а в інших вона є ніби рисою характеру, яка домінує над іншими рисами. Є люди, як кажуть, «з природи» свої відлюдкувати, замкнені, мовчазні, вони прагнуть більше до самотності або до спілкування з вузьким колом друзів (природа, звичайно, тут ні при чому — вирішальне значення має виховання, особливо в роки раннього дитинства). Якщо спілкування з багатолюдним колективом приносить вам головний біль, якщо вам краще працювати на самоті або з двома-трьома друзями, ніж поряд з великою групою товаришів, — не вибирайте своєю професією вчительську працю.

Учительська професія — це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється. Прекрасна риса — повсякчас відкривати в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі її становлення — один з тих коренів, які живлять покликання до педагогічної праці. Я твердо переконаний, що цей корінь закладається в людині в дитинстві й отрочстві, закладається і в сім'ї, і в школі. Він закладається тур-

ботами старших — батька, матері, вчителя, — які виховують дитину в душі любові до людей, поваги до людини.

У вас зародилася мрія стати вчителем. Перевірте, випробуйте себе. Ви навчаєтеся в дев'ятому чи в десятому класі, попросіть у комітеті комсомолу призначити вас піонервожатим загону чи вихователем жовтенятської групи. Ось перед вами сорок малят — з першого погляду вони здадуться вам дуже схожими одне на одного навіть зовнішніми рисами, але вже на третій, четвертий, п'ятий день, після кількох зустрічей з дитячим колективом, після кількох походів у ліс, у поле ви переконаєтеся, що кожна дитина — це цілий світ, неповторний і своєрідний. Якщо цей світ відкриється перед вами, якщо в кожній дитині ви відчуете її індивідуальність, якщо у ваше серце постукають радощі й прикрощі кожної дитини й відізвуться вашими думками, турботами, тривогами, — сміливо вибирайте своєю професією благородну вчительську працю, ви знайдете в ній радість творчості. Тому що творчість у нашій праці (я ще зупинюсь на цьому) — це насамперед пізнавання людини, подив перед багатогранністю й невичерпністю людського.

Якщо ж чотири десятки дітей здадуться вам похмуро одноманітними, якщо ви з трудом запам'ятовуватимете їхні обличчя й імена, якщо кожна пара дитячих очей не розповість вам чогось глибоко особистого, неповторного, якщо за дзвінким голосом дитини, що пролунав десь у глибині саду, ви не пізнаєте — не пізнаєте і через тиждень, і через місяць, — хто це кричить і що в цьому крикові, — сім раз, як кажуть, подумайте, а потім вирішуйте, чи бути вам учителем. Тому що немає жодної педагогічної закономірності, немає жодної істини, яка була б абсолютно *однаково застосовна* до всіх дітей. Тому що практична педагогіка — це знання й уміння, не тільки доведені до ступеня майстерності, але й підняті до рівня мистецтва. Тому що виховувати людину — це передусім знати її душу, бачити й відчувати її індивідуальний світ.

«Якби в моїх руках була влада, я відрізав би язик всякому, хто говорить, що людина невинувата»², — ці слова великого мислителя Абая Кунанбаєва глибоко запали мені в душу, вони загоряються переді мною вогненними літерами щоразу, коли я думаю про педагогічне покликання, коли доводиться говорити з молодим учителем про його радощі й прикрощі, успіхи й невдачі. Безмежна віра в лю-

дину, в добре начало в ній — ось що повинно жити у вашій душі, якщо ви думаєте присвятити своє життя благородній учительській праці. Віра не в якусь абстрактну людину — такої в природі немає, — а в нашу радянську дитину, яка розвивається в соціалістичному суспільстві.

Наріжний камінь педагогічного покликання — це глибока віра в можливість успішного виховання кожної дитини. Я не вірю в те, що є невинуваті діти, підлітки, юнаки, дівчата. Адже перед нами істота, якій тільки відкривається світ, і від нас залежить зробити так, щоб ніщо не пригнітило, не знівечило, не вбило в маленькій людині гарного, доброго, людського. Тому кожний, хто вирішує присвятити своє життя вихованню людини, має бути терплячим до дитячих слабостей, які, коли уважно до них придивитися і вдуматися в них, коли пізнати їх не тільки розумом, а й серцем, — виявляються дуже незначними, такими, що не варті ні гніву, ні обурення, ні покарання. Не зрозумійте мене так, що я проповідую загальну терпимість, абстрактну терпимість, закликаю вчителя терпляче «нести хрест». Мова йде зовсім про інше: про мудру здатність старшої людини — матері, батька, вчителя — розуміти й відчувати найтонші спонукальні мотиви й причини дитячих вчинків. Розуміти й відчувати саме те, що це дитячі вчинки. Не ставити дитину на одну дошку з собою, не ставити їй таких вимог, як до дорослих, але й самому не ставати дитиною, не опускатися до рівня дитини, розуміючи разом з тим складність *дитячих* вчинків і відносин у дитячому колективі.

Якщо у вас викликає досаду й серцебиття кожна дитяча витівка, якщо вам здається: ось вони, діти, вже дійшли краю, ось треба робити щось таке надзвичайне, вживати якихось «пожежних» заходів, — сім раз зважте, чи бути вам педагогом. Вам не бути вихователем, якщо у вас будуть нескінченні конфлікти з дітьми. Уміння погасити конфлікт насамперед розумінням того, що ви маєте справу з дитиною, — це вміння виростає з глибокого кореня, який живить педагогічне покликання, з розуміння й відчуження того, що дитина — істота, яка повсякчас змінюється.

Є ще одна риса, без якої, по-моєму, неможливе педагогічне покликання. Я б назвав цю рису гармонією серця й розуму. Навряд чи є інші професії, крім професій педагога й лікаря, які вимагали б стільки сердечності. У вас може бути не тільки сорок вихованців. Якщо ви викладаєте в стар-

пих класах, у вас буде сто — сто п'ятдесят вихованців. І кожному треба дати частинку свого серця, для радощів і прикостей кожного треба знайти місце в своєму серці. Чуйність, сердечна турбота про людину — це плоть і кров педагогічного покликання. Учителеві не можна бути холодною, байдужою людиною. Холодна безпристрасність і скрупульозне зважування всього, що відбувається, побоювання допуститися неточності в дотриманні всіляких регламентацій викликає в дітей насторожене ставлення до вчителя, недовіру. Занадто безпристрасного вчителя діти не люблять, вони ніколи не розкривають перед ним своє серце.

За будь-яких обставин робіть так, як велить перше сердечне поривання, — воно завжди найблагородніше. Але водночас учителеві треба вміти контролювати свої сердечні поривання розумом, не піддаватися емоційній стихії. Особливо важливо це тоді, коли треба приймати рішення в зв'язку з помилковими, необачними, одним словом, неправильними вчинками ваших учнів. Мистецтво й майстерність педагога саме і полягає в умінні поєднувати сердечність з мудрістю.

Іноколи треба зачекати з прийняттям рішення, дати «відстоятися» почуттю. Щоразу, коли треба поговорити з учнем про його вчинок, в якому виявилися складні, суперечливі порухи його душі, я завжди відкладаю цю бесіду на декілька днів. Запевняю вас, мої шановні колеги, емоційність ваших слів, вашого звертання до розуму й серця вихованця від цього стане ще повнішою, тому що почуття в таких випадках ніби облагороджує мудрість ваших суджень. І судження ваші, слова ваші доходять у таких випадках до глибини серця вихованця, бо вони пережиті, неначе насичені хвилюваннями вашого серця. Це уміння — уміння *настроювати* себе на задушевну розмову з учнем, особливо з підлітком, надзвичайно важливе в тій майстерні педагогічних засобів, яку повинен створити для себе кожний учитель. Це вміння треба виховувати в собі, створювати, удосконалювати, «відшліфовувати», робити тоншим і дійовішим.

Виховуючи це вміння, необхідно глибоко проникати в душу дитини, вдумуватися в те, чим вона живе, як вона дивиться на світ, чим є для неї люди, що оточують її.

Дорогий мій колего, щоб стати справжнім вихователем, треба пройти цю школу сердечності — протягом тривалого часу *пізнавати серцем* усе, чим живе, що думає, з чого ра-

діє й чим засмучується ваш вихованець. Це одна з найтонших речей у нашій педагогічній справі. Якщо ви наполегливо оволодіваєте нею, ви будете справжнім майстром.

2. ПРО ЗДОРОВ'Я І ПОВНОТУ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЯ. КІЛЬКА СЛІВ ПРО РАДІСТЬ ПРАЦІ

Мені пригадується один урочистий вечір, присвячений проводам педагога на пенсію. Учителька, яка запросила мене на цей вечір, була ще порівняно молода, працювати вона почала з 20 років, і в день виходу на пенсію їй було всього 45 років. Чому Анастасія Григорівна йде на пенсію? — дивувалися всі. Дивним здавалося й те, що вчителька не захотіла працювати жодного зайвого дня; пішла з роботи точно в день, коли минуло 25 років її роботи в школі. Всі здивування розвіяла сама Анастасія Григорівна в своєму прощальному слові, зверненому до нас, тоді ще молодих педагогів. «Любі друзі, — сказала вона, — я йду тому, що праця в школі не була моєю улюбленою справою. Я не знаходила в цій роботі задоволення. Вона не давала мені ніякої радості. Це біда, це трагедія мого життя. Кожний день був днем чекання: швидше б закінчилися уроки, зник би цей гамір, швидше б залишитися на самоті. Ви дивуетесь: жінці 45 років, і вона вже йде від праці, адже в неї ще квітуче здоров'я. Ні, не квітуче в мене здоров'я. Воно надірване. І надірване тим, що праця не давала мені радості. У мене дуже хворе серце. Раджу вам, молодим: перевірте самі себе, якщо праця не дає вам радості, йдіть із школи, влаштуйте себе в житті правильно, знайдіть улюблену справу. Інакше роки праці стануть для вас пеклом».

Замислімося над цією сумною історією, любий друже. Здоров'я, настрої, повнота духовного життя, радість творчої праці, задоволення від любимої справи — тісно пов'язані між собою, взаємозалежні. І на першому місці тут стоїть гармонія здоров'я й сили духу. Здоров'я — як воно потрібно педагогові, яка трагедія приходить у його життя, якщо непомітно підкралася недуга, від якої немає порятунку! Адже ж нерідко буває таке, що вчителю 45—47 років, а він уже *видихався*. Тільки вступив у зеніт педагогічної мудрості, осягнув таємниці майстерності й мистецтва вихователя, виробив свої педагогічні переконання —

а сил уже й немає. «Як я боюсь років у 45 стати «почесним членом президій», «весільним генералом», — пише мені вчитель з 25-річним стажем, що почав свою педагогічну діяльність 16-річним юнаком. Як працювати, щоб не надирвалося здоров'я? Адже здоров'я потрібне насамперед для праці, для творчості, без праці я не уявляю собі щастя».

Я розмовляв з чотирма сотнями вчителів віком від 45 до 50 років. Коли мова йшла про здоров'я, багато хто скаржився: «серце стало слабим», «дає себе знати серце». Серцеві й нервові розлади, ослаблення серця — якраз із цього боку непомітно підкрадається до вчителя недуга, яка не тільки обмежує, але часто-густо й зовсім припиняє його творчу працю, змушує передчасно йти «на спочинок». Учителеві треба берегти серце й нерви. Працювати нам треба так, щоб до 60-річного віку бути здоровим, життєрадісним. Важко уявити собі щось трагічніше для вчителя, ніж відчувати себе повним розумових сил, задумів і безсилим фізично.

Але як берегти серце й нерви? Не відвертатися ж від усього того, що вимагає особистого емоційного ставлення, не виховувати ж у собі байдужість. Тут насамперед треба враховувати специфічні професійні умови нашої праці.

Наша робота — це робота серця й нервів, це буквально щоденна й щогодинна витрата величезних душевних сил. Наша праця — це повсякчасна зміна ситуацій, що викликає то посилене збудження, то гальмування. Тому вміння *володіти собою, тримати себе в руках* — одне з найбільш необхідних умінь, від якого залежать і успіх діяльності педагога, і його здоров'я. Невміння правильно гальмувати щоденні й щогодинні збудження, невміння *володіти ситуаціями* — ось що передусім висотує серце, виснажує нервову систему вчителя.

Але як же виховувати в собі це вміння? Насамперед треба *знати* своє здоров'я, знати особливості своєї нервової системи й серця. Нервова система людини за самою природою своєю дуже гнучка, і вчителеві треба вміти довести цю гнучкість до ступеня мистецтва влади над емоціями. Я виховував у собі це вміння тим, що не допускав, щоб проросло насіння таких негативних моментів, як похмурість, перебільшення чужих пороків, гіперболізація «ненормальних» дитячих намірів і дій — це важко передати словами, але це великий недолік нашої культури, тех-

нології педагогічної праці — погана звичка вимагати від дитини те, що можна вимагати тільки від дорослого, робити маленьку дитину чи то резонером, чи то байдужим вмістилищем істин і повчань. Я завжди прагну не викликати в собі збудження, не нагнітати його, а давати йому розрядку. Що для цього потрібне, як уникнути повсякчасного примушування стримувати самого себе? Найрадикальнішими засобами є, по-перше, переключення енергії всього колективу, включаючи й учителя, на справу, яка вимагає духовної єдності, колективної творчості, трудової зосередженості всіх і кожного, взаємного обміну інтелектуальними цінностями. Досвід переконав мене в тому, що саме така колективна діяльність наче розслаблює ті *пружини*, які вчитель часто змушений стискувати, щоб загальмувати збудження, не дати вирватися назовні роздратуванню. Якщо не послаблювати ці пружини, якщо стискувати, як кажуть, серце в кулак, воно висотується, роздратовується, стає надто неспокійним, неврівноваженим стражем емоційних небезпек, які виникають у нашій праці щоразу, коли чи то дається повна воля почуттям, чи то, навпаки, почуття гасяться, пригнічуються.

Я пішов з дітьми до лісу. Є в нашому колективі маленький такий, пустотливий, жвавий, рухливий, як ртуть, кирпатий, веснянкуватий, синьоокий Юрко. У той час, коли діти, зібравшись на галявині, слухали моє напучення: куди ми підемо далі, як не загубитися й не заблудитися в лісі, Юрко побіг у лісову гущавину, заховався десь у яру і — чути вже всім нам — гукає... З першого погляду може здатися, що хлопчик усе це чинить з недобрим наміром: внести розлад у наш лісовий похід. Але — кажу я сам собі — не можна перебільшувати дитячих намірів. Адже Юрко — маленька дитина, другокласник, і не може бути в нього таких далекосяжних намірів. Ось я не буду нервувати, не буду сердитися й роздратовуватися, а влаштую з усього цього дуже цікаву гру. Давайте, діти, замовкнемо й заховаємося від Юрка. Не ми його, а він нас шукатиме. Тихенько, щоб і трава під ногами не шелестіла, ми пробираємося до відомої тільки мені лісової печери, ховаємося в ній. Діти із захопленням розглядають своє сховище. Юрко гукнув кілька разів і замовк. Ось він уже в іншому місці — наслідує пісню іволги, наближається до тієї галявини, де ми сиділи. Ось він гукнув, і в його голосі я вже почув тривогу. Ось він уже на галявині. Уже не гукає й не

наслідую співу птахів, а стурбовано кличе нас: «Де ви? Відгукніться!».

Замість того щоб примушувати себе стримувати збудження, знайдіть діяльність, яка покаже зовсім в іншому світлі те, що викликає збудження, роздратування, примушує тримати пружину гальмування в стиснутому стані. Зробіть неприємне, дратуюче — смішним, і ви станете повновладним володарем думок і почуттів колективу.

Другий засіб знімати збудження й роздратування, послаблювати пружину гальмування — це гумор. Найбільш напружену ситуацію, яка може викликати інколи дуже тривале роздратування, можна розрядити, якщо ви володієте почуттям гумору. Веселого, бадьорого, нерозпачливого вчителя діти люблять і поважають уже тому, що й вони — народ веселий, який володіє почуттям гумору. Вони вміють у кожному вчинку, у кожному життєвому явищі бачити рисочку смішного. Уміння незлобливо, доброзичливо висміювати негативне, жартом підтримувати й заохочувати позитивне — важлива риса хорошого вчителя й хорошого учнівського колективу.

Відсутність в учителя почуття гумору зводить стіну взаємного незрозуміння: учитель не розуміє дітей, діти не розуміють учителя. Свідомість того, що діти тебе не розуміють, дратує вчителя, і це роздратування — той стан, з якого вчитель часто не знаходить виходу. Повірте, дорогий мій колего, що добра половина конфліктів, які роз'їдають живе тіло школи, отруюють життя учнівському колективі, виникає через взаємне незрозуміння.

Особливістю праці педагога є чергування періодів великої напруженості розумових зусиль з періодами порівняно спокійними.

Багаторічна практика твердо переконує: серцю й нервам педагога необхідні тривалі періоди припинення віддачі, припинення витрати нервових і духовних сил. Ці сили необхідно поповнювати. Обов'язкова умова такого поповнення — розумне використання часу відпочинку. Правильний відпочинок, особливо влітку і взимку, розвиває й зміцнює компенсаторні здатності нервової системи, сприяє виробленню витримки, урівноваженості, уміння підпорядковувати емоційні пориви контролю розуму. Багато досвідчених учителів, які пропрацювали в школі 30, 40 і більше років, розповідають, що витримку, самовладання виховує в них, зокрема й особливо, тривале спілкування в приро-

дою, в якому фізичне напруження поєднується з думкою, спостереженнями.

Разом з тим треба вміти обачно витрачати нервові сили в процесі повсякденної праці — це теж дуже важлива запорака здорового серця й здорового духу.

3. ЯК ЗАПОБІГТИ ВИСНАЖЕННЮ НЕРВОВИХ СИЛ У ПРОЦЕСІ ПОВСЯКДЕННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Наша праця проходить у світі дитинства — ось про що не можна забувати ні на хвилину. А це особливий світ, який ні з чим не порівняєш. Треба знати його, але цього мало. Потрібно *вжитися* в світ дитинства; якщо хочете, в кожному вчителеві повинна сяяти й ніколи не гаснути маленька іскорка дитини.

Що ж це таке — світ дитинства? Я даю тут тільки деякі практичні поради вчителеві й не претендую на науково-психологічне визначення всіх особливостей дитинства. Я б сказав, що дитинство — це насамперед емоційне пізнання навколишнього світу. Світ дитинства — це в першу чергу пізнання серцем того, що дитина бачить навколо себе, що вона сама робить. Яскраве, повнокровне, виразне життя серця, гра почуттів, емоційних рухів — ось що таке дитинство як об'єкт нашої педагогічної праці, як середовище, в якому нам доводиться працювати.

Життя дитячого серця щогодини несе нам задоволення і незадоволення, радість і прикрість, смуток і замилування, подив і захоплення, ласку й гнів. У тому широченному діапазоні, що його дає нам світ дитинства, є приємні й неприємні мелодії, які радують і які засмучують. Уміти розібратися в цій гармонії — найважливіша умова духовної повноти, радості й успіху в педагогічній праці. Прикрість, гнів, обурення, — якщо, крім цих почуттів, спідкування з дітьми нічого вчителеві не приносить, — не тільки западають неприємними переживаннями в його душу, але й порушують роботу внутрішніх органів. В учителів, які не вміють бачити й відчувати світ дитинства з його складною емоційною гармонією, часто спостерігаються неврогенні розлади, серед них найбільш неприємним і часто грізним буває виснаження нервових сил.

«У мене всього три уроки на день, — пише Лідія Н. в Тамбовській області. — Але додому приходжу розбита.

втомлена; немає сил не тільки готуватися до уроків або читати, але й думати. У чому справа? Під час роботи в школі я — як натягнута струна. Дитячі пустощі не дають спокою. Здається, що кожний хлопчисько тільки й думає про те, щоб зробити мені якусь прикрість. Бачу, на уроці Федя штовхнув Ваню під бік, а Ваня дав Феді здачі — ударив лінійкою по голові... Усе це, кажуть інші вчителі, дрібниці, а я не можу спокійно на все це дивитися: по всьому тілу розливається гаряча хвиля, серце як не вискочить із грудей, руки й ноги німіють. Роблю зауваження учневі, хочучи бути спокійною, але голос тремтить, діти це помічають і, здається мені, посміхаються, на зло досаджають новими витівками. Що мені робити?»

Це вже неврогенний розлад, причина якого — нерозуміння світу дитинства. У цілому цей світ прекрасний, дорогий мій колего, і, якщо ви знаєте його, якщо відчуваєте себе в ньому, як риба у воді, він приносить вам позитивних переживань і пастрій незрівнянно більше, ніж негативних. Так умійте ж почути, зрозуміти, відчути серцем у тій музиці, яка називається дитинством, насамперед світлі, життєрадісні мелодії. Будьте не тільки слухачем, споживачем музики дитинства, але і її творцем — композитором. Створюйте світлі, життєрадісні мелодії в музиці дитинства, від якої залежить ваше здоров'я, сила вашого духу, стан вашого серця. Ваш рояль і ваш нотний зошит, де ви пишете музику дитинства, ваша диригентська паличка, яка керує мелодіями, — це дуже проста і водночас дуже складна річ — *оптимізм*. Пам'ятайте, що немає серед дітей, підлітків, юнаків і дівчат зловмисників, а якщо й з'являються інколи такі — один на тисячу, на десять тисяч осіб, — то творить їх зло, а виліковують добро, людяність і знову-таки чарівна скрипка й чарівна диригентська паличка — *оптимізм*.

Немає в дитини нічого такого, що вимагало б від педагога жорстокості. А якщо й виникають пороки в дитячій душі, то це зло витаняється насамперед добром. Це не проповідь непротивлення злу, а реальний погляд на світ дитинства. Мені ненависна скрипуча підозріливість щодо дітей, ненависна формалістична регламентація вимог і заборон. Це не проповідь нехлюйства й «вільного виховання», а тверда переконаність у тому, що добро, ласка, любов — відносно дитини — не абстрактні добро, ласка й любов, а людяні, реальні, прийняті вірою в людину, це могутня сила,

здатна утвердити в людині все прекрасне, зробити її ідеальною. Я не повірю в те, що дитина, яку правильно виховують, може стати хуліганом, дармоїдом, циніком, істотою брехливою й розбещеною.

Оптимізм, віра в людину — невичерпне джерело творчої енергії, нервових сил, здоров'я вихователя й вихованця. Не давайте прорости в своїй душі насінню зневіри в людину, підозріливості. Зневіра в людину, якою б маленькою, незначною вона не була спочатку, розростається в те, що я — оскільки тут мова йде про здоров'я фізичне й душевне — назвав би страшною раковою пухлиною недоброзичливості. Недоброзичливість — небезпечна недуга душі, яка позначається і на серці, і на нервах. Воно, ця недуга, закриває очі педагога пеленою, через яку він не бачить у людині доброго. Недоброзичливість — це химерні окуляри, скельця яких зменшують гарне до мікроскопічних розмірів і роблять невидимим, а погане збільшують до потворних розмірів, до того, що воно закриває найтонші рисочки людського. Розлад здоров'я в педагога починається, мій юний друже, з того, що він дозволяє розростися недоброзичливості, підживлюючи її намірами і вчинками, які нічого спільного не мають з оптимістичною вірою в людину. Недоброзичливість — мати озлобленості, а озлобленість — це вже, образно кажучи, гостра колючка, яка постійно робить уколи в найчутливіші куточки серця, виснажує душу, ослаблює нерви.

Більш як вогню бійтеся навіть найменшого злорадства. Вам — нехай цього не було ніколи — удалося, припустимо, «пробрати» школяра, «уразити» його в живе: ви записали в щоденник про його поганий вчинок, і десь у глибині вашої свідомості заворушилася радісна думка: ось прочитає батько мій запис, він вимогливий, батько твій, дасть він тобі... Мигцем глянувши в сумні очі дитини, ви не збентежилися, а залишилися спокійним. Зрозумійте, дорогий друже, що з таких ось хвилин починається ваше велике лихо: у глибині вашого серця оселяється злорадство. Воно здається спершу невинним, слабеньким звірком, а насправді — подібне до отруйної змії. Злорадство, в свою чергу, породжує нетерпимість, зловтішне серце стає глухим і німим, воно не вловлює тонких порухів дитячої душі; зловтішна людина бачить зло й зловмисність там, де мова йде про звичайні дитячі пустощі. Нетерпимість до дитячих витівок, пустощів робить учителя холодним резонером, без-

пристрасним наглядцем, ненависним дітям. І вони платять йому за дріб'язкові причіпки тим, що прагнуть вивести його із себе, «насолити» йому. Якщо вже почалося це, серце педагога поступово згоряє від того, що йому щомиті доводиться заглушати свою озлобленість. Бійтеся цього, як великого пещастя, мій друже. Якщо вам не пощастило уникнути цього, ви станете жовчною, дратівливою, похмурою істотою, праця перетвориться для вас у каторгу, у вас з'явиться сто виразок і сто пороків.

Доброзичливість, розумна доброта — ось що має бути атмосферою життя дитячого колективу, головним тонусом взаємовідносин педагога й дітей. Яке це прекрасне слово й водночас яке це глибоке, складне, багатогранне людське ставлення — *доброзичливість*. Якщо вона взаємна, — людина відкривається перед людиною всіма глибинами своєї душі.

Я тисячу раз говорив і твердитиму до смерті, що взаємна доброзичливість учителя й дітей — це ті найтонші нитки, які єднають серця й завдяки яким — запам'ятайте, це надзвичайно важливо в нашій педагогічній праці — людина розуміє людину без слів, людина відчуває найтонші порухи душі іншої людини. Багато років праці в школі твердо переконали мене, що коли я доброзичливий до дітей і виховав у них доброзичливість, вони бережуть моє серце й мої нерви, розуміють, коли мені тяжко на душі, коли мені важко навіть говорити. Відчуваючи мій сьогоднішній стан, відчувши, що в мене дуже тяжко на душі, діти навіть говорять тихо, уникають галасу, прагнуть дати мені якнайбільше спокою і на уроках, і на перервах. У цьому взаємному відчутті серця, в умінні читати в душі людини — невичерпне джерело вашого здоров'я, мій дорогий колего. Але тут ми вступаємо в цілком особливу сферу шкільного життя — в сферу, про яку дуже мало говорять, але про яку треба багато й розумно говорити. Мова йде про саму суть доброзичливості, як про один з найважливіших аспектів емоційного виховання.

4. БУДЬТЕ ДОБРОЗИЧЛИВИМИ

Ця порада належить до азбуки педагогічної культури взагалі й емоційного боку культури виховання зокрема. Бути доброзичливим — означає ставитися до дитини так, як ви поставилися б до власного сина. Дитина погано встигає, відстає; дитині важко навчатися так, як навчаються

її однокласники: дитина чи підліток допустили хуліганський вчинок — усе це біда, біда, біда... Як би ви повелися, коли б у цю біду потрапив ваш син? Навряд чи запропонували б такі рішення, як виключення з школи, зниження оцінки з поведінки... Звичайно, розумному батькові, розумній матері розум підказав би, що й *це* необхідне, але передусім серце підказало б щось таке, що конче потрібне для врятування сина — адже покаранням самим людиною не врятуєш. Серце зажадало б чогось такого, що створило б у душі сина моральну чистоту й красу, зробило б його справжньою людиною. Ось це бажання серця і є доброзичливість. Доброзичливість педагога означає насамперед уміння не допустити, щоб дитина стала поганою, застерегти її від помилкових кроків. По-батьківському, по-материнському бажати добра — це значить заступити злу дорогу до дитячого серця, закрити серце дитини від зла. Якщо у вашому серці живе така неспокійна турбота про кожну дитину, якщо кожна дитина для вас — не рядок і номер у класному журналі, а жива людина, особистість, неповторний людський світ, — можете бути певні: серце підкаже вам, що робити, коли в дитини біда. Це веління серця — доброзичливість у дії.

Легко сказати: будьте доброзичливі. Але доброзичливість треба виховувати, і виховується ця властивість душі тільки тоді, коли вона — взаємна, тобто, коли педагог бажає добра учневі, а учень — педагогові. Це найтонша гармонія шкільного життя. Взаємність доброзичливості виховується в атмосфері великої емоційної культури. Я завжди вважав одним з найважливіших виховних завдань учити дітей пізнавати світ серцем, відчувати серцем стан, в якому перебуває людина — не тільки рідна, близька, але й будь-який співвітчизник, що зустрівся на життєвому шляху. Навчити маленьких дітей відчувати, що в людини, яка їм зустрілася, тяжко на душі, що в неї якесь горе — це одне з найтонших педагогічних умінь. Я хочу поділитися досвідом, як учителів виховувати це вміння в самого себе, як виховувати емоційну культуру в дітей і як ця культура стає основою взаємної доброзичливості.

Весна, в полі, поряд із школою, працюють на буряковій плантації колгоспниці. Кожного ранку, як тільки з-за горизонту випливає червоний диск сонця, жінки одна за одною йдуть у поле. А мої першокласники теж приходять в цей час у шкільний сад. Ми зустрічаємо схід сонечка

в своєму Куточку Краси — в зеленому класі під голубим небом — це великий зелений курінь, який захищає нас від сонця суцільним листям винограду. Мимо нас, за два-три метри, проходять колгоспниці. Ми бачимо їх — кожну рисочку їхніх облич, їхні очі, чуємо їхнє дихання, якщо сидіти тихенько, затамувавши подих. Вони нас не бачать. Я вчу дітей: дивіться в очі жінкам, учіться відчувати й розуміти, що на душі в кожної з них — безхмарний спокій чи темна хмара гіркоти. Щодня ми бачимо одних і тих самих дівчат і жінок. Ми вже звикли до того, що синьоока, з товстими, руськими косами молода жінка, мати двох маленьких дітей, іде на роботу, наспівуючи то одну, то іншу пісеньку. Часто вона зупиняється на горбочку, дивиться на блакитне небо, слухає пісню жайворонка, усміхається. «Вона радіє життю, вона щаслива», — кажу я дітям, і всім нам від вияву людського щастя теж стає радісно. Друга жінка, звернувши на вузьку польову стежку, зриває щодня кілька польових квіток, в її очах ми читаємо думку про щось світле, життєрадісне. Дві дівчини підходять до джерела, що тихо дзюркотить на лузі, дивляться в нього, як у дзеркало, поправляють зачіски, милуються своєю красою, — дивіться, діти, в очах їхніх радісна мрія. А ця чорноока жінка не тільки нарвала польових квітів, але й присіла на пенёк, звилала маленький віночок, — звичайно такий віночок звивають тільки маленькій дівчинці; придивіться до її очей, любі діти, ви відчуєте тепло материнської любові. Але ось — дивіться, діти, уважно, — йде сива жінка. Загляньте в її очі — які вони сумні, тужливі. Скільки болю, туги в її погляді. Ось вона зупинилася, дивиться на сонечко, на село, яке потопав в зелених садках, і тяжко зітхає. Бачите, вона йде не на польову стежку, а на шлях, що веде в центр села. Рве на узбіччі дороги польові квіти і несе їх до пам'ятника воїнам, які загинули тут у бою з фашистами. Кладає квіти на могилу і — дивіться — плаче.

Перед вами, діти, найбільше в світі людське горе — материнське горе. Ось вона ще раз пройде мимо нашого Куточка Краси — придивіться уважно, загляньте ще раз в її очі.

Діти сидять, затамувавши подих. Ні листок не ворухнеться, ні билинка не затріпоче — тихо навкруги. Перед нами сумні очі матері. Ми чуємо, як вона тяжко зітхає, ще раз оглянувшись на пам'ятник воїнам...

Без будь-яких слів і пояснень дітям зрозуміло, що в матері загинув на війні син. Я розповідаю про велике материнське горе: у неї загинули два сини й чоловік.

Потім ідуть один за одним усе нові й нові уроки пізнання людини серцем. Ми вирушаємо в поле, мимо нас час від часу проходять люди.

Заглянувши в обличчя, в очі людини, діти відчувають її внутрішній світ. В одній — радість буття; в другій — мрія про щось хвилююче, дороге; у третьій — просто втома і якась байдужість — ні, в цієї людини теж на душі не зовсім добре...; у четвертій — заклопотаність, може, це якісь незначні життєві, побутові турботи, а може, й тривога про щось більше. А ось у цього дідуса якимось горем. Діти стрепенулися, насторожилися. Такого горя в людських очах вони ще ніколи не бачили. «Він страждає... У нього велике нещастя... треба запитати, чим йому допомогти...» — кажуть діти.

Вони підходять до дідуса, запитують: «Чим вам допомогти?» Дідусь кладе ласкаву руку на білу голівку моєї маленької Зіни, тяжко зітхає й говорить: «Нічим ви не допоможете мені, дорогі дітки... дружина моя в лікарні тільки що померла... йду по машину... Сорок сім років прожили... Нічим ви не допоможете, а все-таки легше, що ви — добрі люди...»

Так виховується емоційна культура. Це дуже тонкий, тривалий процес, що потребує від педагога великого такту, уваги, вдумливості, глибокого знання внутрішнього духовного світу кожної дитини.

Дитина, яка відчуває серцем іншу людину, стає доброзичливою. Але дуже важливо також і те, що вона сприйнятлива до доброзичливості вчителя: відчуває її, платить добром за добро — важливість цієї обставини у виховній роботі важко переоцінити. Душа дитини має бути підготовлена до виховання ласкою, добротою, сердечністю. Вам, мабуть, доводилося чути нарікання вчителів (а може, ви й самі висловлювали таку думку): «Що робити? Не розуміє дитина доброго слова... Я до неї з ласкою, з відкритим серцем, а вона, безсердечна, насміхається з моєї доброти». Таке, на жаль, трапляється, й корені цієї сердечної товстошкірості — в емоційній невихованості, в тому, що в роки свого дитинства дитина не вчилася пізнавати людину серцем.

Якщо ж ви навчили свого вихованця відчувати людину серцем, ваша доброзичливість здатна творити чудеса. На що спрямовується доброзичливість учителя? Насамперед на розумову працю дитини. Зичити добра в розумовій праці — це значить розуміти всі сильні й слабкі сторони дитини, відчувати тонкощі її розумової праці. Ваша доброзичливість як могутній засіб виховання діє доти, поки вихованцеві вашому хочеться бути хорошим, поки в нього є й повсякчас розвивається почуття власної гідності. У педагогічній справі між явищами й фактами існують найтісніші зв'язки: успішність дитини відбивається на стані її духу; стан духу дитини відбивається на повноті духовного життя, на здоров'ї педагога. Якщо учень прагне бути хорошим, хоче добре оволодіти знаннями, — це вже половина радості вашої праці.

Почуття власної гідності дитини залежить від її успіхів у навчанні, а успіхи в навчанні — від доброзичливості педагога і, звичайно, від того, наскільки підготовлена душа дитини до сприймання доброзичливості вчителя. Пам'ятайте, що успіхи дитини в навчанні, її почуття власної гідності — це вогник радості вашої творчої праці, шановний мій колего. До того часу, поки цей вогник горить, ви будете відчувати повноту свого духовного життя, радість творчості.

Але — знову постає запитання, — як же досягти того, щоб у дитини повсякчас були успіхи в навчанні? Як виховувати в неї почуття власної гідності? Як одухотворити її цією величезною духовною енергією — бажанням бути хорошим?

Переходжу до поради, яку коротко можна висловити так:

**5. ПАМ'ЯТАЙТЕ, ЩО НЕМА
Й БУТИ НЕ МОЖЕ
АБСТРАКТНОГО УЧНЯ**

Чому часто вже в I класі з'являються невстигаючі, відстаючі, а в II і III класах іноді вже можна зустріти безнадійно відстаючого учня, на якого вчитель, як кажуть, махнув рукою? Тому що немає індивідуального підходу до дітей у найважливішій, найголовнішій сфері шкільного життя — у сфері розумової праці.

Уявімо собі, що всіх семирічних дітей, які тільки-но стали школярами, **примусили** виконувати одну й ту саму

фізичну працю, наприклад носити воду. Один приніс п'ять віdereць — і видихався, а інший може й двадцять принести. Примусьте слабеньку дитину принести двадцять віdereць — це надірве її сили, вона завтра вже нічого не зможе зробити, а то і в лікарню ляже. Так само неоднакові й дитячі сили, потрібні для розумової праці. Один сприймає, осмислює, запам'ятовує швидко, зберігає в пам'яті довго й міцно; в іншого ж розумова праця відбувається зовсім по-іншому: матеріал сприймається дуже повільно, пам'ять зберігає знання недовго й неміцно, хоч пізніше — це трапляється нерідко — саме цей учень досягає значніших успіхів у навчанні, в інтелектуальному розвитку, ніж той, хто навчався спершу краще. Немає абстрактного учня, до якого можна було б прикласти механічно всі закономірності навчання й виховання. Немає якихось єдиних для всіх школярів передумов успіхів у навчанні. І саме поняття *успіхи в навчанні* — річ відносна: в одного показником успіхів є «п'ятірки», для іншого й «трійка» — велике досягнення. Уміння правильно визначити, на що здатний кожен учень у даний момент, як розвивати його розумові здібності в дальшому, — це надзвичайно важлива складова частина педагогічної мудрості.

Збереження й виховання почуття власної гідності кожного учня залежить від того, як уявляє вчитель його особисті успіхи в навчанні. Не можна вимагати від дитини неможливого. Будь-яка програма з будь-якого предмета — це певний рівень, коло знань, але не жива дитина. До цього рівня, до цього кола знань різні діти йдуть по-різному. Одна дитина вже в I класі може цілком самостійно прочитати задачу й розв'язати її; інша ж зробить це в кінці другого, а то й третього року навчання. Треба вміти визначити, яким шляхом, з якими уповільненнями й труднощами дитина може підійти до рівня, передбаченого програмою, як конкретно реалізувати програму в розумовій праці кожного учня.

Мистецтво й майстерність навчання і виховання полягає в тому, щоб, розкривши сили й можливості кожної дитини, дати їй радість успіху в розумовій праці. А це означає, що в навчанні має бути індивідуалізація — і в змісті розумової праці (в характері завдань), і в часі. Досвідчений педагог дає одному учневі дві, три, а то й чотири задачі на урок, іншому ж — тільки одну. Один одержує складнішу задачу, інший — простішу. Один виконує творчу

письмову роботу з мови, наприклад пише твір, інший працює над текстом літературного твору.

При такому підході всі учні просуваються вперед — одні швидше, інші — повільніше. В оцінці, що її дістає дитина за свою роботу, вона бачить власну працю, напруження зусиль; навчання приносить їй моральне задоволення, радість відкриття. Взаємна доброзичливість учителя й учня при цьому поєднується із взаємним довір'ям. Учень не бачить в учителеві тільки строгого контролера, а в оцінці — палицю. Він відверто говорить учителеві: ось це в мене не вийшло, цього я не зміг зробити. Його сумніння дуже чутливе, він не може йти на списування, використання шпаргалки; йому хочеться утвердити свою гідність.

Успіх у навчанні — це, образно кажучи, стежка, що веде до того куточка дитячого серця, в якому горить вогник бажання бути гарним. Бережіть цю стежку й цей вогник.

У мене є друг — прекрасний учитель математики І. Г. Ткаченко (Богданівська середня школа Кіровоградської області). Він так говорить про свою підготовку до уроків: «Я продумую, що робитиме кожен учень. Для всіх добираю таку роботу, яка принесла б успіх. Якщо учень не зробив хоча б маленького кроку по шляху до оволодіння знаннями, — це пропавший для нього урок. Безрезультатна праця — навряд чи є серйозніша небезпека, яка підстерігає і учня, і вчителя».

Подивіться на уроки математики викладачів Павлівської середньої школи Г. Г. Арищенко й М. А. Лисак. Під час розв'язування задач (а розв'язування задач займає 90% часу) клас у них ніби розділяється на кілька груп. У першій групі — найпідготовченіші діти, які легко розв'язують без будь-якої допомоги будь-яку задачу, і в цій групі — один-два учні, які можуть розв'язувати задачу усно, не вдаючись до записів: учитель не встиг прочитати умову, — учень уже піднімає руку; для цієї групи, крім програмних, учитель добирає задачі, що виходять за межі програми: треба дати розуму цих учнів роботу посильну, але й не легку, таку, яка вимагає напруження; інколи треба дати й таку задачу, щоб учень не міг розв'язати її самостійно, але домога вчителя може полягати лише в незначній пораді, натяку.

Друга група — старанні учні, для яких відмінне виконання завдання пов'язане з певним напруженням розумових сил, з пошуком, з подоланням труднощів. Це учні, про

яких учителі говорять: беруть працюваністю, посидючістю; встигають тому, що старанні й наполегливі.

Третя група — діти, які без допомоги справляються із задачами середньої складності, але складні задачі інколи не можуть розв'язати. Допомога цим школярам у процесі їх роботи вимагає великої педагогічної майстерності.

Четверта група — учні, які повільно осмислюють задачу, повільно розв'язують. Вони можуть у два, три рази менше зробити протягом уроку, ніж учні другої чи третьої групи, і їх ні в якому разі не можна квапити.

П'ята група — окремі учні, які взагалі не можуть справитися із задачею середньої складності; учитель добирає для них спеціальні задачі, що завжди розраховані на якийсь, нехай незначний, успіх.

Ці групи учнів не є чимось застиглим, закостенілим: результатом розумової праці, яка дає радість успіху, завжди є розвиток здібностей.

Придивіться до розумової праці на уроках педагога, якому вдалося домогтися того, що кожен його вихованець досягає успіхів. Тут панує та атмосфера взаємної доброзичливості, про яку йшла мова вище, панує інтелектуальне патхнення. Кожний прагне досягти мети своїми власними зусиллями, ви бачите в дитячих очах то напружену зосередженість думки, то радісний вогник (знайдено правильний шлях!), то замисленість (з якого ж боку підійти до задачі?). Працювати педагогові в такій атмосфері — велика насолода. Повірте, мій дорогий колего, що якою б напруженою не була праця вчителя на *такому* уроці, в нього є час для того *перепочинку*, без якого важко провести чотирьох п'ять уроків підряд.

Кілька років я викладав математику в V—VII класах, і, повірте, ці уроки, чергуючись з уроками літератури й історії, були для мене справжнім відпочинком. Уроки, на яких кожен учень пізнає індивідуальну, особисту радість успіху, не вимотують, не виснажують учителя: він не знає напруженого очікування неприємності, йому не треба стежити за тими меткими, неспокійними дітьми, які знічев'я час від часу «частують» учителя витівками, — їх енергія спрямовується на таких уроках у потрібне русло. Як старанно, зосереджено працюють пустуні й шибеники, якщо вчителю вдалося «запрягти» їх у посильну розумову працю, яка обіцяє і приносить успіх! У напруженій праці розкривається їх діяльна душа; вони стають невпізнаними:

вся їхня увага зосереджена на тому, щоб якнайкраще виконати роботу.

У мене завжди викликають досаду й подив скарги декого з учителів: дитина пустує на уроці, займається сторонніми справами... Та не може цього бути, дорогі товариші, якщо ви по-справжньому подумали про те, як змусити трудитися кожного учня!

От ми й торкнулися частково гострого в нашій праці питання: як же добитися того, щоб праця не приносила нам виснаження, нескінченного напруження нервів і серця, спричиненого тим, що кожної хвилини на горизонті вималюється чи то «надзвичайна подія», чи то «невинна витівка» — маленька, майже непомітна, але якщо їх багато, вони не дають ні працювати, ні жити нормально.

6. ДЕ БРАТИ ЧАС? ДОБА МАЄ ТІЛЬКИ 24 ГОДИНИ...

Ці слова я взяв з листа вчительки з м. Красноярська. Так, *немає часу* — це бич педагогічної праці. Він б'є не тільки по шкільних справах, але й по життю сім'ї педагога. Педагог — така ж людина, як і всі люди, йому потрібен час для сім'ї, для виховання своїх дітей. У мене є цілком точні дані про те, що багато випускників середньої школи лякаються вступу до педагогічного вузу від думки, що люди цієї професії не мають вільного часу, незважаючи на тривалу відпустку.

У мене є ще ось які цікаві цифрові дані: 500 учителям, чиї діти вступили до вищих навчальних закладів, було поставлене запитання: «В яких навчальних закладах, на яких факультетах навчаються ваші діти?» Лише 14 осіб дали відповідь: «У педагогічному інституті» або «Навчається в університеті, готується стати вчителем». Після цього було поставлене таке запитання: «Чому ваш син не захотів стати вчителем?». 486 осіб відповіли: «Тому, що він бачить, наскільки нелегка наша праця. Немає ні хвилини вільного часу».

Чи можна взагалі вчителю працювати так, щоб у нього був вільний час? — навіть у такій формі нерідко висловлюється це надзвичайно болюче питання. Справді, склалось таке становище, що, працюючи 3—4 години щодня в школі, учитель мови, математики змушений готуватися до уроків і перевіряти зошити щодня не менше як 5—6 го-

дин, до того ж він зайнятий кожного дня позакласною роботою не менше як 2 години.

Як розв'язати проблему часу? Це одна з тих всеохоплюючих проблем шкільного життя, котра, як і проблема розумового розвитку школярів, залежить буквально *від усього*, що робиться в школі.

Головне — в самому стилі, характері педагогічної праці. Один учитель історії, який пропрацював у школі тридцять три роки, провів відкритий урок на тему «Моральний ідеал молодого радянського людини». Були присутні учасники районного семінару, інспектор райвно. Урок пройшов блискуче. Учителі й інспектор, які мали намір робити нотатки по ходу уроку, щоб потім висловити критичні зауваження, забули про свої блокноти. Вони сиділи, затамувавши подих, слухали, захоплені, як і школярі.

Після уроку один з учителів сусідньої школи сказав: «Так, ви віддаєте своїм вихованцям душу. Кожне ваше слово несе величезний ідейний заряд. Скільки ж, скажіть, будь ласка, ви готувалися до цього уроку? Мабуть, не одну годину?»

«До цього уроку я готувався все життя, — відповів учитель. — І взагалі до кожного уроку я готувався все життя. Ну, а безпосередня підготовка до цієї теми, лабораторна, можна сказати, підготовка, зайняла хвилин п'ятнадцять».

Ця відповідь прочиняє віконце в одну з таємниць педагогічної майстерності. Таких педагогів, як цей учитель історії, я знаю тільки в своєму районі осіб тридцять. Вони не скаржаться на брак вільного часу. Кожен з них сказав би про кожний свій урок, що готувався до нього все життя.

У чому ж полягає ця підготовка? Це — читання. Повсякденна, на все життя дружба з книжкою. Дзюрчання струмочка, яке не припиняється ні на один день і поповнює річку думки. Читання не для завтрашнього уроку, а з органічної потреби, жадоби знань. Якщо хочете, щоб у вас було більше вільного часу, щоб підготовка до уроку не виливалася в одноманітне, нудне сидіння над підручником, читайте наукову літературу. Треба, щоб шкільний підручник з основ науки, яку ви викладаєте, був для вас азбукою. Щоб у морі ваших наукових знань, основи яких ви даєте школярам, підручник був краплею. Тоді на підготовку до уроків не йтиме кілька годин.

скільки про те, як усунути відставання частини школярів (інколи ця *частина* буває такою, що вчитель змушений проводити додаткові заняття мало не з усім класом). Це забирає багато часу вчителя — і в школі, і дома.

Чому ж так стається, що процес навчання ускладнюється цією нібито вже неминучою роботою — усуненням уже існуючого відставання багатьох учнів?

Хочеться порадити вчителю початкових класів:

Пам'ятайте, дорогий колего, що від вас залежить бюджет часу всіх учителів середніх і старших класів, ви творець духу творчості в навчанні й вихованні. Серед багатьох важливих завдань, які стоять перед початковою школою, на першому місці — навчити дітей учитися. Одна з головних ваших турбот — установити правильне співвідношення між обсягом теоретичних знань, якими оволодівають діти, і практичними вміннями та навичками.

Пам'ятайте, що відставання в середніх і старших класах — це головним чином результат невміння вчитися, оволодівати знаннями. Ви, звичайно, повинні турбуватися про те, щоб загальний розвиток дітей стояв на високому рівні, але... навчіть дитину насамперед добре *читати й писати*. Без уміння швидко, свідомо, виразно читати й сприймати прочитане, швидко й безпомилково писати не може бути й мови про успішне навчання в середніх і старших класах — таке навчання, при якому вчителю не доводилося б без кінця «підганяти» відстаючих. Навчіть у початкових класах всіх дітей читати так, щоб вони вміли, читаючи, думати й, думаючи, читати. Уміння читати треба довести до такого ступеня автоматизму, щоб сприймання *зором, очима й свідомістю* значно випереджало вимовляння вголос. Чим значніше це випередження, тим тоншою буде здатність думати під час читання — а це надзвичайно важлива умова успішного навчання й розумового розвитку взагалі. Я тисячу разів переконаний у тому, що успішне навчання в середніх і старших класах залежить насамперед від уміння свідомо читати, — читаючи, думати й, думаючи, читати. Тому вчителю початкових класів треба уважно вивчати, як розвивається це вміння в кожного школяра. Тридцятирічний досвід переконав мене, що від уміння добре читати залежить розумовий розвиток школяра. Учень, який уміє думати, читаючи, з будь-якою роботою справляється швидше, успішніше, ніж той, хто не оволодів не таким уже й простим, як здається з першого погляду, умінням швидко

читати. В його розумовій праці немає зубріння. У нього читання підручника чи іншої книжки зовсім не те, що в учня, який не вміє читати й думати одночасно. Прочитавши, він уявляє собі предмет у цілому і його складові частини, взаємозалежність і взаємообумовленість.

У школяра, який уміє читати, думаючи, й думати, читаючи, не буває відставання, а якщо немає відставання учнів, — вчителю легко працювати. Практика переконує, що коли читання стало для учня найважливішим віконцем у світ знань, немає потреби проводити додаткові заняття, які вимагають багато часу. В учителя з'являється можливість проводити індивідуальні бесіди з окремими дітьми, але ці бесіди — не тривалі заняття, а інструктаж, поради щодо того, як самостійно оволодівати знаннями й запобігати неуспішності та відставанню.

Якщо учень не знає, в чому саме він відстає, якої допомоги потребує, індивідуальну бесіду з ним призначає вчитель.

Успішне навчання в середніх і старших класах залежить також від того, наскільки швидко й свідомо учень навчився писати в молодших класах і як розвивається це вміння далі. Поряд з читанням, письмо — це інструмент, за допомогою якого дитина оволодіває знаннями. Від того, в якому стані цей інструмент, залежить успіх і раціональність витрати часу. Раджу вчителю початкових класів: поставте метою досягти того, щоб дитина на момент закінчення III класу оволоділа швидким, напіваавтоматичним письмом, — лише за цієї умови вона буде успішно навчатися, відпаде постійна необхідність усувати відставання. Треба прагнути того, щоб написання букв, складів і слів не стояло в центрі уваги учня. Поставте перед собою конкретнішу мету: ви учням що-небудь розповідаєте, а вони, слухаючи, вдумуючись у те, що ви розповідаєте, одночасно пишуть, коротко, у стислому вигляді висловлюючи *свою* думку. Цього треба навчити дітей уже в III класі. Якщо вам удалося досягти цієї мети, запевняю вас: учні ваші ніколи не будуть відстаючими, невідстаючими; уміючи *добувати* знання, вони берегтимуть час і здоров'я вчителів середніх і старших класів.

Тридцять років роботи в школі відкрили переді мною один важливий, на мій погляд, секрет — своєрідну педагогічну закономірність: у середніх і старших класах відставання, неуспішність з'являються головним чином тому, що в роки навчання у початкових класах учень не запам'ятав на все життя, не зберіг твердо в пам'яті тих елементарних істин, які є немовби фундаментом знань. Уявіть собі, що під струнку споруду фундамент закладено на дуже нетривкому цементі, розчин весь час розсипається, камені вивалюються; люди щодня усувають недоробки й вічно перебувають під загрозою того, що споруда розвалиться. Ось у такому становищі перебувають багато вчителів мови й математики в IV—X класах: вони будують, а фундамент весь час руйнується.

Учителі початкової школи! Ваше найважливіше завдання — закласти міцний фундамент знань. Настільки міцний, щоб учителям, які працюватимуть після вас, взагалі не треба було думати про фундамент. Ви починаєте працювати з I класом. Візьміть у руки програми IV класу — передусім з мови й математики, а також програму V класу з математики. Знайдіть у книжці для читання матеріал з історії, природознавства, географії у програмі з цих предметів для IV класу. Зіставте все це, порівняйте. Продумайте, що треба знати учневі III класу, щоб успішно навчатися в IV, а потім і в V класах.

Передусім зверніть увагу на елементарну грамотність. У мові є 2—2,5 тисячі орфограм, які становлять немовби каркас знання, грамотності. Досвід переконує: якщо в початковій школі дитина твердо запам'ятала ці орфограми, вона стане грамотною людиною. Але справа не тільки в цьому. Грамотність, набута в початковій школі, є інструментом опанування знань у середніх і старших класах.

Навчаючи дітей у початкових класах, я завжди мав перед собою список найголовніших орфограм. Це своєрідна програма елементарної грамотності. Дві з половиною тисячі орфограм я розподілив так: на кожний робочий день припадає три слова. Їх діти записують у зошит і запам'ятовують. На цю роботу щодня витрачається кілька хвилин. Пам'ять у дитячі роки дуже гнучка, гостра і, якщо нею вміло керувати і не перевантажувати її, вона стає вашим

найпершим помічником. Те, що запам'ятав учень у перші роки, ніколи не забувається. «Техніка керування пам'яттю» в даному випадку така. На початку робочого дня (перед першим уроком) я записую на дошці три *сьогоднішні* слова: наприклад, *стен, тепло, шелестіти*. Діти, зайшовши до класу, одразу записують ці слова в орфографічний словник, який ведуть усі три роки. Думують над цими словами, поряд пишуть кілька однокорінних. Уся ця робота триває хвилин три-чотири. Поступово учні звикають до неї.

Далі робота набирає характеру гри, в якій яскраво виражений елемент самовиховання, самоперевірки. «Дорогою додому, — кажу я дітям, — згадайте, які три слова ми сьогодні записали, як вони пишуться. Відтворіть у пам'яті обриси цих слів. Уранці, прокинувшись, одразу пригадайте написання цих слів і запишіть їх з пам'яті в зошит» (мова йде про загальний зошит, що є ніби другим примірником словника). Немає учня, який не захопився б цією грою, якщо її розпочато вже в I класі, якщо вчитель вірить в успіх справи, якщо він любить дітей, якщо ніколи в його житті не настає така мить, коли йому набридає щось із того, що роблять учні.

На заняттях, з уроку в урок, проводяться вправи — найрізноманітніші, — щоб орфограми, які вже запам'яталися, систематично повторювалися, застосовувалися. Однією з дуже важливих вирав я вважаю запам'ятовування чотирьохсот стилістичних зворотів, які становлять, за моїм переконанням, також своєрідний каркас елементарної мовної культури. За роки навчання в початкових класах діти запам'ятовують ті стилістичні звороти, в яких через різноманітні впливи повсякденної мовної практики допускаються типові помилки.

Ще раз підкреслимо: дуже велике значення має ігровий елемент у процесі навчання. У мене є шістсот «казкових» слів, тобто слів, які часто повторюються в дитячих казках. Ми з дітьми протягом чотирьох років навчання в початковій школі *малюємо* кілька десятків казок, під ними діти роблять підписи, в які входять ці шістсот слів. Це одна з дуже вдалих форм закріплення орфографічного мінімуму.

З математики за роки навчання в початкових класах діти запам'ятовують ті дії, які через часту повторюваність стають ніби математичними узагальненнями, настільки звичними, що зовсім недоцільно, вдаючись до них, щоразу

затратити розумові зусилля. Це не тільки таблиця множення, але й найчастіше вживані випадки додавання, віднімання, ділення, множення у межах тисячі. Це також найтипівіші вимірювання й перетворення величин. Я прагну того, щоб у середніх і старших класах розум учня не завантажувався одномапітними операціями, щоб якомога більше розумової енергії йшло на творчу працю.

Уся робота, звичайно, ґрунтується на свідомому засвоєнні матеріалу, проте не можна не враховувати того, що далеко не все можна пояснити. Я прагну поєднати мимовільну і довільну увагу, мимовільне й довільне запам'ятовування.

9. «ДВІ ПРОГРАМИ НАВЧАННЯ», РОЗВИТОК МИСЛЕННЯ ШКОЛЯРА

В учителя не вистачає часу передусім тому, що дітям важко вчитися. Багато років я думав над тим, як полегшити працю школяра. Практичними вміннями, їх формуванням ця проблема тільки починається. Запам'ятовування і збереження знань у пам'яті — продовження проблеми. Я раджу кожному вчителю: *аналізуючи зміст знань, чітко виділяйте в них те, що учні повинні твердо запам'ятати й міцно зберігати в пам'яті*. Дуже важливе вміння вчителя правильно визначити в програмі ті «вузли» знання, від міцності яких залежить розвиток мислення, розумових здібностей, уміння користуватися знаннями. Ці «вузли» — важливі висновки й узагальнення, формули, правила, закони й закономірності, які відбивають специфіку предмета. У досвідчених педагогів учні ведуть спеціальні зошити для запису матеріалу, який треба твердо запам'ятати й міцно берегти в пам'яті.

Чим складніший матеріал, який треба запам'ятати, чим більше узагальнень, висновків, правил, які необхідно зберігати в пам'яті, тим значнішим має бути «інтелектуальний фон» процесу навчання. Іншими словами, щоб міцно запам'ятовувалися формули, правила, висновки та інші узагальнення, учневі треба прочитати, продумати багато матеріалу, який не підлягає запам'ятовуванню. Читання повинно тісно пов'язуватися з навчанням. Якщо воно є заглибленням у факти, явища, предмети, що становлять основу для узагальнень, які зберігаються в пам'яті, то таке читання допомагає запам'ятовуванню. Це читання і можна назвати створенням *інтелектуального фону*, необхідного для

навчання, для запам'ятовування матеріалу. Чим більше учень читає тільки через інтерес до матеріалу, через бажання узнати, продумати, осмислити, тим легше йому запам'ятати обов'язковий для заучування і збереження в пам'яті матеріал.

Враховуючи цю надзвичайно важливу закономірність, я в своїй практичній роботі завжди маю на увазі *дві програми* навчання: перша — це обов'язковий для заучування й збереження в пам'яті матеріал, друга — позакласне читання, а також інші джерела інформації.

Фізика — один з предметів, найважчих для запам'ятовування, збереження в пам'яті, особливо в VI—VIII класах. Програма на цьому етапі навчання дає дуже багато понять. Протягом шести років я викладав цей предмет і завжди прагнув того, щоб кожному новому поняттю, яке засвоюють учні, відповідало позакласне читання. Чим складніше поняття, яке вивчається в даний момент, тим цікавішими, захоплюючими мають бути книжки, що їх читає учень. Під час вивчення законів електричного струму я склав спеціальну бібліотечку для позакласного індивідуального читання. До неї входило 55 книжок про явища природи, в основі яких — найрізноманітніші сторони електричних властивостей матерії.

Я добивався піднесення, великої інтенсивності мислення дітей. Вони буквально засипали мене запитаннями: що? як? чому? Серед усіх поставлених запитань приблизно 80% становили ті, що починалися словом *чому?* У дітей було дуже багато незрозумілого. І чим більше в навколишньому світі було для них незрозумілого, тим яскравіше виявлялось бажання знати, тим гостріше виявлялась *сприйнятливість до знань*. Діти буквально «схоплювали на льоту» все, що я розповідав їм. Коли прийшов час дати перше наукове поняття про електричний струм як потік вільних електронів, виявилось, що в підлітків — безліч запитань саме про це складне фізичне явище. Відповіді на них були, немов цеглипки для пустот у картині світу, що вже склалася в уявленні школярів на основі читання, а також на основі іншої інформації, одержаної раніше.

Три роки я викладав біологію в старших класах. Цей курс особливо багатий теоретичними поняттями, дуже важкими для розуміння і тим більше важкими для запам'ятовування, збереження в пам'яті. У ті хвилини, коли учні вивчали перші наукові поняття *життя, жива речовина,*

спадковість, обмін речовин, організм та ін., я підбирав для них спеціальний матеріал з наукових та науково-популярних журналів, книжок, брошур. До «другої програми навчання» входило читання таких брошур, книжок, статей, ознайомлення з якими викликало хвилю інтересу до багатьох складних питань науки, а отже і до нових книжок. У юнаків і дівчат, які вивчали біологію, пробуджувався інтерес до явищ навколишньої природи, зокрема до такого явища, як надзвичайна різноманітність форм обміну речовин. Чим більше було запитань, тим глибшими були знання моїх вихованців. Не було в них жодної відповіді, яка оцінювалася б нижче, ніж «4».

Раджу всім учителям: створюйте інтелектуальний фон для запам'ятовування, заучування, збереження в пам'яті програмного матеріалу. Учень міцно засвоює лише тоді, коли він думає. Думайте над тим, як зробити предметом мислення, аналізу, спостереження те, що в даний момент вивчається або незабаром вивчатиметься на уроках.

10. ПРО РОБОТУ З «ВАЖКИМИ» УЧНЯМИ

Навряд чи хто з учителів не згодиться з тим, що один з «найміцніших горішків» нашої педагогічної творчості — робота з «важкими» учнями. З тими, кому треба в три-п'ять разів більше часу для осмислювання й запам'ятовування матеріалу, ніж переважній більшості учнів, хто на другий день забуває вивчене, кому вправи для запобігання забуванню треба виконувати не через три-чотири місяці після вивчення матеріалу, а через два-три тижні.

Понад тридцять років педагогічної праці переконали мене в тому, що для цих дітей якраз «друга програма», про яку йшла мова вище, відіграє надзвичайно важливу роль. Для цих дітей обмеження навчання матеріалом, обов'язковим для заучування, особливо згубне, — воно отуплює їх, виховуючи звичку до зубріння. Я випробовував багато засобів полегшення розумової праці цих школярів і дійшов висновку, що найефективнішим засобом є розширення кола читання. Так, цим дітям конче треба якнайбільше читати. Працюючи з III—IV і V—VIII класами, я завжди дбав про те, щоб для кожної «важкої» дитини підібрати книжки і статті для читання, які розкривають зміст понять, узагальнень, наукових характеристик у найбільш яскравій, цікавій, захоплюючій формі. У цих дітей має виникнути

якнайбільше запитань про речі і явища навколишнього світу, з цими запитаннями вони повинні звернутися до мене — це дуже важлива умова їх розумового виховання.

У тому, що читає «важка» дитина, з чим вона зустрічається в навколишньому світі, час від часу має відкриватися щось таке, що дивувало б, вражало її. Цієї вимоги я завжди дотримувався у виховній роботі з «важкими» дітьми, і це моя порада всім учителям. Млявість, інертність, кволість нервових клітин кори півкуль головного мозку можна вилікувати подивом, зачудуванням, як млявість м'язів виліковують фізичними вправами. Важко сказати, що діється в голові дитини, коли перед цією дитиною відкрилось щось таке, що вразило, здивувало її. Але сотні спостережень привели до висновку: у момент подиву, зачудування вступає в дію якийсь могутній стимул, який наче пробуджує мозок і змушує його посилено працювати.

Я ніколи не забуду маленького Федю. Мені довелося навчати його п'ять років — від III до VII класу. Каменем спотикання для нього були арифметичні задачі й таблиця множення. Я переконався, що дитина просто не встигає запам'ятати умову задачі, в її свідомості не встигає скластися уявлення про предмети, речі, явища, покладені в основу умови: як тільки дитина мислено пробує перейти до наступного, забуває попереднє. Діти, чимось схожі на Федю, були і в інших класах, хоч їх було загалом і небагато. Я склав спеціальний задачник для цих дітей. У ньому — близько двохсот задач, взятих головним чином з народної педагогіки. Кожна з цих задач — це захоплююча розповідь. Переважна більшість з них не потребує арифметичних дій; розв'язувати таку задачу означає передусім міркувати, думати. Ось дві задачі з мого *«Задачника для неуважних»*.

1. Три пастухи, які знемогли від літньої спеки, лягли під деревом відпочити й заснули. Пустун-підпасич вимазав сплячим лоби дубовими «чорнильними кульками». Прокинувшись, усі троє почали реготати. Але кожний думав, що два інших сміються один з одного. Раптом один пастух перестав реготати — він здогадався, що і його лоб також вимашений. Як він міркував?

2. У широких українських степах неподалік одне від одного були в давні часи двоє сіл — Правдуни і Брехуни. Жителі Правдунів завжди говорили правду, а жителі Брехунів — завжди брехали. Якби кому-небудь з вас вдалося раптом перенестися в давні часи і потрапити в одне з цих

сід, ви могли б, поставивши тільки одне запитання до першого зустрічного місцевого жителя, дізнатися, в котре село ви потрапили. Яке запитання вам треба було б поставити?

Спершу ми просто читали задачі, як маленькі захоплюючі оповідання про птахів і тварин, комах і рослин. Ми нуло немало часу, поки Федя зрозумів, що оповідання — задачі. Над однією з найпростіших хлопчик замислився і з моєю допомогою розв'язав її. Його вразила простота розв'язання. «Значить, кожному з цих задач теж можна розв'язати?» — запитав Федя. Він цілими днями не розлучався із задачником. Кожне розв'язання переживав як велику перемогу. Розв'язану задачу переписував у спеціально заведений для цього загальний зошит, поряд з текстом *малював* задачу — тварин і рослини.

Для Феді я укомплектував спеціальну бібліотечку. У ній було близько ста книжок і брошур, які хлопчик читав від III по V клас. Потім було створено другу бібліотечку (близько двохсот книжок), якою, крім Феді, протягом двох років користувалися ще три учні. Одні книжки й брошури мали прямий зв'язок зі змістом того, що вивчалось на уроках, в інших безпосереднього зв'язку не було, і їх читання я розглядав як своєрідну гімнастику розуму.

Уже в V класі успішність Феді вирівнялася: він почав розв'язувати такі самі арифметичні задачі, як і інші школярі. У VI класі в хлопця несподівано з'явився інтерес до фізики. Федя став одним з активістів гуртка юних конструкторів. Чим більший інтерес викликала в хлопця творча праця, тим більше він читав. У нього траплялися труднощі в навчанні й далі, особливо з історії, літератури. І кожне утруднення полегшувалося читанням.

Після закінчення VII класу Федя вступив до технікуму, став спеціалістом високої кваліфікації — майстром з налагоджування верстатів.

Ніколи, жодного разу я не проводив ні з цим, ні з такими ж іншими учнями додаткових занять, мета яких зводилася б до виучування того, що не засвоєно на уроках. Я учив дитину читати й думати. Читання мовби індукувало, пробуджувало думку.

Пам'ятайте: чим важча дитина, чим більше, здавалося б, непереборних труднощів, на які натрапляє вона у навчанні, тим більше їй треба читати. Читання вчить її мислити, мислення стає стимулом, що пробуджує сили розуму. Книжка й жива думка, пробуджена книжкою, є найсильнішими

засобами, які запобігають зубрінню — великому злу, що отуплює розум. Чим більше учень думає, чим більше бачить у навколишньому світі незрозумілого, тим сприйнятливішим стає він до знань, тим легше вам, учителеві, працювати.

11. ЗНАННЯ — І МЕТА, І ЗАСІБ

Я тисячу разів переконувався: однією з причин труднощів, на які натрапляють діти в навчанні, є те, що знання залишаються часто для них нерухомим вантажем, нагромаджуються мовби «про запас», «не йдуть в обіг», не застосовуються (передусім для здобування нових знань). У практиці навчально-виховної роботи для багатьох учителів поняття *знати* означає *вміти відповідати* на поставлені запитання. Такий погляд штовхає вчителя на односторонню оцінку розумової праці й здібностей учнів: здібним і знаючим вважається той, хто вміє зберігати знання в пам'яті і на першу вимогу вчителя «викласти» їх. До чого це веде на практиці? До того, що знання мовби відчужуються від духовного життя школяра, від його інтелектуальних інтересів. Опанування знань перетворюється для школярів в обтяжливе, надокучливе заняття, від якого хочеться швидше звільнитися.

Треба насамперед змінити погляд на суть понять *знання*, *знати*. Знати — це значить уміти застосовувати знання. Про знання можна говорити лише тоді, коли вони стають чинником духовного життя, захоплюють думку, пробуджують інтерес. Активність, життєвість знань — це вирішальна умова того, щоб вони повсякчас розвивалися, поглиблювалися. Знання лише тоді й живуть, коли розвиваються й поглиблюються. Тільки за умови розвитку знань здійснюється закономірність: чим більшими знаннями володіє учень, тим легше йому вчитися. На практиці, на жаль, нерідко трапляється навпаки: з кожним роком учневі вчитися все важче й важче.

Яка ж практична порада впливає з цих істин?

Прагніть того, щоб знання учня були не кінцевою метою, а засобом, щоб вони не перетворювалися в нерухомий, мертвий багаж, а жили в розумовій праці школяра, в духовному житті колективу, у взаєминах між школярами, у тому живому і безперервному процесі обміну духовними багатствами, без якого не можна собі уявити повноцінного

інтелектуального, морального, емоційного, естетичного розвитку.

Що і як практично робити для цього?

У початкових класах, уже з перших кроків навчання найважливішим елементом знань стає *слово*, точніше, реальний, навколишній світ, який виражається в слові і відкривається перед дитиною новими, зовсім не відомими їй до вступу в школу, гранями. Перші і, на мій погляд, найширші кроки по сходах знання дитина робить завдяки пізнанню світу через слово. Як важливо, щоб слово жило, трепетало в свідомості дитини, щоб воно стало для неї інструментом, за допомогою якого вона опановує знання. Якщо ви хочете, щоб знання не перетворювалися у мертвий, нерухомий багаж, зробіть слово одним з найголовніших інструментів творчості.

У практичній роботі досвідчених учителів ця спрямованість навчання і виховання виявляється в тому, що в розумовій праці на першому місці стоїть не заучування, не запам'ятовування чужих думок, а роздуми самого учня як жива творчість, як пізнання предметів, речей, явищ навколишнього світу за допомогою слова, як пізнання в зв'язку з цим найтонших відтінків самого слова.

Ми з дітьми прийшли в осінній сад. Яскравий, сонячний день «бабиного літа», ласкаві промені гріють землю і нерухомі дерева, гілля яблунь, груш, вишень у різнобарвному вбранні. Я розповідаю дітям про золоту осінь, про те, як готується до тривалої й холодної зими все живе в природі: дерева, насіння рослин, що впало на землю, птахи, які в нас зимують, комахи. Переконавшись, що діти переживають, відчувають багатство змісту й емоційного забарвлення слів і словосполучень, я пропоную малечі розповісти про те, що вони бачать і відчувають. На моїх очах, ось зараз народжуються напрочуд тонкі й яскраві думки про навколишню природу: «У голубому небі розтав табун білих лебедів...», «Дятел стукає по корі дерева, і дерево дзвенить...», «Біля дороги цвіте самотня ромашка», «Ле-лека стоїть у гнізді й дивиться кудись далеко, далеко...», «На квітку хризантеми сів метелик, гріється на сонечку...» Діти не переказують моїх слів, а висловлюють своє. Думка живе, збагачується, у дитини виробляється вміння думати, вона переживає почуття радості мислення, яке не можна ні з чим порівняти, насолоду від пізнання. Вона відчуває себе мислителем.

Чи доводилося вам спостерігати (або чути від інших учителів), що дитина буває байдужою до слова вчителя? Ви їй розповідаєте щось цікаве, а вона сидить із згаслим поглядом, ваше слово не доходить до її серця. Ви маєте всі підстави турбуватися: ця байдужість, несприйнятливості до слова — велике горе в навчанні; якщо це горе пустило глибокі корені, людина мовби відчужується від навчання.

Чому трапляється ця біда, де її корені?

Дитина стає байдужою, *несприйнятною* до слова, якщо слово не живе в її душі як засіб творчості, якщо вона тільки заучує чужі думки і не творить своїх та не виражає їх словами. Бійтесь байдужості, бійтесь згаслого погляду дитини! Навчіть її активно, пристрасно ставитись до слова!

12. ПРО ДОБУВАННЯ ЗНАНЬ

Про активність розумової праці учнів говорять багато й часто. Але активність може бути різна. Учень жваво відповідає, завчивши прочитане чи запам'ятавши розказане вчителем, — це теж активність, та навряд чи вона може сприяти розвитку розумових здібностей. Педагогові треба прагнути до активності думки учня, до того, щоб знання розвивалися завдяки їх застосуванню.

Учити так, щоб знання *добувалися* за допомогою наявних уже знань, — у цьому, на мій погляд, полягає найвища майстерність дидакта. Відвідуючи й аналізуючи уроки, я роблю висновок про педагогічну майстерність учителя якраз за цією рисою розумової праці школярів.

Як же досягти того, щоб навчання було роботою думки — добуванням знань? Що тут найважливіше?

Добувати знання — це означає відкривати істину, відповідати на запитання. Добивайтесь того, щоб учні ваші побачили, відчули незрозуміле — щоб перед ними постало запитання. Якщо вам удалося цього досягти, — маєте половину успіху.

Та досягти цього не так просто. Готуючись до уроку, треба продумувати матеріал під цим кутом зору — знайти ті непомітні з першого погляду вузлики, де відбувається зчеплення причинно-наслідкових зв'язків, з яких і народжуються запитання. Адже запитання збуджують бажання знати.

Ось переді мною матеріал уроку «Фотосинтез». Треба розповісти учням, що відбувається в зеленому листку рослини. Можна все це викласти з науковою вірогідністю, теоретичною й дидактичною послідовністю, але не буде виконане завдання: досягти певної розумової активності школярів. Я вдумуюсь у матеріал: де вузлики зчеплення причинно-наслідкових зв'язків? Ось він, найголовніший вузлик — перетворення неорганічних речовин в органічні. Дивна, таємнича картина: рослина бере з ґрунту й повітря неорганічні речовини і перетворює їх у своєму складному організмі в речовини органічні. Що являє собою цей процес побудови органічної речовини? Що відбувається в рослинному організмі, цій надзвичайно складній лабораторії, яка перетворює на сонячному світлі мертву речовину мінеральних добрив у соковиту м'якоть помідора, в духмяну квітку троянди?

Я розповідаю так, щоб *підвести* учнів до усвідомлення цього питання, щоб кожного схвилювало: як же це так — усе відбувається на моїх очах, а я й не замислювався над цим?

Як підвести учнів до запитання?

Для цього необхідно знати, що треба розповісти, а що залишити недоговореним. Недоговорене — це ніби «приманка» для мислення школярів. Тут немає ніяких рецептів, придатних на всі випадки. Усе залежить від змісту конкретного матеріалу і від фактичних знань, що вже є в учнів. В одному класі треба недоговорити одне, в іншому — інше (з того ж самого матеріалу).

Але ось перед свідомістю школярів постало запитання. Далі я прагну до того, щоб з усього запасу знань, що їх опанували учні і на попередніх уроках біології, і в процесі праці, і під час читання книжок, вибрати знання, потрібні для відповіді на запитання. Ось це залучення наявних уже знань для відповіді на запитання і є добуванням знань. Тут не обов'язково викликати одного за одним учнів і вислуховувати, хто що говорить, щоб з різних відповідей складалася загальна відповідь. При такому підході до справи є видимість активності, але не завжди є справжня розумова активність кожного учня: одні пригадують, відповідають, інші ж тільки слухають. Мені ж треба, щоб думали, напружували розумові сили всі. Тому найчастіше буває так, що, підводячи учнів до питання, я пояснюю матеріал сам, без виклику для відповіді на окремі часткові («маленькі») запитання.

Для того щоб учні добували знання, думаючи, учителів треба добре *знати їхні знання*. Один дуже добре пам'ятає вивчене, інший щось забув. Ось тут мені треба бути таким керівником розумової праці, щоб кожен, вслухаючись у моє пояснення, ішов своїм шляхом, видобував з комори свідомості те, що там зберігається, а якщо в якомусь місці цієї комори — порожнеча, якщо нитка думки в декого обривається, мені треба заповнити порожнечу додатковим поясненням, усунути розрив у думці. Але це теж вимагає великої майстерності. Я шукав такі форми повторного пояснення вже вивченого раніше, щоб пайсильніший учень знаходив тут щось нове. Там же, де ніякої порожнечі й розривів у знаннях немає, я вдаюся до скороченого пояснення. Тут немає показної активності, учні мовчать, не відповідають на запитання, не доповнюють один одного, але це — добування знань. Таку форму їх добування я б назвав екскурсом учня у власні думки, «дослідженням» своєї комори знань.

13. ЯК ВЕСТИ УЧНІВ ВІД ФАКТІВ ДО АБСТРАКТНИХ ІСТИН

Вам, звичайно, доводилося зустрічатися з таким явищем: учень добре запам'ятав (завчив) правило, закон, формулу, виспівок, але не вміє користуватися своїми знаннями, застосовувати їх, а трапляється й так, що не розуміє суті того, що завчив. Це зло особливо дається взнаки у вивченні граматики, арифметики, алгебри, геометрії, фізики, хімії, тобто предметів, зміст яких становить систему узагальнень, а знання з яких виявляються пасамперед в умінні застосовувати ці узагальнення в практичній роботі.

Звичайно в таких випадках говорять: учень визубрив, не розуміючи. Але чому ж він визубрив? Що необхідне для запобігання зубрінню — цьому великому злу?

Запам'ятовування (заучування) має ґрунтуватися на розумінні. Ведіть учнів до запам'ятовування через осмислення (усвідомлення), розуміння численних фактів, речей, предметів, явищ. Не допускайте запам'ятовування того, що ще не усвідомлене, не осмислене. Шлях від осмислювання фактів, речей, явищ до глибокого розуміння абстрактної істини (правила, формули, закону, висновку) лежить через практичну роботу, що якраз і є оволодінням знаннями.

Досвідчені вчителі вміють учити дітей так, що запам'ятовування здійснюється в процесі осмислювання — мисленого заглиблення у факти, предмети, явища. Ось перед учнями правило про правопис твердого знака в російській мові. Учитель веде до запам'ятовування правила і свідомого вміння користуватися ним, аналізуючи численні факти — розбираючи слова, в яких пишеться твердий знак, пояснюючи правопис цих слів. По суті, правило багато разів осмислюється на все нових і нових фактах. Учні поступово переконуються, що вони мають справу з істиною узагальнюючого характеру. Застосування цієї істини до багатьох слів розуміється як правило. Воно й запам'ятовується завдяки тому, що осмислюється багато разів.

У досвідченого вчителя правило, висновок запам'ятовуються без спеціального заучування: осмислювання фактів є водночас поступовим запам'ятовуванням узагальнення. І чим яскравіше виступає єдність осмислювання й заучування, тим свідоміші знання, тим більше вміє учень застосовувати знання в практиці. Уміння застосовувати знання в практичній роботі взагалі залежить від того, як, яким шляхом учень прийшов до запам'ятовування знань. Якщо вони заучені без осмислювання, аналізу фактів, явищ, учень не вміє їх застосовувати.

Це дуже важлива закономірність педагогічного процесу. Багаторічний досвід привів мене до висновку: якщо учень уже в початковій школі опановує абстрактні істини в процесі осмислювання фактів, явищ, він здобуває дуже важливу рису розумової праці — уміння мислено охоплювати низку взаємозв'язаних речей, предметів, фактів, обставин, явищ, подій, іншими словами, він *уміє думати* над причинно-наслідковими, функціональними, часовими та іншими зв'язками. Я на численних фактах переконався, що вміння думати над умовою арифметичної задачі (особливо в IV—V класах) якраз і залежить від того, як дитина оволодіває абстрактними узагальненнями. Не вміють думати над задачею, не вміють мислено охоплювати залежність між величинами ті школярі, які заучують абстрактні узагальнення без осмислення достатньої кількості фактів. І навпаки, якщо запам'ятовування абстрактної істини в розумовій праці школяра ґрунтується на мисленому заглибленні в факти, якщо він, *не заучуючи, запам'ятав*, він бачить в арифметичній задачі не якусь комбінацію цифр, а залежність між величинами. Читаючи

умову задачі, осмислюючи її, він спочатку абстрагується від чисел, розв'язує задачу в загальному вигляді, без конкретних арифметичних дій.

На численних фактах, на долях дітей я переконався, що відставання учнів з арифметики (а потім і з алгебри) — це результат важковловимих недоліків у розумовій праці, про які йде мова. Про міжпредметні зв'язки говориться дуже багато. Кожному вчителеві ясно, що треба шукати в своєму предметі точки зіткнення з матеріалом інших предметів. Але міжпредметні зв'язки полягають не тільки в цьому. Найглибші зв'язки — я в цьому твердо переконаний — лежать не стільки в змісті фактичного матеріалу, скільки в характері розумової праці. Побудована на наукових основах розумова праця школяра приводить до того, що математика допомагає дітям засвоювати історію, а історія сприяє розвитку математичних здібностей.

Відомо, що каменем спотикання для багатьох учителів початкових класів і викладачів мови та літератури є свідоме засвоєння граматичних правил. Неграмотність значної частини учнів — велике зло школи. Я знаю такий факт: учень під час першого вивчення матеріалу з російської мови не засвоїв твердо правопису префіксів *раз-без-* і *рас-бес-*. Він робив багато помилок на це правило. Прагнучи усунути відставання, учитель час від часу давав учневі вправи на відповідні правила. Він учив: спочатку повтори гарненько правила, а потім виконай вправу. Нібито ця робота мала привести до позитивного результату, але цього не ставалося: учень до X класу допускав помилки і в екзаменаційному творі написав: *«розцветаєт»*, *«расбезжался»*.

У чому ж справа? Де причина цього дивного явища? Багаторічний досвід привів до висновку: залежність між умінням (чи невмінням) застосовувати знання й осмислюванням фактів у процесі опанування знань найяскравіше виявляється під час вивчення граматики. Тут вирішальне значення має *перше ознайомлення* з абстрактною істиною, узагальненням (граматичним правилом). Не допустити того, щоб під час першого вивчення матеріалу учень допустив багато помилок і разом з тим завчив правило й правильно формулював його — завдання не таке просте, як здається з першого погляду.

Тому про перше вивчення матеріалу треба говорити спеціально.

Один з коренів відставання, неуспішності школярів — недостатнє перше вивчення матеріалу.

Що я маю на увазі, говорячи про перше вивчення матеріалу, чи правомірний цей термін? По-моєму, правомірний. Адже знання повсякчас розвиваються, вивчення матеріалу триває довго, і кожний факт застосування знань буде одночасно і розвитком та поглиблюванням їх. А перше вивчення — це перший значний крок від незнання до знання, до розуміння суті фактів, явищ, якостей, ознак.

З формулами скороченого множення, наприклад, учні матимуть справу на багатьох уроках. Досвід переконує, що від того, наскільки глибоко осмислив учень формулу на першому уроці, де вивчався цей матеріал, залежить дуже багато: залежить передусім постійна готовність знання бути засобом добування нових знань, інакше кажучи, залежить перше вивчення нових, наступних понять, істин. Це теж одна з важливих закономірностей: чим менше в свідомості учня неясностей, туманних, поверхових уявлень, чим менший на його плечах вантаж відставання, тим більше його думка готова до першого вивчення нового матеріалу, тим ефективнішою буде розумова праця на уроках.

Урок першого вивчення матеріалу має бути особливим — у тому розумінні, що тут необхідна *особлива ясність*, тут набуває *особливого* значення ефективність самостійної розумової праці школяра. Прагніть того, щоб під час першого вивчення матеріалу ви побачили результат розумової праці *кожного учня*. Під час першого вивчення матеріалу надзвичайно важливо бачити самостійну роботу «важких» школярів — тих, хто повільно мислить, повільно міркує, тих, кому для осмислювання суті матеріалу необхідно порівняно більше і фактів, і часу (нерідко і факти для осмислення їм треба давати не ті, що основній масі школярів).

Досвідчені вчителі завжди прагнуть того, щоб на уроці, присвяченому першому вивченню матеріалу, побачити, як учень самостійно виконує роботу. Обов'язково має бути на такому уроці самостійна робота, в процесі якої осмислюються факти і здійснюється перехід до узагальнюючої істини (йдеться про уроки природничого циклу, а також про уроки граматики).

Дуже важливо, щоб в осмислюванні був уже й елемент застосування знань. Ось тут і повинна проводитися робота з «важкими» учнями. До кожного з них треба підійти, у кожного треба побачити його труднощі, кожному необхідно дати тільки для нього призначене завдання. Іноколи на уроці виявляється, що тому чи іншому учневі потрібно дати індивідуальне домашнє завдання; досвідчений учитель звичайно й дає його тут же, на уроці. Ефективність розумової праці учня, якому важко дається навчання, залежить передусім від того, наскільки регулярно, систематично працює він під час першого вивчення матеріалу *саме на уроці*; не можна допускати, щоб він тільки слухав гарні відповіді учнів, списував з дошки; треба обов'язково змусити його самостійно думати й спонукати — терпляче, тактовно — досягати на кожному уроці хоч би незначного успіху в розумовій праці.

Викладаючи граматику, я завжди добивався, щоб уже на уроці першого вивчення матеріалу й безпосередньо після цього уроку учень не допускав у своїх письмових вправах помилок. Може це звучить дещо парадоксально, але це істина: учень стане грамотним, коли він на уроках не робитиме жодної помилки. А якщо немає помилок у класі, то не буде їх і в домашніх вправах (або ж буде дуже мало). Одна з основних причин труднощів роботи словесника — та, що учні вже на уроках допускають помилки в своїх письмових роботах; помилка вчителя у тому, що він не ставить за мету добитися, щоб помилок не було.

Як же практично досягти безпомилкового письма і цим закласти міцну основу знань? Це залежить від багато чого і може передусім від швидкості читання школяра. Щоб грамотно, безпомилково писати, учень повинен уміти швидко читати. Є й інші залежності — від структури уроку, методів і прийомів роботи на ньому. Готуючись до уроків граматики, я прагнув передбачити, де, в якому слові учень може допустити помилку і хто конкретно може її допустити. Жодне «сумнівне» слово не залишалось без попереднього пояснення.

Раджу: не допускайте, щоб під час першого вивчення матеріалу учень поверхово осмислював факти, явища, закономірності, щоб уже під час першого вивчення, наприклад, граматичного правила він робив помилки, під час першого вивчення математичної закономірності неправильно виконав приклад, неправильно розв'язав задачу і т. д.

Мабуть, кожному вчителеві доводилося зустрічатися з таким явищем: учора на уроці всі дуже добре зрозуміли правило (визначення, закон, формулу), добре відповідали, наводили приклади; а сьогодні, дивись, майже половина класу уявляє вивчене якимось туманно, а дехто вже й забув матеріал. Виявляється, що, виконуючи домашнє завдання, багато учнів натрапило на великі труднощі. У класі ж цих труднощів не помічалось.

Зрозуміти — це ще не означає *знати*, розуміння — ще не знання. Щоб були тверді знання, необхідне осмислювання.

Що таке осмислювання? Учень думає над тим, що він сприйняв, перевіряє, наскільки правильно він зрозумів матеріал, пробує застосувати здобуті знання на практиці.

Наведу приклад. На уроці геометрії учні дістають перше уявлення про тригонометричні функції. Учителє дає означення двох функціональних залежностей — синуса й косинуса. Матеріал не становить труднощів, нібито відразу все зрозуміле. Але зрозуміле — ще не означає, що міцно засвоєне. Після пояснення дається час для обмірковування нового. Учні розгортають зошити для чорнових записів, креслять прямокутні трикутники, записують усе, що пояснював учитель, повторюють визначення синуса й косинуса, на власних прикладах показують функціональні залежності. Тут ніби зливається повторення знань з їх першим, елементарним застосуванням. Виявляється, що під час самоперевірки багато учнів не може відтворити хід пояснення, повторити його. Переконавшись, що забув ту чи іншу ланку в поясненні, учень звертається до підручника, але спочатку намагається сам усе пригадати.

Особливо необхідний етап спеціального осмислювання нового матеріалу для «найслабших», слабовстигаючих учнів. Досвідчені педагоги приділяють велику увагу тому, щоб слабовстигаючі учні зосередили свою увагу на тих «точках» матеріалу, які, по суті, є причинно-наслідковими зв'язками, тобто основою знань. Багаторічний досвід переконав: джерело нетривкості знань у слабовстигаючих учнів у тому, що вони не бачать, не розуміють зв'язку фактів, явищ, істин, закономірностей, — «точок», де народжуються причинно-наслідкові, функціональні, часові та інші

зв'язки. Ось на ці «точки» й треба звертати увагу слабовстигаючих учнів.

Учням, наприклад, пояснюється дієприслівниковий зворот. Важковловимою «точкою» є в цьому випадку те, що дієприслівник — ніби другий, другорядний присудок при головному присудку — дієслові. Давши учням час на осмислювання, я звертаю увагу слабовстигаючого учня на те, що, складаючи речення з дієприслівниковим зворотом, він повинен уявляти дві дії, що їх виконує той самий предмет, причому одна дія — провідна, головна, а друга — залежна, другорядна. Учень думає над реальними діями, складає речення.

Яким би суто теоретичним не був матеріал, вивчений на уроці, завжди є можливість дати практичну роботу для його кращого засвоєння. На уроках історії та літератури осмислювання нового найчастіше становить пошуки причинно-наслідкових, смислових зв'язків у матеріалі, який щойно пояснено. Наприклад, учитель розповів про звільнення селян у Росії від кріпацтва в 1861 році. Для осмислювання нового, на яке приділяється 5—7 хвилин, ставляться запитання: яким шляхом пішов би розвиток сільського господарства Росії, якби царський уряд не звільнив селян? Який був взаємозв'язок між розвитком капіталізму в сільському господарстві і в промисловості Росії до 1861 року і як цей взаємозв'язок виявився після звільнення селян? Що продовжувало гальмувати розвиток капіталізму в Росії після 1861 року? Які причини живучості феодальних пережитків у сільському господарстві Росії — навіть після реформи 1861 року? Ці запитання написані на великому аркуші паперу, який вивішується на дошці відразу ж після пояснення. Починається, за моїм твердим переконанням, один з найбільш напружених, цікавих етапів уроку. Учні пригадують матеріал раніше вивчених розділів, «копаються» в підручнику (до речі, підручник на уроці гуманітарних наук потрібен насамперед для цього — для осмислювання нового). Відбувається найпотрібніше, на мій погляд, найкорисніше в процесі навчання — повторення вивченого раніше матеріалу *без читання всього підряд*. Таке повторення найефективніше, бо по самій суті своїй воно — *думання*.

Отже, не бійтеся відводити на кожному уроці якнайбільше часу на засвоєння нового! Це окупиться сторицею. Чим ефективніша розумова праця під час осмислювання

знань, тим менше часу потрібно учневі на виконання домашнього завдання, тим менше часу витрачатиметься на перевірку домашнього завдання на наступному уроці, тим більше часу залишатиметься на пояснення нового матеріалу. Зрозумійте суть цієї залежності — і ви розірвете зачароване коло: часу на вивчення нового матеріалу не вистачає тому, що він іде на перевірку домашнього завдання, а перевірка домашнього завдання потребує багато часу через те, що матеріал не досить добре вивчено.

16. ЯК ПЕРЕВІРКУ ВИКОНАННЯ ДОМАШНІХ ЗАВДАНЬ ЗРОБИТИ ЕФЕКТИВНОЮ РОЗУМОВОЮ ПРАЦЕЮ

Не один рік мене турбував неблагополучний стан з перевіркою домашніх завдань: час нерідко пропадав марно. Виходила відома кожному з нас картина: як тільки викликаний учень починав відповідати, всі займалися своїми справами, в усякому разі, думав над відповіддю тільки той, хто чекав, що його викличуть. Мені не давала спокою думка: як же добитися того, щоб під час перевірки завдання над поставленими запитаннями думали всі учні і щоб учитель мав можливість перевіряти роботу всього класу?

На допомогу прийшов чорновий зошит. Урок геометрії; клас готовий до перевірки домашньої роботи. Усьому класові вчитель дає завдання: вивести формулу площі круга, скласти задачу на площу круга й розв'язати її, коротко сформулювати ознаки рівності трикутників. Усі учні записують завдання в чорновий зошит. Зошит заміняє тут дошку, а до дошки вчитель не викликає поки що нікого. Учитель уважно спостерігає, як працює кожен учень. Якщо йому треба переконатися, наскільки глибоко розуміє той чи інший учень формулу, яку виводить, учитель пропонує учневі пояснити, що робиться, для чого і т. д. При цьому немає потреби викликати учня. Кожен працює так, ніби його викликано до дошки. Учитель щохвилини — на тому чи іншому етапі виконання завдання — може припинити роботу всього класу або частини учнів.

Переваги цієї форми роботи полягають насамперед у тому, що знання перевіряються без повторення вголос усього, що знають учні. Учитель має можливість одержати інформацію про знання учнів ніби в скороченому

вигляді. При цьому кожен працює цілком самостійно. Важливі тут ще два моменти: по-перше, той, що перевірка знань є активним застосуванням знань; по-друге, той, що вчителю дається можливість уважно стежити за роботою слабовстигаючих учнів, враховувати їхні індивідуальні сили й можливості.

У нашій школі під час перевірки домашнього завдання в III—X класах усі учні використовують чорнові зошити. Без цього ми не уявляємо тепер перевірки завдань. Досвід переконує, що така перевірка, привчаючи до стислого, економного висловлення думки, застерігає від зубріння. Той, хто намагається визубрити, ніколи не зможе відповісти на запитання коротко, стисло, сказати найголовніше. Наша перевірка завдань привчає школярів думати, читаючи, вивчаючи.

Ефективність розумової праці під час перевірки знань значно зростає, якщо знання узагальнені (правил, формул, законів, висновків), перевіряється новим осмислюванням узагальнень на нових фактах. У початкових класах у нас, як правило, не виділяється спеціально час для перевірки знань на початку року. Перевірка знань зливається з їх поглибленням, розвитком, застосуванням. Учителеві, наприклад, треба перевірити, як учні засвоїли визначення: головні й другорядні члени речення, граматичні зв'язки між підметом і присудком, головними і другорядними членами. Учні розгортають чорновий зошит. Учитель дає завдання практичного характеру: скласти 6 речень, в яких би слово *дорога* стояло в називному і в усіх непрямих відмінках, визначити граматичні зв'язки між головними й другорядними членами. Для того, хто дуже швидко виконає завдання, пропонується ще одна робота: скласти три речення — з одним, двома, трьома однорідними присудками. Виконуючи цю практичну роботу, учні застосовують знання і ще глибше осмислюють їх.

Не допускайте, щоб єдиною метою перевірки знань було — поставити учневі оцінку. Нехай якнайчастіше оцінювання знань поєднується з іншими цілями, передусім з новим осмислюванням, розвитком, поглибленням знань. Не допускайте крайності — оцінювання кожної відповіді, кожної письмової роботи — це призводить до негативних результатів. Чому це так — треба пояснити спеціально.

Не можна допускати, щоб оцінювання знань виділялося з педагогічного процесу як щось відокремлене. Оцінка лише тоді стає стимулом, який спонукає до активної розумової праці, коли взаємини між учителем і учнем побудовані на взаємному довірі і доброзичливості. Якщо хочете, оцінка — це один з найтонших інструментів виховання. З того, як ставиться учень до оцінки, поставленої вчителем, можна зробити безпомилковий висновок про те, як він ставиться до вчителя, наскільки вірить йому й поважає його. З приводу оцінювання знань хотілося б дати кілька порад.

По-перше, нехай оцінок буде менше, але кожна з них хай буде вагомішою, значнішою. Мені доводилося за своє тривале педагогічне життя викладати майже всі предмети навчального плану середньої школи (за винятком креслення), і я ніколи не ставив оцінку за учнівську відповідь на одному уроці (нехай навіть на два, три і більше запитань). Оцінка завжди охоплювала працю учня за якийсь період і включала оцінювання кількох видів праці — і відповідь (може, кілька відповідей), і доповнення до відповіді товариша, і письмову роботу (невелику), і позакласне читання, і роботу практичного характеру. Певний період я вивчаю знання школяра, і він відчуває це. Приходить час, і я кажу: «Ось тепер я тобі ставлю оцінку». Починається наступний період вивчення знань, і учень знає: ніщо не випаде з моєї уваги. У декого з читачів може виникнути запитання: хіба втримаєш усе в пам'яті? Можливо, кому й важко пам'ятати все, що стосується розумової праці школяра, але мені завжди це здавалось найважливішим. Хіба можна виховувати, навчаючи, й навчати, виховуючи, забуваючи про щось варте уваги?

По-друге, я ніколи не ставив незадовільної оцінки, якщо учень *не міг* через ті чи інші умови, обставини опанувати знання. Ніщо так не пригнічує дитину, як усвідомлення безперспективності: все, я ні на що не здатний. Зневіра, пригніченість — ці почуття позначаються на всій розумовій праці школяра, його мозок ніби ціпеніє. Тільки світле почуття оптимізму є цілющим струмком, який живить річку думки. Безрадісність, пригніченість приводять до того, що підкоркові центри, які відають емоційними імпульсами, емоційним забарвленням думки, перестають спонукати

розум до праці, навпаки, вони мовби сковують його. Я завжди прагнув того, щоб учень вірив у свої сили. Якщо учень *хоче* знати, але *не може*, треба допомогти йому зробити хоч би маленький крок уперед, і цей крок стане джерелом емоційного стимулу думки — радості пізнання.

Ніколи не поспішайте з виставленням незадовільної оцінки. Пам'ятайте, що радість успіху — це могутня емоційна сила, від якої залежить бажання дитини бути хорошою. Турбуйтеся про те, щоб ця внутрішня сила дитини ніколи не вичерпувалася. Якщо її немає, не допоможуть ніякі педагогічні хитрощі.

По-третє, взагалі не ставте ніяких оцінок, якщо ви бачите, що знання учнів туманні, в їх уявленні про речі та явища, які вивчаються, є якісь неясності. У кожному класі в мене є учень, духовне життя якого я до тонкощів вивчив, по очах якого я бачу, розуміє він чи не розуміє те, про що я запитую. Якщо очі цього школяра говорять про те, що він не готовий до відповіді, я взагалі не оцінюю знань, — треба спочатку добитися, щоб учні знали.

По-четверте, треба уникати запитань, відповіді на які точно повторювали б те, що викладав учитель чи заучене з книжки. Є в педагогічному процесі одна дуже цікава річ — я назвав би її трансформацією знань. Ідеться про таке поступове мислене заглиблення в знання, в результаті якого учень щоразу, повертаючись до вивченого раніше, бачить у фактах, явищах, закономірностях щось нове, розглядає, аналізує якісь нові сторони, риси, особливості фактів, явищ, закономірностей. Трансформація знань має бути покладена в основу повторення. Про це хочеться дати окрему пораду.

18. МАТИ НАВЧАННЯ НЕ ПОВИННА СТАТИ МАЧУХОЮ

Повторення — мати навчання, твердить народна педагогіка. Але нерідко буває, що добра мати стає злою мачухою. Це трапляється тоді, коли учень змушений протягом дня чи кількох днів зробити те, що робилося тижнями й місяцями, наприклад повторити матеріал, що вивчався протягом десяти, дванадцяти й більше уроків. Безліч фактів і висновків звалюються на плечі учня, у голові його все переплутується. Але ж одночасно з повторенням матеріалу з одного предмета треба вивчати й інші предмети!

Нормальна розумова праця стає неможливою, сили учня підриваються.

Як же педагогічно правильно організувати повторення? Передусім я раджу враховувати специфіку предмета й конкретного матеріалу. Повторити кілька параграфів з фізики і кілька параграфів з історії, скажімо, в IX класі — далеко не одне й те саме.

Даючи повторювати правила, закони, формули, висновки з таких предметів, як фізика, алгебра, геометрія, хімія, досвідчені педагоги беруть за основу виконання практичних завдань — вправ, задач, малюнків, схем тощо. При цьому вчитель особливо дбає про те, щоб для виконання одного практичного завдання потрібно було знати два чи більше узагальнення. Під час виконання роботи такого характеру відбувається дуже потрібний для розумового розвитку процес трансформації знань — узагальнюючі істини переосмислюються в їх взаємозв'язках і взаємозалежностях. Учень дивиться на факти, предмети, явища з нового, невідомого раніше для нього боку. Наприклад, учитель математики дає для повторення ряд задач, розв'язуючи які, учень мислено повторює і об'єм геометричних фігур, і тригонометричні функції. Багаторічний досвід переконує: якщо одне теоретичне узагальнення стикається, пов'язується, «зчіплюється» з іншим, відбувається немовби стрибок у трансформації знань: обидві істини глибше осмислюються, учень бачить у теоретичних узагальненнях те, чого він раніше не бачив, ясність одного немовби робить яснішим інше.

З таких предметів, як алгебра, геометрія, фізика, раджу вдаватися до повторення, яке в практичній роботі кращих учителів нашої школи називається *комплексним*. Воно може мати багато різновидів. Наприклад, кожному учневі дається завдання зробити модель геометричної фігури, на якій повторюється ряд важливих формул. Або за завданням учителя учні роблять схематичні побудови геометричних фігур, на яких можна показати наочно кілька теорем.

Інший характер має повторення з гуманітарних предметів, наприклад, з історії, літератури. Повторити матеріал, вивчений на 7—8 уроках, — це значить прочитати 40—50 сторінок. Тут, звичайно, не можна повторювати в тісю самою настановою, що і в процесі вивчення матеріалу. Повторюючи значний за обсягом матеріал, треба

ніби віддалитися від нього, щоб чіткіше було видно головне й непомітним стало другорядне. Якщо учні, повторюючи, перечитують усе підряд, стається перевантаження, а головне — з уваги школярів випадають провідні ідеї матеріалу, знижується виховний вплив цих ідей.

Треба вчити дітей *віддалятися* від матеріалу — не помічати деталей і придивлятися до головного. Присвячуйте окремі уроки повторенню тем, розділів з історії, літератури, показуйте, як повторювати без читання всього підряд. Чим значніше коло знань, які «зчіплюються» з повторюваним на уроці (а потім і вдома) матеріалом, тим глибше його засвоєння.

Учіть своїх вихованців, особливо старшокласників, відхилятися від другорядного й зосереджувати увагу на головному. Це вміння — одна з основ формування світогляду.

Є ще один вид повторення. Викладаючи математику, фізику, хімію, біологію, я завжди дотримувався однієї важливої, на мій погляд, вимоги: в робочому зошиті з кожного предмета на спеціально відведеному полі червоним олівцем записується те, що назавжди треба запам'ятати. Ці правила, формули, закони та інші узагальнення учень повторює, проглядаючи робочий зошит (з математики і фізики — раз на тиждень, з хімії — раз на два тижні, з біології — раз на три тижні).

19. ЯК БУТИ З ПЕРЕВІРКОЮ ЗОШИТІВ?

«Перевірка зошитів забирає весь вільний час». Це слова з листа однієї вчительки. Під ними могли б підписатися тисячі педагогів. Побачивши кунки зошитів, які треба перевірити, не один учитель здригнеться, і не тільки тому, що це багато годин праці, — гнітить те, що це праця одноманітна, петворча.

Думка вчителів і працівників народної освіти спрямована на те, щоб максимально скоротити час перевірки зошитів, але — «нічого не виходить». Чому? Тому що в зошитах учнівських — багато помилок. Проблема перевірки зошитів — одна з тих шкільних проблем, розв'язання яких залежить від сотень умов, передумов. Тут не може бути якоїсь однієї поради: «Робіть ось так», — але можна все-таки на перевірку зошитів відводити приблизно в три рази менше часу, ніж відводиться, якщо в роботі всієї школи,

всього педагогічного колективу дотримуватися певних умов.

У школі повинна бути передусім *висока мовна культура*, повинна панувати атмосфера великої чутливості до слова: сказане чи написане неправильно має звучати не тільки для вчителя, але й для школяра таким же дисонансом, як фальшива нота для людини, яка володіє високим музичним слухом. Слід порадити вчителю початкових класів: *виховуйте в дітей чутливість до емоційного забарвлення слова. Добивайтеся, щоб слово звучало для учня, як музика!* Образно кажучи, учень повинен бути музикантом слова, дорожити його правильністю, чистотою, красою. Ведіть дітей у природу, показуйте їм найтонші відтінки квітів, звуків, рухів, розкривайте їм людську працю як творчість, і нехай усе це відображується в слові, у відтінках мовлення.

У нас присвячуються спеціальні уроки таким словам, як *зоря, вечір, степ, поле, річка, дзюрчить, мерехтить, гримить...* На кожне слово ми з дітьми складаємо твори. Слово глибоко входить у духовне життя дитини, вона вчиться висловлювати найтонші почуття, передавати словом враження від навколишнього світу. Це нелегка, мабуть, найскладніша шкільна наука. І основи цієї науки даються в початковій школі. Те, що втрачено там, ніколи вже не надолужити.

Ведіть своїх вихованців від книжки й думки до діяльності, від діяльності до думки й слова. Діяльність має трансформуватися у власну думку учня, а власна думка повинна знайти відображення в слові. Практично це зводиться до такого: хай якнайбільше предметом думки, суджень учня буде його власна діяльність. Нехай ваш вихованець розповідає, міркує, звітує про те, що він зробив власними руками, про те, що він спостерігав. Учень плутається в словах, коли ці слова не зв'язані з тим, що він сам робив, бачив, спостерігав, думав. Треба давати такі завдання, які б передбачали розповідь, звіт, доповідь учня, які б вимагали, щоб наявні знання були *пущені в обіг*, а отже, щоб слово стало засобом творчості.

Чому учні роблять багато помилок, чому пишуть неграмотно? Корінь зла, за моїм переконанням, у диспропорції між умінями й знаннями. Уміння відстають від знань у системі вивчення переважної більшості предметів, особливо ж таких, як граматики, літературне читання, матема-

тика. Знання виявляються важким, непосильним вантажем, якщо вміння, покликані обслуговувати знання — слабкі, «кволі». Полегшення перевірки зошитів пов'язане з рядом корінних питань навчання, але є деякі передумови цього полегшення. Це, по-перше, виділення на кожному уроці граматики часу для запису й запам'ятовування слів, у яких можуть бути допущені граматичні помилки; по-друге, це старання, продумана підготовка до виконання домашніх завдань з метою запобігання помилкам; по-третє, треба сказати, що досвідчений учитель мови, літератури, математики, фізики має свою методику перевірки зошитів; найраціональнішою, як показує досвід, є вибірково-періодична перевірка: учитель час від часу бере зошити кількох учнів; фронтально в усіх перевіряються тільки контрольні роботи.

20. ЗМІСТ АКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ПРЕДМЕТА

Починаючи роботу з учнями, досвідчений учитель намічає на весь період вивчення предмета (у початковій школі — на весь цикл навчання) зміст активної діяльності своїх вихованців. Мета — не тільки вироблення практичних умінь, необхідних у житті й праці, а й активна діяльність учня в системі вивчення предмета, передусім розумове виховання, розвиток думки й мови. Ми вже говорили, що від характеру активної діяльності учня великою мірою залежить його грамотність і роль слова в його духовному житті.

Як організувати активну діяльність учня, щоб вона сприяла його розумовому розвитку, розвивала думку, культуру слова, забезпечувала грамотність?

Активна діяльність — це ніби місток, що сполучає мову й думку. Готуючись до роботи в початковій школі, я планував таку активну діяльність для всіх учнів, в якій би яскраво виражалися і, звичайно, осмислювалися відношення, взаємозв'язки між фактами, предметами, явищами, трудовими процесами. Інакше, я прагнув того, щоб у праці народжувалася думка учня, а не тільки закріплювалися знання, здобуті на уроках. Діяльність під час вивчення предмета має бути не тільки ілюстрацією до знань (це також необхідно), але й джерелом нових істин, відкриттів, закономірностей. Наприклад, кожний учень протягом кількох років навчання вирощує плодове деревце. При цьому

він робить усе нові й нові «відкриття», нові думки хвилюють його, він висловлює їх; слово стає засобом, інструментом вираження власної думки про відношення, взаємозв'язки, помічені завдяки праці, воно входить в активний словниковий запас, підштовхує думку й почуття.

Я на сотнях доль переконувався, що не може бути хаотичною думка й задубілою мова в того, хто захоплений цікавою працею, в якій розкриваються все нові й нові відносини і взаємозв'язки: учень не тільки трудиться, але й мислить, обмірковує причинно-наслідкові зв'язки, намічає роботу на майбутнє. З кожним роком я все більше переконувався, що активна діяльність, в якій яскраво виражена думка, розвиває мову, підвищує загальну культуру учнів. Слід сказати, що праця відіграє свою роль у розумовому розвитку лише тоді, коли вона починається з перших днів шкільного навчання й організовується обдуманно.

Кожний учитель середніх і старших класів у нас, готуючись до вивчення предмета, планує таку активну діяльність учнів, яка б виховувала розумово, збагачувала поняттями, закопомірностями. Я тисячу разів переконувався, що без взаємодії людини з природою неможливий розумовий розвиток, як без мелодії неможлива музика, без слова — мова, без книжки — наука. Єдність праці й думки, діяльності й слова в системі вивчення таких предметів, як біологія, фізика, хімія, математика, — це один із наріжних каменів, на яких тримається школа як осередок думки. Готуючись до викладання цих предметів, досвідчені вчителі продумують, як, в якій праці розкриватимуться ті відношення і взаємозв'язки, на яких побудоване мислення в системі вивчення предмета. Наприклад, основні відношення і взаємозв'язки в системі викладання фізики полягають, зокрема, у таких явищах і поняттях, як речовина, енергія, рух, перетворення енергії, зміна стану речовини, взаємодія явищ. Викладач фізики знаходить можливості для такої праці, в якій усі ці поняття реалізуються в конкретних відношеннях. Так, одному учневі дається завдання виготовити принципову модель приладу, в якому механічна енергія перетворюється в електричну, електрична — в теплову. Інший учень працює над моделлю, в якій механічний вплив приводить до зміни стану речовини. Ця праця — не просто ілюстрація до знань, а, можна сказати, *знання в дії*.

Я раджу вчителям: якщо хочете, щоб ваші вихованці були людьми мислячими, щоб струнка, ясна, логічно послідовна думка виражалася в чіткому поясненні, тлумаченні, — залучайте їх до праці, насиченої думкою, реалізуйте відношення і взаємозв'язки системи знань у праці. Пам'ятайте, що праця — це не тільки практичні вміння й навички. Це передусім розумовий розвиток, культура мислення й мови.

21. УЧИТЬ СПОСТЕРІГАТИ, УЧИТЬ БАЧИТИ

Слід сказати, що спостереження в деяких школах розглядається не як один з видів активної розумової діяльності, не як шлях розвитку розумових сил, а як засіб для ілюстрації певних тем, розділів.

Культура педагогічної праці великою мірою визначається тим, яке місце в розумовому розвитку школярів займає спостереження. Із спостережень не тільки черпаються знання, — у спостереженнях знання *живуть*, завдяки спостереженням вони, можна сказати, *йдуть в обіг*, застосовуються як інструменти в праці. Якщо повторення — мати навчання, то спостереження — мати осмислювання й запам'ятовування знань. Спостережливий учень ніколи не буває невстигаючим чи неграмотним. Учитель, який уміє допомогти учневі використати раніше засвоєні знання для все нових і нових спостережень, досягає того, що чим «старші» знання учня, тим вони міцніші.

У початкових класах спостереження необхідні дитині, як сонце, повітря й волога необхідні рослинні. Тут спостереження — найважливіше джерело *енергії розуму*. Чим більше треба дитині осмислити й запам'ятати, тим більше необхідно їй побачити відношень і взаємозв'язків у навколишній природі, у праці.

Виховуючи учнів початкової школи, я вчив їх бачити в звичайному незвичайне, шукати й відкривати причинно-наслідкові зв'язки, відповідаючи на запитання *чому?*

...Лютий. Зимова холоднеча. Але ось випала сонячна днинка. Ми йдемо в тихий, засніжений сад. «Придивіться, діти, уважно до всього, що оточує вас, — чи бачите ви перші ознаки наближення весни? Навіть найнеуважніший з вас може помітити дві-три ознаки, а той, хто не тільки подивиться, а й подумає, побачить двадцять ознак. Перші мелодії весняного пробудження почує той, хто вміє слухати

музику природи. Дивіться, слухайте, думайте», — кажу я учням. Я бачу, як придивляються діти до засніженого віття, до кори дерев, прислухаються до звуків. Їх тішить кожне маленьке відкриття. Кожному хочеться знайти щось нове. Потім ми приходимо в сад через тиждень, знову й знову через тиждень, — і щоразу перед допитливим дитячим поглядом відкривається щось нове. Учень, який у молодших класах проходив школу спостережливості, вміє чітко розмежовувати зрозуміле й незрозуміле і, що особливо цінно, активно ставиться до слова. Розумні, несподівано «філософські» запитання чує вчитель від школярів, яких учили спостерігати, бачити.

Учить спостерігати й бачити явища навколишнього світу. Ведить дітей у природу в ті переломні для неї періоди, коли відбуваються бурхливі, стрімкі зміни — пробуджується життя, оновлюються живодайні внутрішні сили живого, нагромаджується енергія для могутнього життєвого пориву.

Школа спостережливості в молодшому віці — необхідна умова розумового розвитку.

22. ЯК ЧИТАННЯМ РОЗВИВАТИ ЗНАННЯ

У середньому і в старшому віці читання науково-популярної і наукової книжки відіграє ту саму роль, що спостереження в молодшому віці. В учня, який уміє бачити, спостерігати, виробляється сприйнятливість і до наукової книжки. Інтерес до знань неможливий без повсякчасного читання наукової та науково-популярної літератури. Не може бути й мови про непохитний інтерес до знань, якщо учень не виходить за межі підручника.

Наука розвивається небаченими темпами, але повсякчас включати в програми середньої школи все нові й нові поняття, закономірності неможливо. Тому читання наукової літератури стає в сучасній школі однією з найважливіших складових частин процесу навчання.

Умійте пробудити в учнів інтерес до читання наукової літератури. Для цього потрібно, викладаючи новий програмний матеріал, якісь питання освітлювати вогниками позапрограмних знань. Досвідчений учитель біології, фізики, хімії, математики, пояснюючи урок, ніби прочиняє віконце в неосяжний світ науки, щось залишає не до кінця роз'ясненим. Учень бачить можливість переходу за межі

обов'язкового програмного матеріалу, його хвилює перспектива плавання по безмежному морю знань — ось це і є спонуканням до читання: підліткові, юнакові, дівчині хочеться знати.

У шкільній чи особистій бібліотеці учителеві треба мати книжки, які розвивають знання програмного матеріалу. Таких книжок видано й видається багато. Особливо важливе читання наукових та науково-популярних книжок, присвячених проблемам переднього краю сучасної науки. Читання цих книжок поглиблює елементарні шкільні знання.

Надзвичайно велике значення має читання, яке розвиває знання з найважливіших розділів програми, — з тих, від яких залежить знання інших розділів. Досвідчений педагог прагне того, щоб читання науково-популярної літератури передувало вивченню цих розділів, супроводжувало його і йшло за ним. Немає нічого страшного в тому, що учні, не вивчивши ще елементарних понять квантової теорії, зачитуються книжками з цієї проблеми, хоч у них багато незрозумілого. Чим більше в учнів запитань, тим вищим буде інтерес до знань на уроці, в процесі вивчення нового матеріалу. Це взагалі дуже цікава проблема дидактики — процес нагромадження запитань перед вивченням матеріалу на уроках.

23. ЧИТАННЯ — ВАЖЛИВИЙ ЗАСІБ РОЗУМОВОГО ВИХОВАННЯ «ВАЖКИХ» УЧНІВ

Ідеться про учнів, які важко, повільно сприймають, осмислюють, запам'ятовують виучуваний матеріал: не осмислене одне — а вже треба вчити інше; одне вивчив — інше забув. Дехто з учителів упевнений, що полегшити навчання цих учнів можна, максимально звузивши сферу їхньої розумової праці (інколи слабовстигаючому учневі кажуть: читай тільки підручник, не витрачай часу на читання чогось іншого). Це абсолютно неправильна думка. Чим важче вчитися школяреві, чим більше труднощів зустрічає він у своїй розумовій праці, тим більше йому треба читати: як фотоплівка слабкої чутливості вимагає тривалішої витримки, так розум слабовстигаючого учня потребує яскравішого й тривалішого сяяння світла наукових знань. Не додаткові заняття, не нескінченні «підтягуван-

ня», а читання, читання і ще раз читання — ось що відіграє вирішальну роль у розумовій праці тих, кому важко вчитися.

У прекрасного вчителя математики з Богданівської середньої школи Кіровоградської області, заслуженого вчителя УРСР І. Г. Ткаченка немає невстигаючих. Прекрасна риса його творчої праці — розумна організація читання, про яке тут іде мова, — читання, яке розвиває розумові здібності. Окремі учні в кожному з V—X класів, де працює Іван Гурович, ніколи не були б встигаючими, якби не його чудова бібліотека: у ній не одна сотня книжок, які в яскравій, захоплюючій формі розповідають про найцікавішу в світі, за його переконанням, науку — математику. Перед тим як почати вивчення рівнянь, учні читають десятки сторінок про рівняння — це передусім захоплюючі оповідання про те, як рівняння склалися в народній мудрості як задачі-головоломки. І справа не тільки в тому, що читання рятує учня від неуспішності. Завдяки читанню розвивається його інтелект. Чим більше «важкий» учень читає, тим виразнішою стає його думка, тим активніші його розумові сили.

Спеціально продумане, завчасно передбачене, організоване читання науково-популярної літератури слабовстигаючими учнями — це одна з найбільших турбот педагога. По суті, це головне в тій справі, яка в практиці шкільного життя називається індивідуальною роботою з невстигаючими.

24. НЕ ДОПУСКАЙТЕ ДИСПРОПОРЦІЇ МІЖ УМІННЯМИ І ЗНАННЯМИ

Диспропорція між уміннями й знаннями полягає в тому, що в учня ще немає умінь, які є інструментом опанування знань, а йому вчитель подає все нові й нові знання: засвоюй, гав не лови. Такий учень — усе одно, що людина без зубів: змушений ковтати непережовані шматки, він спочатку нездужає, а потім зовсім захворює, нічого не може їсти...

Вище я вже зупинявся на тому, що багато учнів не можуть опанувати знання, тому що не вміють швидко й свідомо читати, читаючи, думати. Це одна з найсумніших диспропорцій. Уміння швидко й свідомо читати — і виразно, і про себе — це не просто елементарна грамотність. Це одна з найважливіших умов повноцінного логічного мислення на уроках і під час самостійної роботи над книжкою.

Той, хто не вміє швидко й свідомо читати, не може успішно оволодівати знаннями. Швидко й свідомо читати — це значить сприйняти очима і в думці частину речення чи невелике речення цілком, відірвати свій погляд від книжки, вимовити те, що запам'яталося, і водночас думати — не тільки про те, що читається, а й про якісь картини, образи, уявлення, факти, явища, пов'язані з матеріалом, що читається.

До такого ступеня досконалості треба доводити читання вже в початковій школі. Інакше не буде ніякого свідомого опанування знань. Більш того, прагнення оволодіти знаннями без вміння швидко читати притуплює розумові здібності, породжує хаотичність, безладність, уривчастість, примітивність мислення. Вам, мабуть, доводилося зустрічатися з учнями V, VI класів, що, як кажуть, не вміють зв'язати двох слів. Я записував дослівну мову таких школярів і аналізував її: це ніби вирвані з контексту окремі слова, між якими немає ніякого зв'язку. Частину своїх уявлень учень взагалі не може висловити, і від цього в його мові — *провали*, неясності. Тривале вивчення цих сумних фактів привело мене до висновку, що розумова недорікуватість (так я називаю цей недолік) породжується невмінням швидко й свідомо читати, читаючи, думати. Багато слів не можуть бути осмислені з тієї простої причини, що дитина, не встигаючи їх добре прочитати і сприйняти їх звучання, тим більше не може пов'язати їх у своїй свідомості з відповідними уявленнями. Не вміючи швидко й свідомо читати, учень не встигає думати. Читання без вдумливості, без думки притуплює розум дитини.

Як же добитися того, щоб читання було швидким і свідомим, щоб дитина швидко сприймала зором і думкою цілу групу слів, зв'язаних за змістом? Для цього необхідна система вправ. Працюючи з маленькими дітьми, я ось як перевіряю швидкість і свідомість читання. Учень читає (перший раз) казку чи оповідання, наприклад, оповідання про життя первісної людини. Перед його очима, на дошці, я вивішую яскраву, барвисту картину, на якій зображено життя первісної людини: тут і вогнище, і приготування їжі, і ловля риби, і дитячі ігри, і турбота про одяг. Якщо учень — мова йде в даному випадку про третьокласника, — читаючи оповідання вголос, не міг відірвати погляду від книжки на такий час, щоб до кінця читання добре роздивитися картину, запам'ятати ті деталі, про які немає

жодного слова в оповіданні, значить, він не вміє читати. Читати, не відірвавши ні на мить погляду від книжки, — це ще не читання. Учень, який у процесі читання не може нічого сприйняти, по суті не вміє одночасно читати й думати, а це якраз і не можна назвати свідомим читанням.

На якомусь етапі навчання учень має оволодіти вмінням настільки швидкого письма, щоб він одночасно писав і думав. Якщо немає цього вміння, створюється ще одна диспропорція. Оволодіти таким темпом письма можна також за умови достатньої кількості вправ. Процес письма треба довести до такого ступеня автоматизму, щоб учень уже не думав над тим, як з'єднати букви в слово, яку букву написати. У центрі уваги має бути зміст того, що пишеться. Якщо буде достатня кількість вправ, цього можна досягти вже на третьому році навчання. Але автоматизм письма залежить від читання. Неграмотно пишуть завжди ті, хто погано читає.

Вправи, які допомагають виробити швидке й свідоме письмо, можна проводити (за умови, коли учень добре читає) за такою методикою. Учитель розповідає дітям про якесь явище природи, подію, трудовий процес; у розповіді чітко виділяються логічні складові частини, кожна з яких — це щось головне і деталі, подробиці, що стосуються головного. Під час розповіді учні записують головне в тій послідовності, в якій викладає матеріал учитель. Без уміння слухати й одночасно коротко записувати зміст розповіді (лекції, пояснення) неможливе опанування знань. У багатьох випадках відставання якраз і пояснюється тим, що учневі неприступне це елементарне і водночас дуже складне уміння.

Роль цього уміння не зводиться до практичного застосування. Воно — необхідна умова розвитку розумових здібностей. Без уміння одночасно слухати, писати й думати (так само, як і без уміння одночасно читати й думати) неможливий розвиток знань.

Одним з дуже важливих умінь, від яких великою мірою залежить успішне опанування знань, є вміння відбирати, систематизувати, аналізувати факти. Досвідчені вчителі предметів природничого циклу, а також граматики дбають про те, щоб не було диспропорції між знаннями й навичками, яка виникає тоді, коли мислення учня обмежується фактами, що їх навів у своєму викладі (поясненні, лекції) вчитель. Диспропорція ця веде до того, що знання

залишаються в голові учня мертвим вантажем, без розвитку, бо вони не трансформуються, не збагачуються новими фактами, не застосовуються для пояснення нових фактів. Відбувається те, що хочеться назвати закріпленням знань. За такого стану знань можна зустріти дивні, на перший погляд, явища. Учень, наприклад, завчив поняття про чотири стани речовини, але в житті він не звернув уваги на безліч фактів, які можна використати для пояснення цього поняття з нових, невідомих раніше сторін. І ось під час перевірки знань учень стикається з фактом переходу речовини з твердого в газоподібний стан, він розгублюється перед фактами, які зустрічаються в житті на кожному кроці, не може зрозуміти, пояснити їх суті.

Щоб уміти свідомо застосовувати узагальнення в життєвій практиці, необхідно самостійно зібрати значну кількість фактів, осмислити їх, систематизувати, зіставити, проаналізувати. Збирання й обробка фактів — це сам по собі стан знань — стан рухомості, стан свідомого добору потрібних закономірностей, характеристик, визначень із системи знань, набутих на уроках. Як важливо приводити знання в цей стан! Багаторічний досвід педагогічної праці переконав мене в тому, що збирання й обробка фактів є тим своєрідним умінням, в якому знання повсякчас розвиваються, але цей розвиток глибоко своєрідний: учень аналізує не тільки те, що оточує його, але й свої власні думки. Збираючи й обробляючи факти, учень стає на шлях розумового самовиховання.

Специфіка фактів у системі даного предмета — це, на мій погляд, одне з дуже важливих питань методики, разом з тим, — це і загальнопедагогічна проблема. Аналізуйте програму з погляду фактів, які становлять, образно кажучи, повітря для крил думки. Думайте над тим, яку частину фактів відібрати для уроку і яку частину залишити для збирання й обробки учнями. Складайте методичні вказівки для самого процесу збирання фактів. Учіть школярів думати над фактами.

25. У ЧОМУ ТАЄМНИЦЯ ІНТЕРЕСУ

Кожний учитель мріє про те, щоб навчання на його уроках було цікавим для учнів. Як же зробити урок цікавим? Чи всі уроки можуть бути цікавими? У чому джерела інтересу?

Урок іде цікаво — це значить, що навчання, мислення супроводжуються почуттями піднесення, схвильованості учня, подиву, інколи навіть зачудування перед істиною, яка відкривається, усвідомленням й відчуженням своїх розумових сил, радістю творчості, гордістю за велич розуму й волі людини.

Пізнання саме по собі дивний, незвичайний, чудовий процес, який пробуджує живий і незгасний інтерес. У природі речей, в їх відношеннях і взаємозв'язках, у рухові й зміні, в людських думках, у всьому, що створила людина, — невичерпне джерело інтересу. Але в одних випадках це джерело, як струмок дзюрчить на наших очах — підходить, дивись, і перед тобою відкривається дивовижна картина таємниць природи; в інших — джерело інтересу приховане в глибині, до нього треба добратися, докопатися, і часто трапляється так, що сам процес «підходів», «підкопів» до сутності природи речей і їх причинно-наслідкових зв'язків є головним джерелом інтересу.

Якщо ви будете сподіватися тільки на видимі, помітні стимули, які пробуджують інтерес до навчання, до уроків, ви ніколи не виховаєте справжньої інтелектуальної працьовитості. Прагніть того, щоб учні *самі* відкривали джерела інтересу, щоб у цьому відкриванні вони відчували власну працю й успіх — само по собі це одне з найважливіших джерел інтересу. Без активної розумової праці неможливі ні інтерес, ні увага школярів.

Перше джерело, перша іскра інтересу до знань — у підході вчителя до матеріалу, який пояснюється на уроці, до фактів, що аналізуються. Знання істини народжується в свідомості учня з пізнання точок зіткнення між фактами і явищами, питок, якими ці факти і явища пов'язуються. Готуючись до уроку, я завжди прагну продумати, осмислити якраз ті точки зіткнення, ті нитки, де завдяки зчепленню думок розкривається щось нове, несподіване з погляду пізнання істин і закономірностей навколишнього світу. На наступному уроці вивчатиметься, наприклад, коренева система рослин, її роль в життєвих процесах. Учні сотні разів бачили корені рослин, і, здавалося б, у матеріалі навряд чи може бути щось цікаве для них. Але інтерес — у пізнанні прихованого, невидимого з першого погляду. Я розповідаю дітям про те, як найтонші кореневі волоски добувають у ґрунті речовини, необхідні рослині. Звертаю увагу ось на яку точку стикання, зчеплення

фактів: у ґрунті йде життя, яке ні на хвилину не припиняється, в глибині воно не згасає ні влітку, ні взимку; мільярди мікроорганізмів мовби обслуговують тисячі кореневих волосків, без цього складного життя не могло б жити дерево. «Придивимось, діти, — кажу я, — до цього складного життя ґрунту, вдумаємось, як воно залежить від речовин, що надходять з навколишнього середовища. Перед вами відкриється взаємодія між живим і неживим». Як неживе стає будівельним матеріалом для живого — це і є та точка стикання, зчеплення фактів, висвітлюючи яку і зосереджуючи увагу на якій, я відкриваю перед вихованцями щось нове, таке, що пробуджує почуття подиву перед таємницями природи. Чим більше захоплює підлітків це почуття, тим більше їм хочеться знати, осмислити, зрозуміти.

Джерело інтересу — і в застосуванні знань, у переживанні почуття влади розуму над фактами і явищами. У самій глибині людського ества є невикорінна потреба відчувати себе відкривачем, дослідником, шукачем. У дитячому ж духовному світі ця потреба особливо сильна. Та якщо немає поживи для неї — живого спілкування з фактами і явищами, радості пізнання — ця потреба поступово слабне, а разом з нею згасає й інтерес до знань. Я бачу дуже важливе виховне завдання в тому, щоб повсякчас підтримувати, поглиблювати бажання учня бути відкривачем, реалізувати це його бажання спеціальними методами роботи. Після уроку, на якому в дітей пробудився інтерес до прихованих від безпосереднього спостереження процесів у ґрунті, ми йдемо в поле — спеціально для того, щоб подивитися розріз ґрунту. Діти з подивом розглядають двометрової довжини корені маленьких злакових рослин. Для них це справжнє відкриття. Але на стежку відкривачів, шукачів вони по суті ще тільки стають. Я показую дітям корені кількох видів лучних і степових трав. Ми саджаємо ці корені — без єдиної стеблинки, багато з них здаються з першого погляду зовсім засохлими, загиглими — і вони оживають, паростяться, зеленіє трава. Проростає і корінь винограду — також дає паростки.

Це захоплює дітей, думка їх стає допитливою, невгамовною. Вони переживають людську гордість, яку ні з чим не порівняєш: ми пануємо над фактами і явищами, знання в наших руках стають силою. Відчуження *сили* знань, що підносить людину, — важко знайти яскравіший стимул ін-

тересу до знань. Як важливо, щоб процес опанування знань не виснажував учня, не приводив його до стану утоми й байдужості до всього, а сповнював усе його єство радістю. Почуття *володаря знань* пробуджується в учня найсильніше, звичайно, тоді, коли він безпосередньо щось досліджує, відкриває, коли учень схоплює конкретні факти, явища. Але є й радість чистої думки — узагальнюючої, систематизуючої діяльності розуму.

В учня, який багато читає, кожне нове поняття, явище, що вивчається на уроках, *укладається* в систему знань, почерпнутих з книжок, — і тоді наукові знання, що їх повідомляють на уроках, мають особливу привабливість: вони усвідомлюються як щось необхідне, яке допомагає осмислити те, що вже «є в голові».

26. БОРІТЬСЯ ЗА ДУМКУ Й СЕРЦЕ СВОЇХ ВИХОВАНЦІВ

У школі, де павчає прекрасний математик, улюбленим, найцікавішим предметом стає математика, відкриваються неабиякі математичні здібності в багатьох учнів. Приїхав у школу талановитий біолог — дивиться, через два роки улюблений предмет у школі — біологія, з'явився десяток обдарованих юних біологів, закоханих у рослини, в спроби й дослідження на шкільній ділянці.

Джерелом б'є інтелектуальне життя в тій школі, де викладання предметів виливається ніби в здорове змагання педагогів за думку, за душу вихованців. Це змагання — ціла сфера творчої праці педагогічного колективу. Виявляється воно в тому, що кожен педагог прагне пробудити інтерес до свого предмета, утвердити захоплення своєю галуззю знань. Уявімо собі, що дитина, яка почала навчатися в IV класі, потрапила до колективу, в якому всі вчителі — талановиті, принаймні закохані кожен у свій предмет люди, що вміють запалити вогник любові кожний до своєї — найцікавішої науки. У таких умовах обов'язково розкриваються природні здібності кожної дитини, відбувається становлення нахилів, здібностей, покликань, обдаровань.

Тут ми вступаємо в дуже цікаву сферу педагогічного процесу, в ту сферу, яка в практичній роботі багатьох шкіл є ще незвіданою цілиною. Виховний бік навчання розкривається, на моє тверде переконання, передусім у тому, що, образно кажучи, в стрункому оркестрі основ наук

кожний учень знаходить свій улюблений інструмент і свою улюблену мелодію. Немає інтелектуальної повноти, духовного багатства життя особистості без закоханості в конкретний предмет, у конкретну галузь наукових знань.

Вважайте справою своєї честі, щоб предмет, який ви викладаєте, учні вважали найцікавішим, щоб якомога більше підлітків як про щастя мріяли про творчість у сфері науки, основи якої ви викладаєте у школі. Боріться за думку й серце своїх вихованців, змагайтесь із своїми колегами — викладачами інших предметів. Ви викладаєте, скажімо, фізику 200 учням VIII—X класів, усі вони — ваші учні. Але у вас має бути ще й інше поняття *мої учні*. У вас повинно бути 10 чи більше (може, й менше, 5—6 осіб, трапляється й так, нічого тут немає поганого) своїх учнів — юнаків й дівчат, які назавжди віддали своє серце фізиці й твердо вирішили зв'язати своє життя з працею в галузі техніки, науково-технічної думки. У вас має бути, крім того, десяток-два підлітків, в яких інтерес до фізики ще тільки, як кажуть, «накльовується»; одні з них в майбутньому закохаються у ваш предмет, інші знайдуть свою золоту жилу десь в іншій галузі знань, — немає нічого складнішого в розвитку життєвих ідеалів, як становлення покликання. Ви навчаєте 200 учнів; дати їм усім міцні знання з елементарного шкільного курсу фізики — це один бік вашої роботи. Але не забувайте, що на вашій совісті й інший бік педагогічної творчості — турбота про становлення покликання до фізики — техніки, машин, механізмів, науково-технічних знань — в юнацтва, одержимого захопленістю фізикою як наукою, про яку на уроках пізнати можна лише ази. В школі у вас має бути своя школа — школа юних фізиків.

Як же все це робиться? Що тут найважливіше, з чого починати?

У вас, звичайно, є фізичний кабінет. Ви, звичайно, щоденно працюєте в ньому годину-другу — чи то сидите над книжкою, чи то пробуєте «в чернетці» наступну лабораторну роботу, чи то ламаєте голову над кресленням або моделлю приладу. Я скажу вам, що б я робив у ці години на вашому місці. Я запрошую в кабінет Ваню й Колю, Гену й Славка, Петра й Сашка — тих юнаків, які вже закохані в фізику. Сюди ж приходять і восьмикласники, і навіть семикласники — вони ще не закохалися в мій предмет остаточно, але я бачу, що в них загоряються

очі, коли я розповідаю про античастинки і фотонні ракети, в них тягнуться руки до цікавої книжки про ядерну фізику. Є в мене у фізичному кабінеті куточок, що його я називаю Куточком Думки. Тут на стінці — гравюра «Мислитель» Родена, а в шафі — невелика бібліотечка — книжки і брошури про найновіші проблеми науки і техніки. Це вогники, які валять юнацтво за межі програми, в невідомі далі. Є в мене й інший куточок — Куточок Важких Справ. Тут креслення кількох моделей, в основі яких лежить хитра, незвичайна конструкторська ідея; щоб втілити її в метал і пластмасу, треба подолати значні розумові труднощі; лінощі думки тут недопустимі, інтелектуальний порив і дерзання — головна умова того, щоб бути в Куточку Важких Справ не спостерігачем, який роззявив рота від подиву, а творцем. Є в мене тут і моя маленька педагогічна творча лабораторія — куточок підготовки до наступних уроків. Тут я чаклую над новими навчальними посібниками. Разом зі мною працюють мої лаборанти — учні старших класів, які допомагають мені готуватися до уроків.

Ось я й відчиняю двері в усі ці куточки учням, закоханим у фізику чи тим, які ще остаточно не закохалися, але в яких палкі, захоплені очі.

Особливо великого значення я надаю Куточку Мрії. Тут від великого вогнища наукових знань загоряються вогники покликання. Тут юнацтво переконується, що думка — це величезна праця, праця нелегка, пекельно складна, часом виснажлива, але така, яка обіцяє ні з чим не зрівнянні радощі — радощі пізнання, інтелектуальну гордість від свідомості того, що я паную над знаннями. З Куточка Думки починається залучення до наукових знань. Тут у мене є книжки і для тих, хто ще тільки вирушає в плавання по морю наукових знань, і для випускників, які твердо вирішили вибрати своєю спеціальністю науку чи техніку, працю в лабораторії чи біля складного верстата на промисловому підприємстві. Я дуже турбуюсь, щоб ті чубаті хлопчачи, в яких під час моєї розповіді на уроці загоряються в очах вогники цікавості, в яких завжди є десятки запитань *чому?*, обов'язково прийшли в Куточок Думки. Знаючи, хто про що мріє, я для кожного ставлю на полицю кілька книжок.

У багатьох розумних, від природи обдарованих дітей і підлітків інтерес до знань пробуджується лише тоді, коли їх рука, кінчики пальців включаються в творчу працю.

Якщо я бачу, що в дитини, підлітка тягнуться руки до моделей машин і механізмів, до приладів і різних пристроїв, я обов'язково проводжу їх через Куточок Важких Справ.

Є школярі, які дуже довго ні до чого не виявляють особливого інтересу. Якщо в школі немає боротьби педагогів за думку й душу вихованців, то в багатьох учнів інтерес ні до чого ніколи й не розкриється. Чим більше в школі підлітків, юнаків і дівчат, байдужих до навчання, до знань, таких, які не знайшли для себе нічого цікавого, тим імовірніше те, що в педагогів немає своїх вихованців, яким би вони із серця в серце передавали вогник захоплення знаннями. Найбільш гнітюче, безрадісне в ставленні учнів до знань — байдужість... Відставання, неуспішність учня з того чи іншого предмета — це не страшно; далеко страшніше — байдужість.

Пробуджуйте свідомість байдужих. Не може бути, щоб у людини ні до чого не виявився інтерес. Найвірніший шлях до байдужого розуму — думка. Думка пробуджується тільки думкою. Щодо байдужих до знань, до розумової праці школярів кожний педагог має випробувати всі свої *інтелектуальні інструменти*. Тут уже мова йде не про змагання, а швидше про врятування людини від розумової інертності. У нашому педагогічному колективі стало правилом: про школяра, байдужого до знань, ми говоримо на засіданні психологічної комісії. Ми думаємо, де знайти ту сферу взаємодії людини з природою, із знаннями, в якій її можна *одухотворити* пізнанням. Найголовніше тут те, щоб людина зрештою знайшла в собі володаря знань, зазнала почуття панування над істинами й закопомірностями. Заналити пізнанням — це означає досягти того, щоб думка злилася з почуттям людської гідності. Шлях до цього душевного стану — дієвість, активність знань. Пробудження байдужого, врятування від розумової інертності ми бачимо в тому, щоб учень у чомусь виявив свої знання, *виявив себе*, свою особистість у діяльності інтелекту.

Я кілька років викладав математику в V—VII класах. У мене було два математичних гуртки — один для найздібніших, обдарованих від природи, другий — для байдужих до знань. Розповідь про те, як пробуджувалася свідомість цих школярів, була б дуже цікавою розповіддю про боротьбу за їхню думку, душу. Я прагнув того, щоб знання, які здобувалися в гуртку, торкалися людських відносин у колективі — утверджували людську гідність. Поки лю-

дина не відчула в собі мислителя, вона не може по-справжньому пережити гордість за те, що вона людина. Як досягти злиття думки й громадянського почуття людської гордості — про це необхідна спеціальна порада.

Досвідчений учитель вихователь добивається того, щоб з предмета, в який закоханий вихованець, він знав у десять-двадцять разів більше, ніж вимагає програма. Переживання влади над знаннями з улюбленого предмета в одному з наймогутніших стимулів загального інтелектуального розвитку. Якщо в учня є улюблений предмет, нехай не турбує вас те, що не з усіх предметів у нього п'ятірки. Значно більшу тривогу має викликати відмінник, в якого немає улюбленого предмета. Багаторічний досвід переконав мене в тому, що такий учень — це безлике створіння, яке не знає радості розумової праці.

27. ЯК ЗЛИТИ ДУМКУ Й ПОЧУТТЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ГІДНОСТІ

Це теж одне з дуже тонких питань нашої педагогічної праці. Як досягти того, щоб учень гордився, що він навчається добре? Щоб у своїх успіхах, у знаннях відчував громадянську гідність?

Я твердо переконаний: шлях до здійснення цієї мети в тому, щоб знання, інтелектуальне багатство були само вираженням особистості. Виховну роботу в цьому напрямі треба починати з молодших класів. Виховуючи молодших школярів, я прагнув здійснити принцип: кожний учень повинен зробити свій внесок в інтелектуальне життя колективу. Власні знання, думка, уміння мають переживатися як *честь*, як *гідність*. Цього аж ніяк не можна досягти тільки тим, що учнівський колектив знає, як цей школяр учить уроки, слухає, як він відповідає. З малятами-першокласниками ми почали ось із чого: завели альбом колективної творчості під назвою «Світанкова зоря». У нас стало звичкою весняного й літнього часу вставати дуже рано, на світанку, виходити в сад, на берег ставка, зустрічати схід сонця. Кожному було відведено сторінку (хочеш — дві-три) — малюй те, що ти полюбив у природі, і напиши одну єдину фразу, кілька слів, «але щоб ці слова були, як гарна пісня», — так ми говорили. Кожній дитині, звичайно, хотілося намалювати, написати щось гарне. Гарна картинка, красиве слово — у цьому кожний вбачав свою честь.

У мене й зараз зберігається цей альбом. У другому класі ми зимовим присмерком складали оповідання й казки. Кожний розповідав чи про те, що було в його житті, чи про те, що він вимріяв, що вигдав. Важко передати, з яким зацікавленням ставилися діти до цієї творчості: уміння вигадувати, розповідати переживалось кожним як моральна гідність.

З кожним роком обмін розумовими, духовними багатствами все більше визначав стосунки між дітьми. У III і IV класах почалися «вечори книжки»: діти розповідали зміст прочитаних книжок, читали їх уголос, декламували вірші й уривки з художньої прози. Це було своєрідним змаганням розуму й майстерності.

Починаючи з V класу, мої вихованці стали активними мудрим вихователями своїх молодших товаришів-дошкільнят і учнів I—II класів. Дванадцять п'ятикласників керували маленькими гуртками поетичної творчості. У кожному гуртку було 5—7 малят, п'ятикласники вчили їх складати твори-мініатюри про природу, читали маленьким друзям свої власні твори й вірші; це утверджувало почуття гідності в старших.

У VI—VII класах кілька учнів стали керівниками гуртків юних математиків I—III класів. Діти розв'язували й складали задачі на «кмітливість». Протягом усього періоду навчання в V—VIII класах учні були також керівниками груп-гуртків вивчення іноземної мови: першокласники й другокласники вчилися читати й розмовляти по-французькому.

У VII—X класах кожний вихованець виступав на вечорі науки й техніки з доповіддю або повідомленням. Кожний підліток у нас вважає справою честі якнайкраще підготуватися до такої доповіді чи повідомлення.

Усі ці форми роботи спрямовані на те, щоб знання, інтелектуальне життя переживалися школярами як їх моральна гідність. Педагоги так виховують дітей, щоб у їхньому середовищі неуттво, байдуже ставлення до книжки вважались аморальними.

28. ЗНАННЯ І УЧАСТЬ У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ

У сільській місцевості школа — головне вогнище культури і знань. Ми вбачаємо своє дуже важливе виховне завдання в тому, щоб процес розвитку й поглиблення знань

включався в громадське життя села. Одна з найістотніших рис виховуючого навчання — підготовка учнів до просвітницької роботи. Наші вчителі, які викладають у старших класах, готують своїх вихованців до цієї єуснільно корисної діяльності. У селі близько 2 тисяч хат, усі вони поділені на 180 осередків культури. Центр *осередків культури* — хата одного з колгоспників. Сюди час від часу збираються колгоспники і робітники. До них приходять 3—4 старшокласники, проводяться Ленінські читання, вечори природничих наукових знань, художньої літератури.

Учні-комсомольці не просто несуть свої знання людям — вони ніби звітують перед старшим поколінням. Юнакам і дівчатам доводиться не тільки викладати свої знання, а й переконувати, часом вступати в боротьбу з антинауковими поглядами. Зіткнувшись з хибними уявленнями про предмети і явища навколишнього світу, іноді — із забобонами, темрявою, комсомолець не просто заперечує: «Ні, це не так». Ми вчимо своїх вихованців: переконуйте, розсіюйте релігійні й антинаукові забобони світлом науки, будьте непримиренні до всього, що суперечить істині, але пам'ятайте, що антинаукові погляди й переконання міцно вкоренилися в свідомості окремих людей, і, щоб їх розвіяти, треба багато знати і вміти, бути твердо переконаним. Здебільшого наші учні справлялися зі своєю нелегкою місією просвітителів, а невдачі збільшували їх рішучість пізнавати пауку, розпалювали жаждоу до знань.

Передаючи знання іншим, учень багато чого усвідомлює сам, у нього виникає багато запитань, він прагне з'ясувати найтонші «звивини і повороти» думки, приховані причинно-наслідкові зв'язки. Немає активнішої форми застосування і розвитку знань, ніж використання їх у громадській просвітницькій роботі. Утверджуючи, обстоюючи, захищаючи істину, молода людина утверджується в ній сама, у неї виникає потреба далі розширювати й поглиблювати знання. Як добитися, щоб юнацтву хотілося вчитися? Цієї мети ніколи не досягти, якщо знання лишаються в свідомості учня «цінностями для себе», якщо вони не набудуть морального забарвлення, не переживатимуться як радість, честь, багатство, достоїнство особистості.

29. ЯК РОЗПОДІЛИТИ РОЗУМОВУ ПРАЦЮ ШКОЛЯРІВ ЗА ПОРАМИ РОКУ

Це одна з важливих проблем, пов'язаних з фізичним розвитком і зміцненням здоров'я школярів, з їхнім всебічним розвитком. Рік складається з періодів, у кожному з яких життєдіяльність людського організму різна. Добре відомо, наприклад, що навесні захисні сили організму послаблюються, на осінь — зміцнюються. Враховувати ці циклічні коливання особливо важливо в школі — адже ми маємо справу з організмом, який росте, розвивається, з мозком, який формується і на який великий вплив справляє зовнішнє середовище. Навчання, розумова праця весною, особливо в початкових класах, мають бути зовсім не такими, як восени.

У молодших класах я раджу розподіляти розумову працю школярів на рік так, щоб приблизно до середини третьої чверті (кінець лютого) в основному закінчилося вивчення найважливіших теоретичних узагальнень з граматики й арифметики. Розумова праця в останній чверті, яка припадає на весну, має складатися в основному з тих видів роботи, які розвивають, поглиблюють, систематизують здобуті раніше знання. Весною я радив би також посилити вироблення вмінь, необхідних для успішного навчання далі, в наступному навчальному році. Весна мовби спеціально призначена для найінтенсивніших спостережень. Весною треба нагромаджувати факти для теоретичних узагальнень у перших двох чвертях наступного навчального року. Диспропорція між умінями й знаннями, про які йшла вже мова, якраз і виникає через те, що весною, як і восени, відбувається формування складних теоретичних понять.

У середніх і старших класах теж треба використати всі можливості для того, щоб максимально полегшити розумову працю весною. Не можна не враховувати того, що через виснаження запасів вітамінів, особливо в організмі підлітків, весною найчастіше послаблюється зір і виникають захворювання очей, а очі відіграють надзвичайно важливу роль у розумовій праці. Не можна відкладати на останню чверть, як це часто трапляється в практиці багатьох шкіл, читання найбільших художніх творів, перечитування багатьох сторінок підручників з історії й літератури з метою повторення. Особливо недопустима наста-

нова на механічне повторення, яке нічим не відрізняється від первинного вивчення матеріалу. Весна має нести учневі, образно кажучи, оновлення методів навчання. *Готуйтеся* до уроків у четвертій чверті так, щоб червоною ниткою вашої методики було приведення наявних уже знань у стан активної діяльності, рухомості. Не обов'язково учням через це постійно сидіти над книжкою, узагальнюючи матеріал з різних розділів за питаннями, які дає учитель. Примусити знання активно діяти можна і в оглядових лекціях, присвячених узагальненню ряду питань програми. Враховуючи втому старшокласників, треба вчителю вміти взяти на себе працю, яка полегшувала б повторення.

Протягом багатьох років я давав завдання на літо учням VIII—IX класів: прочитати художні твори, які вивчатимуться в наступному році. Це значно полегшувало розумову працю, знімало перевантаження, звільняло четверту чверть від надмірного напруження.

У вас може викинути запитання: як же практично досягти того, щоб у четвертій чверті деякою мірою було полегшено напруження розумової праці? Адже в багатьох школах діти «стогнуть» від великої кількості завдань. Що ж буде, якщо розумову працю в перших трьох чвертях зробити ще інтенсивнішою?

Так, це питання — одне з найгостріших і найважчих у нашій педагогічній праці. Але я наслідуюсь сказати, що в програмах середньої загальноосвітньої школи перевантаження немає. Перевантаження — в нашій практичній роботі, шановний мій товаришу, в методах навчання. Якби педагогічна праця була поставлена на наукову основу, якби були використані й розкриті всі можливості дитинства, отрочества і ранньої юності (особливо — дитячого віку), у загальноосвітній школі можна було б вивчити не одну, а дві іноземні мови, причому практичного опанування мов можна було б досягти вже в початковій школі.

Що ж треба зробити, щоб не було перевантаження в практичній роботі? Відповісти на це запитання так само нелегко, як дати, наприклад, відповідь на всеосяжне запитання про те, як добитися, щоб із шкіл не виходили недоучені, погано виховані, поверхово освічені юнаки й дівчата. Запобігти перевантаженню — це значить, по перше, з три-, чотири-, п'ятирічного віку дитини турбуватися про багатий інтелектуальний фон, на якому відбувається її розумовий розвиток у сім'ї, а звідси — повсякчас підви-

щувати педагогічну культуру батьків; по-друге, не допускати диспропорції в уміннях і знаннях, забезпечувати ефективність оволодіння знаннями, уміннями вчитися — найважливішими інструментами розумової праці школярів; по-третє, на практиці реалізувати одне з найважливіших теоретичних положень педагогічної психології і, отже, дидактики: немає абстрактного учня; давати глибокі знання — означає бачити розумову працю кожної дитини; по-четверте, турбуватися про повсякчасний розвиток знань, про те, щоб вони «вводилися в обіг», не залишалися в голові закостенілим вантажем; по-п'яте, не допускати, щоб навчання перетворювалося в нескінченне надолужування пропущеного, не підтягувати без кінця «хвосту». Одним словом, не допускати перевантаження — це значить робити все, про що говорилося раніше. Але є дві дуже важливі умови, які, знов-таки, як і багато з того, про що говорилося досі, пов'язані буквально з усім, що діється в школі. З приводу цих двох умов запобігання перевантаженню мені хочеться запропонувати спеціальні поради.

30. ПРО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ЖИТТЯ ВИХОВАНЦЯ

Це питання пов'язане з усім, що діється в школі. Якщо вчителі думають тільки про те, як би примусити учнів сидіти якомога більше над підручниками, як би відвернути їхню увагу від усього іншого, — неминуче перевантаження. Незавидна доля школяра, який ні про що інше не думає, крім уроку, підручника, домашнього завдання, оцінки. Не допускайте, щоб вашого вихованця заповонило школярство. Крім звичного кола шкільних справ, уявлень, інтересів, у нього має бути багате, багатогранне *інтелектуальне життя*. Мова йде про читання учня, особливо у підлітковому віці.

Якщо вас призначили класним керівником чи, як кажуть, вихователем V класу, поставте перед собою як одне з головних завдань формування цієї духовної потреби. Складіть список книжок, що їх вихованці ваші мають прочитати за роки навчання в середній школі. Добивайтесь, щоб ці книжки були в класній бібліотечці.

Я не уявляю собі повноцінного, всебічного розвитку підлітка, юнака, дівчини без того, щоб вони не мали своїх улюблених книжок, своїх улюблених письменників. Ви-

ховуючи людину, проектує її особистість, я завжди прагнув того, щоб уже в початковій школі в кожного мого вихованця була своя маленька бібліотечка. У середніх і старших класах це вже солідна бібліотека, в якій налічується сто—сто п'ятдесят книжок. Як музикант не може жити без того, щоб не брати до рук свого улюбленого інструмента, так мисляча людина не може жити без перечитування улюблених книжок.

Ввести кожного учня у світ книжок, виховати любов до книжки, зробити книжку провідною зіркою в інтелектуальному житті — це залежить від учителя, від того, яке місце в його власному духовному житті займає книжка. Читання стане духовною потребою вашого вихованця за умови, якщо він відчує, що ваша думка повсякчас збагачується, якщо переконується, що сьогодні ви не повторюєте те, що говорили вчора.

Застій, збіднення інтелектуального життя вчителя, зародження в нього такої риси, яку можна назвати *неповагою до думки* — все це виразно відбивається на педагогічній діяльності. Я знаю вчителя, якому «остогидло все», йому не хочеться, як він каже, постійно повторювати одне й те саме. Вихованці відчують у його словах застиглу, закостенілу думку. За неповагу до думки вони платять неповагою до вчителя. Але найбільш небезпечне те, що, як і вихователів, їм не хочеться думати.

Інтелектуальне життя особистості не можна уявляти як вузький, замкнутий маленький світ. Збагачуючи інтелектуальне життя колективу, людина повсякчас користується і його духовними багатствами. Ми прагнемо в своїй школі того, щоб було багато колективів, в яких вирувало б розумове життя. Це передусім науково-предметні гуртки: науково-математичний, науково-технічний, науково-хімічний, науково-біологічний, науково-етнографічний, науково-літературний, філософський. Може, в слові *науковий* є деяке перебільшення, але все-таки воно відбиває істину: підлітки, юнаки й дівчата стають на стежку наукового мислення. До них гуртків ні в якому разі не можна ставитися як до придатка предмета або засобу запобігання неуспішності, це — вогнище інтелектуального життя. У гуртках панує дух допитливості, цікавості. На заняттях науково-предметних гуртків учні, звичайно, розповідають про те, що вони читають (доповіді, повідомлення), але тут є одна риса, яка надає думці справді творчого характеру:

істинами, закономірностями, про які розповідають своїм товаришам підлітки, юнаки й дівчата, вони дорожать, ставляться до них, як до свого багатства, здобутого особистими зусиллями; з цими багатствами до того ж пов'язуються думки про працю і творчість, про майбутнє.

На заняттях і вечорах науково предметних гуртків бувають слабовстигаючі хлопчики й дівчатка, для яких перевантаження — особливо грізна небезпека. Атмосфера багатих інтелектуальних інтересів спонукає їх до читання, а читання для них — найважливіший рятівний засіб для успішного навчання.

31. ЩОБ НЕ БУЛО ПЕРЕВАНТАЖЕННЯ — ПОТРІБЕН ВІЛЬНИЙ ЧАС

Це здається з першого погляду парадоксом: учень може успішно навчатися лише за умови, коли не весь час його йде на навчання, а залишається багато вільного часу. Але це не парадокс, а логіка педагогічного процесу. Чим напруженіший робочий день учня шкільними заняттями, чим менше залишається в нього часу на те, щоб подумати про щось, безпосередньо не пов'язане з навчанням, тим імовірніше перевантаження, відставання.

Проблема вільного часу — це одна з найважливіших проблем не тільки навчання, але й інтелектуального виховання, всебічного розвитку. Вільний час необхідний учневі, як повітря для здоров'я: він необхідний для того, щоб учень успішно навчався і не відчував постійної загрози відставання (знаєте, як буває: досить дитині прохворіти кілька днів, як вона вже дуже відстала). Вільний час — перша умова багатства інтелектуального життя вихованця, умова того, щоб у його житті було не тільки навчання, а значить і того, щоб навчання було ефективним.

Вільний час учня народжується на уроках, його творцем є розумний, думаючий учитель. Його перший помічник у створенні вільного часу — сам учень, від нього великою мірою залежить, в якому стані перебувають знання — чи в стані рухомості, активності, чи в стані закостеніння. Але є ще одна умова, від якої залежить створення вільного часу. Це *режим* праці й відпочинку.

Насамперед на основі багаторічного досвіду я хочу сказати, що неприпустиме в режимі розумової праці. Зовсім недопустимо, щоб зразу ж після шкільних уроків

учень на кілька годин сідав за книжки й зошити, щоб 3—4, а може, й 5—6 годин (це нерідко трапляється в старших класах) у другій половині дня учень по суті був зайнятий такою ж інтенсивною розумовою працею, як і на уроках. 10—12 годин щоденного сидіння над книжкою, слухання, осмислювання, запам'ятовування, пригадування і відтворення, щоб відповісти на запитання вчителя,— це непосильна, виснажлива праця, яка зрештою підриває фізичні й розумові сили, породжує байдужість до знань, приводить до того, що в людини є тільки навчання і немає інтелектуального життя.

Досвід показує: можна організувати розумову працю так, що друга половина дня буде вільна від сидіння над книжками й зошитами. Друга половина дня має бути вільним часом учня. У цей час учень читає, бере участь у науково-предметних гуртках, трудиться серед природи, спостерігає явища природи і працю людей.

Іншими словами, в другій половині дня має відбуватися розумова діяльність, що являє собою розвиток, трансформацію знань. Запам'ятайте — не неробство, а розвиток знань. Домогтися того, щоб у другій половині робочого дня учні робили саме те, що потрібно для повноцінного розумового розвитку й успішного навчання, це залежить від культури всього педагогічного процесу. Особливо важливо, щоб у другій половині дня було читання — читання з інтересу, з бажання знати, а не з необхідності завчити, запам'ятати.

Ви запитаєте, мій шановний колего: а коли ж дітям виконувати домашні завдання?

Рано лягати спати й рано вставати, виконувати домашні завдання вранці перед тим, як іти до школи,— ось основний принцип режиму праці переважної більшості наших учнів. Протягом багатьох років ми пояснюємо батькам доведену наукою необхідність рано лягати спати, рано прокидатися і займатися інтенсивною розумовою працею в перші години після пробудження. Виросло нове покоління батьків, яким ми дали педагогічні знання в батьківській школі, і серед цих знань на першому місці — культура й гігієна розумової праці дітей. Нам удалося домогтися того, що 90% дітей, підлітків, юнаків і дівчат дотримуються такого режиму праці й відпочинку: учні молодших класів лягають спати о 9 вечора, середніх і старших класів — о 10 годині вечора. Молодші учні встають

о 6 годині ранку (9 годин сну), підлітки, юнаки й дівчата — о 5,30 (7,5 годин сну). У коротких порадах немає можливості дати повне наукове обґрунтування доцільності такого режиму. Але треба сказати, що чим триваліший сон у кінці доби (до 12 години ночі), тим більше він знімає втому, тим легше пробудження, тим швидше включається людина в розумову працю. В учнів між пробудженням і відходом до школи — 2—2,5 години на підготовку до уроків — це і є центральний момент нашого режиму, але він є лише складовою частиною всієї системи виховання. Багаторічний досвід твердо переконав наш педагогічний колектив, що для виконання всіх домашніх завдань не потрібно більше як 2—2,5 години в старших класах (у середніх і молодших — менше) за умови, коли навчання здійснюється на широкому тлі багатогранного, багатого духовного життя, коли знання повсякчас розвиваються в різноманітній розумовій діяльності, коли процес опанування знань забезпечується, образно кажучи, повним набором інструментів — умінь, коли індивідуальні сили, задатки, здібності кожного учня розкриваються в улюбленому предметі,— все це взаємозв'язане. Без цього зовсім неможливо перейняти досвід, про який я розповідаю. Якщо, не маючи перелічених вище умов, спробувати зробити *тільки це* — змусити учнів рано вставати і виконувати домашні завдання перед тим, як іти до школи,— нічого не вийде. (Численні факти з життя ряду шкіл переконали мене в тому, що нерідко навіть найцінніший досвід не може бути використаний тому, що він «пересаджується» в несприятливе середовище; наприклад, діти не вміють як слід читати, і вчитель цього не бачить, а вчить писати твори — нічого не вийде).

Після виконання домашніх завдань учень іде до школи. Дорога до школи — це відпочинок. Далі починається період найінтенсивнішої розумової праці — уроки. Треба добиватися того, щоб серед уроків, які потребують значного інтелектуального напруження, була година чи, по можливості, дві відпочинку, зміна характеру діяльності (уроки фізкультури, малювання, співів, праці тощо).

Дві — дві з половиною години розумової праці вранці незрівнянно ефективніші, ніж чотири-п'ять годин сидіння над книжками й зошитами після уроків. Але справа не тільки в ефективності. Треба думати про здоров'я дитини, про те, що я назвав би *рівновагою* в добовому режимі ро-

зумової праці. Для того щоб одна частина доби могла бути насичена інтенсивною розумовою працею, друга частина доби має бути вільною від інтенсивної розумової праці. У другій половині доби, що є *вільним часом* школяра, треба організувати таку розумову працю, яка відповідала б дуже важливим особливостям дитинства. Які це особливості і як їх враховувати — про це мова піде в наступній пораді.

32 УЧИТЬ ДИТИНУ КОРИСТУВАТИСЯ ВІЛЬНИМ ЧАСОМ

Для дитини час проходить зовсім не так, як для дорослого — про це нам не можна ніколи забувати. Той, хто не враховує цієї особливості дитинства, на шляху до серця дитини часто натрапляє на стіну нерозуміння. Сонячний літній день, проведений у лісі, — для дитини це цілий рік, а місяць у піонерському таборі — ціла вічність. Не обмежуйте дітей жорстким регламентом плану, дайте їм роздивитися і надивитися. Приділіть, може, цілу годину тому, щоб діти займалися кожен своєю справою. Цього вимагає природа дитинства, без цього неможливе сприймання і мислення дитини.

Пам'ятайте, що на кожному кроці перед дитиною відкривається щось нове, невідоме, що приваблює її, захоплює розум і серце, і дитина вже не в змозі не те що думати, а й відчувати плин часу. Немає нічого дивного в тому, що, захоплена плавним, повільним, але невпинним плином річки дитинства, дитина забуває — так, зовсім забуває про те, наприклад, що їй треба сьогодні виконати домашні завдання... Не дивуйтеся, мій любий колего, що дитина, буває, щиро говорить вам, коли ви з подивом запитаете про завдання: «А я й забув про нього». Вона говорить про це не як про свою провину, а як про щось дивне, незрозуміле для себе. Не дивуйтеся і тому, що на уроці, задивившись як на стіні класу *грає* тінь дерева в сонячному зайчику, дитина не чує абсолютно нічого з того, що ви говорите. Так, вона не чує, це справді так, бо її підхопив плин річки дитинства, час сприймає вона зовсім не так, як ви. Не кричіть на неї, не виставляйте її перед класом як неувважну й непосидючу — це абсолютно не те, що потрібно. Тихенько підійдіть до неї, візьміть за руки, пересадіть з чудового човника дитинства в катер пізнання, на якому пливе весь клас. А ще важливіше — не соромтеся час від часу й самі пересісти до дитини в її дитячий човен, побути з нею, по-

дивитися на світ її очима. Повірте, якщо ви навчитеся це робити, не стане в шкільному житті багатьох із тих конфліктів, які найчастіше виникають через нерозуміння: учитель не розуміє, що й чому робить дитина, чому вона так поводить, а дитина не розуміє, що хоче від неї вчитель.

Я, доросла людина, захоплений чимось цікавим, мені важко відірватися від того, що мене захоплює і втішає, але десь у глибині підсвідомості мені не дає спокою думка: а роботу ж за мене ніхто не зробить. Цей сигнал з підсвідомості допомагає нам контролювати плин часу. У дитини немає цього контролю. Вона забуває про час. Її треба вчити користуватися вільним часом.

Як учити? Вимагати, щоб вона думала, вказувати, що, захоплюючись чим небудь, вона забуває про роботу? Убериґати її від спілкування із захоплюючими речами?

Не можна цього робити. Не можна ламати природу дитинства. Учити користуватися вільним часом — це означає добиватися, щоб цікаве, те, що вражає дитину, було водночас потрібним, необхідним для її розуму, почуттів, всебічного розвитку. Іншими словами, час дитини має бути насичений захопленнями, які розвивали б її думку, збагачували знаннями й уміннями і водночас не руйнували чарівності дитинства. Створити для дитини вільний час — це не значить надати їй можливість робити, що забажається. Стихійність може виховати неробство, недбалість.

Навчити користуватися вільним часом можна не поясненнями (пояснень маленькі діти ще не розуміють), а організацією діяльності, показом, колективною працею.

33 ПРИВЕДІТЬ КОЖНОГО УЧНЯ ДО ВОГНИЩА ЗАХОПЛЕННЯ

Продумайте, де і як буде використовувати кожний ваш вихованець вільний час (не проводити, а саме використовувати). Використовувати розумно.

Тут знову треба повернутися до книжки. Найважливішим вогнищем захоплення має бути читання. Школа повинна бути царством книжки. Ви можете працювати у віддаленому куточку країни, ваше село може бути віддалене на сотні кілометрів від великих культурних центрів, у школі багато чого може не вистачати, — але, якщо у вас панує книжка, ви можете працювати на тому самому рівні педа-

гогічної культури і досягти таких самих результатів, як і в центрі. І не бійтеся, що книжка відвертатиме учня від знань.

У І—ІІІ класах обов'язково треба створювати (в кожному класі окремо) куточки книжки, виставляти тут книжки розумні й водночас цікаві для дітей. Нехай кожний учень повсякчас користується цією першою в своєму житті бібліотекою. Я б не радив учням І—ІІІ, принаймні І—ІІ класів брати книжки в шкільній бібліотеці: краще від учителя ніхто не знає, що треба читати учневі. Буває, йому треба дати прочитати єдино необхідну в дану мить, свою книжку; про це ніхто не може знати так добре, як учитель.

Пам'ятайте, що ніяке захоплення не принесе користі, якщо воно не зачіпає думки, душі, серця. Підкреслимо, що перше захоплення — це має бути захоплення книжкою. Його треба зберегти на все життя. Що б ви не викладали — літературу чи історію, фізику чи креслення, біологію чи математику, першим вогнищем захоплення, до якого ви повинні привести свого вихованця (якщо тільки ви хочете бути його вихователем), має бути книжка.

Книжка — це також школа, треба навчити кожного вихованця мандрувати у світі книжок. Ось чому я раджу починати з класної бібліотеки, потім поступово вчити користуватися шкільною бібліотекою. Покинути стихії це аж ніяк не можна. Підіть із своїми дітьми в шкільну бібліотеку, ознайомте їх з книжками, які там є, порадьте, які можна брати читати. Дайте бібліотекареві список рекомендованої для читання літератури (до списку, звичайно, мають входити книжки, що стоять на бібліотечних полицях).

Другим вогнищем захоплення, до якого треба привести кожного вихованця, є захопленість улюбленим предметом. Закоханість у предмет, інтелектуальна активність можливі лише тоді, коли в людини є в шкільні роки неоціненне багатство — вільний час. Педагогічному колективу треба глибоко продумати, як досягти того, щоб у другій половині дня в школі загорилося безліч вогнищ, які кликали б до поглибленого вивчення різних галузей знань. Це не тільки науково предметні гуртки, про які йшла мова раніше. Це й така активна діяльність, в якій теоретичні знання стають головним стимулом творчості, розв'язання розумових і трудових завдань. Такими вогнищами

інтелектуального захоплення в нашій школі стали дві «Кімпати важких справ» — одна з фізики й техніки, друга — з біології й агротехніки. Тут уся робота побудована на самодіяльності. Завідують кімнатами учні старших класів, двері сюди відчинені для всіх — від першокласника до десятикласника. Тут розв'язуються різноманітні технологічні й біологічні завдання. Учням пропонується, наприклад, сконструювати діючу модель пристрою, в якому можна було б один робочий орган замінити іншим і який можна було б використовувати для кількох трудових операцій. З біології пропонується завдання: за два роки перетворити мертву глину в родючий ґрунт, виростити на ньому врожай, створити умови для життєдіяльності корисних мікроорганізмів.

Від того як учень використовує вільний час, залежить багато що. Формуйте у свого вихованця розумні захоплення.

34. ВИХОВУЙТЕ ТРУДОВИМИ ЗАХОПЛЕННЯМИ

Десятиріччя роботи в школі переконали мене в тому, що праця відіграє надзвичайно важливу роль у розумовому розвитку. Розум дитини — на кінчиках її пальців⁴.

Це педагогічне переконання виникло із спостережень. Я бачив, що в дітей із золотими руками, у тих, хто любить працю, формується яспий, допитливий розум. Йдеться не про всяку працю, а передусім про складну, творчу працю, в якій — думка, тонке вміння, майстерність. Факти в кожному роком усе більше переконували, що тут є безпосередній зв'язок. Чим вища майстерність, яку опанувала й опановує рука, тим розумніші дитина, підліток, юнак, тим яскравіше виявляється здатність до вдумливого аналізу фактів, явищ, причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей.

Я прагнув осмислити наукові основи цієї залежності, читав праці вчених і водночас вивчав явища навчально-виховного процесу. Прагнучи практично використати працю для розумового виховання дітей і підлітків, які натрапляють на труднощі в навчанні, ми залучали їх до роботи, пов'язаної з оволодінням складними практичними вміннями й навичками. Характерною особливістю цієї праці була залежність між окремими її етапами й операціями, що потребувало великої уваги, зосередженості, вдумли-

вості. Між діями руки і думкою був повсякчасний контакт: думка перевіряла, виправляла, удосконалювала трудовий процес, рука ніби повідомляла їй про деталі, тонкощі, і праця розвивала розум, учила думати логічно, послідовно, заглиблюватися в ті залежності між окремими фактами і явищами, які недосяжні для безпосереднього спостереження.

Залучення до складної, *розумної* праці учнів з уповільненим, хаотичним мисленням, тривалі спостереження над їхньою трудовою діяльністю — усе це допомогло краще побачити шляхи формування мислення. Я зрозумів: якщо в навчанні людина зустрічає труднощі, то найголовніша причина їх полягає в невмінні *побачити* відношення і взаємозв'язки, тобто в невмінні мислити «від фактів». Побачити ж відношення й взаємозв'язки найшвидше можна там, де вони постають у наочному вигляді, у трудовій діяльності.

Досвід переконує, що для розумового розвитку школярів треба вибирати такі види праці:

а) Конструювання й монтування діючих моделей установок, механізмів, приладів. У практиці нашої виховної роботи не було жодного слабовстигаючого учня, який не працював би у шкільній майстерні над моделями *хитро-мудрих* машин, механізмів, приладів, установок. Першоджерелом, стимулом думки тут є осмислювання відношень і взаємозв'язків. Протягом двох років один з гуртків юних конструкторів-моделістів конструював універсальний верстат для обробки дерева. У гуртку працювало п'ятнадцять учнів, серед них — три слабовстигаючих. Найважливішою рисою праці, яка пробуджувала й розвивала розум, — був повсякчасний розвиток задуму. Задум майбутнього верстата завжди був ніби перед очима підлітків, юнаків і дівчат. Правильність, доцільність задуму перевірялася тим, що гуртківці випробовували, як *взаємодіють* вузли й деталі в різних конструктивних відношеннях. Що може бути за такої-то умови, що було б за такої-то умови? — осмислювання цих і аналогічних питань сприяло тому, що учні ніби оглядалися назад і заглядали вперед, аналізували, зіставляли.

Осмислювання *взаємодій* у трудовому процесі — чудовий, по-моєму, незамінний засіб розвитку найважливішої сфери мислення, пов'язаної з причинно-наслідковими, функціональними, часовими зв'язками. Виняткова цінність

міркувань про взаємодії полягає в тому, що думка перебуває в русі, у пошуках, у думці людини — кілька наочних уявлень, пов'язаних з узагальнюючою думкою. Тут відбувається той перехід від конкретного до узагальнюючого, без якого неможливе мислення і якого саме й не вистачає слабовстигаючим учням.

б) Вибір способів передачі, перетворення, трансформації енергії й руху. Мова йде про конструювання й монтування моделей і механізмів, установок, приладів, пристроїв, машин, в яких, наприклад, електрична енергія перетворюється в механічну або теплову, прямолінійний рух — в обертальний чи навнаки. Тут думка вмиє ніби переключається від абстрактного, узагальнюючого до конкретного — до уявлення, образу, картини. Як втілити узагальнюючу ідею в реальну, конкретну дію? — заглиблення в це питання пробуджує розумові сили, змушує шукати конструктивне вирішення в тому, що вже було відоме. Вибір способів передачі, перетворення виховує спостережливість і допитливість розуму (якраз те, чого не вистачає слабовстигаючому учневі): людина придивляється до деталей, елементів єдиного цілого, шукає в конкретному загальне, учиться переносити загальну ідею з однієї конкретної відповіді на іншу. Все це має відобразитися в майстерності рук, в умінні. Ми добиваємося того, щоб об'єкт праці, яка має розвивати розум, був рухомим, змінним, щоб у людині об'єднувався творець задуму й майстер, який здійснює задум. Якнайбільше експериментування, дослідів, якнайбільше розумних рухів рук, пальців — ось один з принципів виховання розуму в процесі праці.

в) Вибір способів обробки матеріалів, вибір інструментів і механізмів, технологічних способів обробки. Ми прагнемо того, щоб інструмент немовби зливався з рукою, ставав частиною її. Не можна уявити собі виховання тонкого, творчого розуму без того, щоб людина не навчилася найтоншого впливу своєї руки і своєї думки на об'єкт праці. У цьому впливі — реальне злиття думки й праці рук. Коли людина обробляє щось руками за допомогою ручних чи механічних інструментів, відбувається найскладніше явище: щомиті багато разів передаються сигнали від руки до мозку і від мозку до руки; мозок учить руку, рука розвиває, вчить мозок. Задум у цей час не тільки здійснюється, але й повсякчас розвивається, поглиблюється, змінюється. Нитка думки при цьому не може перерватися.

Обробка матеріалів ручними й найпростішими механічними інструментами — чудовий засіб «лікування» слабостигаючих учнів, у яких немає вміння охопити думкою той трудовий процес, що потребує тривалого часу.

г) Створення середовища, необхідного для нормального розвитку життєвих явищ (у рослин і тварин), керування цим середовищем. З такою працею учні повинні мати справу в сільськогосподарському дослідництві (рослиництво, тваринництво). Це чудовий засіб *переходу* конкретних уявлень в узагальнення і переходу від висновків і узагальнень до практики. Виховна особливість цих видів праці полягає в тому, що людина думкою охоплює *процеси*, що відбуваються тривалий час у змінних умовах. При цьому треба свідомо впливати на ці умови, змінювати їх. На моє тверде переконання, сільськогосподарська праця — це один з *найрозумніших* видів трудової діяльності. До гуртків юних рослинників, селекціонерів, біохіміків, агротехніків ми залучаємо «пайважчих» учнів, які натрапляють на, здавалося б, непереборні перешкоди на шляху до знань. Розумна сільськогосподарська праця вчить їх мислити.

В одному з гуртків юних дослідників, де вже понад п'ятнадцять років у творчій праці беруть участь слабостигаючі діти й підлітки, розв'язуються дві такі проблеми: вплив середовища на енергію проростання насіння й життєдіяльність рослини в перший період її розвитку; вплив ґрунту і зовнішніх умов на плодоношення.

Для того, щоб рука розвивала розум, необхідне, звичайно, читання: книжка формує не тільки розумну голову, але й розумні руки.

35. ЯК ДОБИТИСЯ, ЩОБ УЧНІ БУЛИ УВАЖНИМИ

Я йду з двадцятьма сімома маленькими дітками на луку — треба показати їм, як різні рослини розповсюджують своє насіння. Рослини, до яких ми йдемо з малюками, ростуть десь аж у кінці луки. Щоб утримати їх усіх біля цих рослин, я прив'язую хлопчиків і дівчаток до себе тоненькими шовковими ниточками уваги. Це справді символічні узи. Серед рослин, поряд з ними — десятки найрізноманітніших дуже цікавих речей, і варто дитині тільки підійти до якої-небудь з них, як шовкова ниточка перервалася, і те,

про що я розповідаю, що показую дитині, вона вже не чує, не бачить — думка її вже десь далеко. Ось спурхнув барвистий метелик, до нього звернулися цікаві оченята Вані й Колі, Ніни й Наталочки — і вже перервалися чотири шовкові ниточки. З-під ніг стрибнула жабка — ще кілька ниточок перервалася...

Таке дуже часто буває й на уроках. Як же утримати біля себе зграйку цих непосидючих, допитливих малюків, готових щомиті кинути за метеликом? Як захопити підлітка розповіддю про нудні, нецікаві речі, підлітка у якого в момент початку вашої розповіді на думці щось цікаве, захоплююче, хвилююче?

Керування увагою — одна з найтонших і ще дуже мало досліджених сфер педагогічної праці. Щоб керувати увагою, треба глибоко знати психіку дитини, її вікові особливості. Багато років роботи в школі переконали мене в тому, що оволодіти увагою можна, лише створивши, утвердивши, зберігши її певний *внутрішній стан* — емоційне піднесення, інтелектуальне натхнення, пов'язане з почуттям панування над істиною, з переживанням розумової гордості.

Цей стан треба створювати всією системою розумового виховання. Стан емоційного піднесення, про який іде мова, неможливо створити якимись спеціальними способами на самому уроці, наприклад, тільки вдало підібраними засобами наочності. Цей *стан* залежить від багато чого — від культури думки й почуття, від кругозору учня.

Оволодіння увагою — це дуже тонкий, філігранний вплив педагога на мислення дитини. Я знаю, наприклад, що учні протягом року вивчатимуть із зоології багато на перший погляд нецікавого — будову організму черв'яків, їх життєдіяльність. Під час вивчення цього матеріалу ніяк не оволодієш увагою дітей, якщо в їхній свідомості не буде думок, за які, як кажуть, «можна зачепитися». Увага учнів тут передбачає знання ряду істин, у світлі яких зовсім нецікавий матеріал сприйматиметься як цікавий. Такими істинами в цьому випадку є: роль корисних черв'яків (наприклад, дощового) в утворенні ґрунту, в життєдіяльності рослин, загальна рівновага між явищами природи, прихована від погляду залежність одних явищ від інших.

Готуючи потрібний мені емоційний стан учнів, необхідний для уважного сприйняття матеріалу про черв'яків, я даю підліткам цікаві книжки про природу, про життя

грунту. Мої розповіді й пояснення, пов'язані з нецікавим, з першого погляду, матеріалом, спрямовані до думок учнів. Я ніби доторкуюсь до їхніх думок і те, про що ведеться розповідь, викликає в їхній свідомості інтерес. Інтерес цей викликається передусім внутрішніми стимулами, спонуканнями: тим, що думка, яка відклалася в свідомості школяра в процесі читання, ніби оживає, оновлюється, спрямовується до моїх думок, — учень не просто чує, сприймає новий для нього матеріал, він видобуває з глибини своєї свідомості факти, явища, *думає над ними*.

Мимовільна увага має поєднуватися з довільною. Це поєднання з'являється тоді, коли учень, слухаючи, думає, що можливе лише за умови, коли в свідомості вже є «приманка для мислення» — учневі вже дещо відоме про той предмет, який розглядається на уроці. Чим активніша думка в процесі сприймання навчального матеріалу, тим легше учневі навчатися.

Увага, підготовлена читанням, — одна з найголовніших умов полегшення розумової праці. Там, де на уроках мимовільна увага учнів поєднується з довільною, немає виснаження, втоми.

Якщо вчитель не думає над тим, щоб створити в учнів внутрішній стан емоційного піднесення, інтелектуального нахнення, знання викликають тільки байдужість, а нечутлива розумова праця приносить утому. Навіть найсумлінніший учень, умісне зосереджуючи свої зусилля на усвідомленні й запам'ятовуванні матеріалу, швидко «вибивається з колії» — втрачає здатність осмислювати причинно-наслідкові зв'язки. І чим більше він напружується, тим важче йому втримати думки. Ті школярі, які нічого, крім підручника, не читають, дуже поверхово опановують знання на уроці і все перекладають на домашню роботу. Перевантажені домашніми завданнями, вони не мають часу для читання наукової літератури, журналів. Так утворюється «зачароване коло».

Загальновідомо, що інтерес до предмета й увага учнів збільшуються засобами наочності. Але наочність як принцип навчання має ширше значення, а якщо вбачати в наочних посібниках тільки засіб збудження уваги учнів, то це загрозить примітивізмом і в навчанні, і особливо в розумовому вихованні.

Єдиним засобом виховання уважності є вплив на думку, і наочність лише тією мірою сприяє розвитку і поглибленню уважності, якою вона стимулює процес мислення. Наочний образ предмета може сам по собі привернути увагу на тривалий час, але мета застосування наочності полягає зовсім не в тому, щоб на весь урок привернути увагу учня, — наочність приноситься на урок для того, щоб на якомусь етапі пізнання діти відволікались від образу, перейшли в думці до узагальнюючої істини, закономірності. В практиці трапляються досить несподівані випадки, коли наочні посібники, привернувши увагу дітей якоюсь деталлю, не допомагають, а заважають осмислити абстрактну істину, до якої хотів підвести дітей учитель. Одного разу я приніс дітям діючу модель водяної турбіни. Струмінь води, що рухав колесо, розбиваючись, утворював дрібний пил, в якому сонячні промені відбивались веселкою. Я не помітив веселки, діти ж її побачили, і вся їхня увага була привернута не до узагальнюючих висновків, до яких я хотів їх підвести, а до цікавого явища природи, у даному разі зовсім випадкового. Урок не дав позитивного результату.

Застосування засобів наочності вимагає великої науково-педагогічної підготовленості учителя, знання психології дитини, підлітка, юнака, знання процесу оволодіння знанням.

Насамперед треба пам'ятати, що наочність — це загальний принцип розумової праці маленьких школярів. К. Д. Ушинський писав, що діти думають «формами, звуками, фарбами і відчуттями»⁴. Ця вікова закономірність вимагає, щоб мислення маленької дитини розвивалось серед природи, щоб вона одночасно бачила, слухала, переживала і думала. Наочність — сила, яка розвиває уважність, мислення, вона надає емоційного забарвлення пізнанню. Завдяки одночасності бачення, слухового сприйняття, переживання і мислення в свідомості дитини формується те, що в психології називається емоційною пам'яттю; з кожним уявленням і поняттям, що відклалися в пам'яті, пов'язується не тільки думка, але і почуття, переживання. Без формування розвинутої, багатой емоційної пам'яті не може бути й мови про повноцінний розумовий розвиток в дитинстві. Я раджу вчителям початкових кла-

сів: учить дітей думати біля першоджерела мислення, серед природи і праці. Нехай слово, яке входить у свідомість дитини, набуває яскравого емоціонального забарвлення. Принцип наочності мусить пронизувати не тільки урок, а й інші сторони навчально-виховного процесу, все пізнання.

По-друге, застосовуючи наочність, треба замислюватися над тим, як від конкретного перейти до абстрактного, на якому етапі уроку засіб наочності перестане бути необхідним, коли учні вже не повинні звертати на нього увагу. Це дуже важливий момент інтелектуального виховання: засіб наочності потрібен лише на певному *етапі* активізації думки.

По-третє, поступово треба переходити від натуральних до образотворчих засобів наочності, а потім до таких, які дають символічне зображення предметів, явищ. Уже в I—II класах треба поступово *відучувати* дітей від натуральних засобів наочності, але це ніякою мірою не значить, що можна взагалі відмовитись від них. Принцип наочності у досвідчених педагогів зберігається всі роки навчання — від I до X класу, але із року в рік він розкривається у все складніших методах і прийомах роботи. І в X класі досвідчений словесник веде своїх вихованців у ліс, на берег річки, у весняний квітучий сад — тут відбувається, можна сказати, шліфовка відтінків емоціонального забарвлення слова, поглиблення і розвиток емоціональної пам'яті юнацтва.

Перехід до образотворчих засобів наочності — тривалий процес. Він не зводиться до того, що вчитель замість живого кошеняти приносить на урок кошеня намальоване. Образотворчий засіб наочності, навіть якщо він точно передає форму, колір та інші особливості засобу натурального, завжди є узагальненням. І завдання педагога полягає в тому, щоб поступово переходити до все складніших узагальнень при застосуванні образотворчих засобів наочності. Особливо важливо навчити дітей розуміти символічні зображення — зарисовки, схеми. Вони відіграють дуже велику роль у розвитку абстрактного мислення. В зв'язку з цим я хотів би висловити побажання відносно використання класної дошки.

Класна дошка існує не тільки для того, щоб писати на ній, але й для того, щоб учитель робив зарисовки, схеми, креслення — в процесі розповіді, пояснення, лекції. Викла-

даючи історію, ботаніку, зоологію, фізику, географію, математику, я майже на всіх уроках (приблизно на 80 уроках історії, на 90 уроках ботаніки, зоології і географії, на 100 уроках фізики і математики) використовував дошку і кольорову крейду. Без цього, на мій погляд, неможливо уявити процес розвитку абстрактного мислення. Образотворчу наочність я розглядаю не тільки як засіб конкретизації уявлень і понять, але і як засіб виходу із світу уявлень у світ абстрактної думки.

Образотворча наочність є разом з тим і засобом розумового самовиховання. У II і III класах мої діти завжди ділили зошит з математики на дві «смуги»: ліва смуга — розв'язання; права смуга — наочність, схематичне зображення задачі. Перш ніж приступити до розв'язання, учень малює задачу. Навчання малювати задачу — це перехід від конкретного мислення до абстрактного. Діти спочатку малюють предмети (яблука, кошки, дерева, пташок), потім переходять до схематичного зображення, позначаючи їх квадратами, кружечками і т. п. Особливою рисою турботою було малювання задачі погано встигаючими учнями. Навряд чи навчилися б вони розв'язувати задачу, думати над її умовою, якби не цей методичний прийом. Якщо дитина навчилася малювати задачі, я з певністю міг сказати, що розв'язувати їх вона буде. Окремі учні не могли навчитися зображувати умову задачі кілька місяців — це означало, що вони не вміли мислити не тільки абстрактно, але і «формами, звуками, фарбами і відчуттями», їх треба було вчити образному мисленню, а вже потім поступово переводити до мислення абстрактного.

Якщо у вас є погано встигаючі з математики в початкових класах, спробуйте навчити їх малювати задачі. Треба провести дитину від яскравих образів до їх символічних зображень, від зображень до розуміння відношень, залежностей.

По-четверте, від образотворчої наочності поступово переходьте до словеснообразної. Словесний образ — це крок на шляху переходу від мислення формами, звуками, фарбами і відчуттями до мислення поняттями. Досвідчені вчителі початкових класів створюють словом образ не тільки того, що неможливо показати (наприклад, крижані тороси в Арктиці, виверження вулканів і т. п.), але й того, що можна побачити в природі, в людській праці навколо нас. Ці словесні образи мають надзвичайно важливе значення

у формуванні емоційної пам'яті, у збагаченні того, що в психології називається внутрішнім мовленням.

Тут знову треба говорити про роботу з погано встигаючими учнями. Їхній розумовий розвиток, як показує досвід, великою мірою залежить від того, наскільки тривалим і поступовим є перехід від образного мислення до мислення понятійного. Окремі погано встигаючі учні назавжди залишаються *безнадійними*, і вчитель не знає, що з ними робити, як пробудити їх мислення, — головним чином через те, що вони не проходять тривалої школи «образного мислення»; учитель квапить їх якнайшвидше переходити до мислення абстрактного, а вони до нього зовсім не підготовлені. Адже нерідко погано встигаючі учні не можуть навести свій приклад до завченого з великим трудом правила — це і є один із наслідків розриву між образним і понятійним мисленням, наслідків поспішності вчителя.

По-п'яте, засіб наочності мусить бути таким, щоб діти звертали увагу на найголовніше, найсуттєвіше.

Повторимо: наочність вимагає великого мистецтва в її використанні, знання душі, думки учня.

37. ПОРАДИ ВЧИТЕЛЕВІ, ЯКИЙ ПОЧИНАЄ ПРАЦЮВАТИ В ШКОЛІ

Пам'ятаю, як повільно минали перші десять років моєї роботи в школі. Потім час *полетів* швидше, а тепер здається: ось тільки розпочався навчальний рік — і вже закінчується. Це особисте враження я висловив для того, щоб нагадати педагогові-початківцю одну дуже важливу істину: якою б кинутою, невгамовною працею не були наповнені роки молодості, в цю пору завжди можна знайти час для того, щоб поступово, крок за кроком нагромаджувати наше духовне багатство — педагогічну мудрість. Пам'ятайте, що непомітно настане 20-річчя вашого педагогічного стажу, ви вступите в п'яте десятиріччя свого життя, прийде пора, коли у вас не вистачатиме часу, і ви з жалем скажете: «Ех, якби знав, почав би цю роботу в молодості, легше було б працювати на старість. А працювати ж ще треба двадцять років».

Що ж треба починати робити в роки молодості, щоб не розкаюватися тоді, коли на горизонті — старість?

Багато що, і передусім треба нагромаджувати по крихітці інтелектуальне багатство й педагогічну мудрість вихователя. Перед вами великий життєвий шлях, на ньому ви зустрінетеся з найнесподіванішими людськими долями, до вас буде звернений допитливий розум і погляд юнака, який шукає відповіді на запитання: як жити? У чому щастя? Де істина? Щоб відповісти на ці запитання, треба збагнути діалектику прагнення людини до правди, до торжества ідеалів народу, треба зрозуміти й відчувати душею вершину боротьби людства за краще майбутнє — комуністичні ідеї та їх втілення в життя.

Щоб бути справжнім вихователем, треба все життя оволодівати теорією наукового комунізму, виховувати себе в дусі марксистсько-ленінського світогляду. Роки потрібні для того, щоб навчити себе бачити світ, бачити людину очима комуніста — пам'ятайте про це. У вашій особистій бібліотеці мають бути найважливіші праці Маркса, Енгельса і Леніна про суспільство, революцію, про виховання. Виховувати в самого себе комуністичний світогляд — це не означає заучувати фрази з творів класиків марксизму-ленізму. Повторюю, що передусім це значить учитися комуністичного бачення світу й людини.

Я хочу поділитися з вами, мій юний друже, тим, як у працях Маркса, Енгельса, Леніна я знаходив і знаходжу зараз відповідь на найскладніші питання практичної роботи. Кожна людина, життєва доля якої розвивається переді мною, — це неповторний людський світ. Я вбачаю своє найважливіше виховне завдання в тому, щоб у цьому світі втілювався комуністичний ідеал — відбився в своєрідних, глибоко індивідуальних рисах. Щоразу, коли я бачу найтонші повороти неповторної людської долі, я відчуваю потребу, необхідність знову й знову вдумуватися в ідеальний образ комуністичної людини, в ім'я якої жили й боролися Маркс, Енгельс, Ленін. Я не можу глибоко вдуматися в конкретну життєву долю без того, щоб, образно кажучи, не поринути знову й знову в море мудрих думок про людину — думок основоположників марксизму-ленізму. В їхніх працях — енциклопедія комуністичного людизнавства. Їхні мудрі думки допомагають збагнути логіку розвитку комуністичного ідеалу, зокрема уявлення про всебічний розвиток особистості. Праці Маркса, Енгельса, Леніна до-

помогли мені розібратися в складному переплетінні умов, від яких залежить виховання нахилу й покликання.

Як би легко не було вам дістати в бібліотеці будь-яку потрібну книжку, все одно створюйте свою власну бібліотеку. Моя особиста бібліотека — це мої мудрі вчителі, до яких я приходжу щоденно порадитися: де істина? Як її пізнати? Як перекласти з душі й серця старших поколінь у душу й серце підрастаючого покоління моральні багатства, створені, нагромаджені, здобуті людством? Мої книжки — це мої вчителі життя, до них я щодня звертаюся із запитанням: як жити? Як бути взірцем для моїх вихованців? Як донести до їхніх сердець сяйво ідеалу?

Раджу вам, юний друже, щомісяця купувати книжки: 1) з проблем науки, основи якої ви викладаєте; 2) про життя і боротьбу людей, образи яких є світочем, прикладом для молоді; 3) про душу людини — особливо дитини, підлітка, юнака, дівчини (книжки з психології).

Нехай у вашій особистій бібліотеці будуть ці три розділи. Кожний рік має збагачувати ваші наукові знання. Нехай уже до кінця першого десятиріччя вашої педагогічної роботи настане такий час, коли підручник здасться вам букварем. Лише за цієї умови ви можете сказати, що до хорошого уроку ви готувалися все життя. Тільки щоденне поповнення наукових знань дасть вам можливість бачити розумову працю учнів у процесі викладу матеріалу: в центрі вашої уваги будуть не тільки думки про зміст уроку, а й думки про мислення ваших вихованців. Це вершина педагогічної майстерності кожного вчителя, до неї ви повинні прагнути.

Шукайте, як самоцвіти, книжки про життя й боротьбу видатних людей — таких, як Фелікс Дзержинський і Сергій Лазо, Іван Бабушкін і Яків Свердлов, Юліус Фучик і Нікос Белояніс. Відведіть для цих книжок найшочесніше місце у вашій особистій бібліотеці. Пам'ятайте, що вам бути не тільки викладачем, а й вихователем, учителем життя, наставником дітей та юнацтва.

Поповнюйте свою бібліотеку психологічною літературою. Вихователів треба бути знавцем душі людини, яка формується. Коли я чую або читаю слова *індивідуальний підхід до людини*, вони завжди пов'язуються в моїй свідомості з іншим поняттям — думанням. Виховання — це передусім жива, допитлива, шукаюча думка. Без думки не можна уявити відкриттів і зпахідок — нехай маленьких.

з першого погляду непомітних, — а без них немає педагогічної творчості. Пам'ятайте, що кожна з безлічі закономірностей психіки виражається в тисячах і тисячах життєвих доль. Я твердо переконаний, що після закінчення педагогічного вузу вчорашній студент стає справжнім майстром педагогічної праці лише за тієї умови, коли протягом усього свого життя він вивчає психологію, поглиблює свої психологічні знання.

Вам бути все своє педагогічне життя вихователем, а виховання неможливе без краси, мистецтва. Ви матимете багато переваг як вихователі, якщо володієте яким-небудь музичним інструментом; якщо ж у вас є хоч маленька іскра музичного обдарування, — ви цар, пан і у вихованні, бо музика зближує серця, відкриває перед вихователем найпотаємніші куточки душі його вихованця. Якщо ви не володієте жодним музичним інструментом, у ваших руках, у вашому серці має бути інший могутній засіб впливу на людське серце — художня література. Створюйте, збагачуйте свою особисту бібліотечку художньої літератури. Залежно від того, з яким віком вам працювати, купуйте щорічно кілька десятків книжок, які допомогли б вам знаходити доріжку до сердець ваших вихованців. Не забувайте, що художній твір, прочитаний вашим вихованцем і сиринийтий його допитливим розумом і вразливим серцем, може стати тією краплею, якої часто не вистачає вихователів для того, щоб шалька терезів моральності схилилася в потрібний вам бік. Найголовніше, про що вам треба пам'ятати, комплектуючи свою бібліотеку: в книжці, яку ви дасте своєму вихованцеві, має бути повчання, як жити. Образ героя цієї книжки має полонити, захопити вашого вихованця, утвердити в його душі впевненість у тому, що людина велика й могутня, що найвищим ідеалом правди й істинності є комуністичні ідеї. Коли я вибираю в книжковому магазині літературу для своєї *виховної бібліотеки*, я прагну збагнути, кому з моїх вихованців призначається кожна книжка.

Пам'ятайте, що виховання — це передусім чуйне, вдумливе, обережне доторкання до юного серця. Щоб володіти мистецтвом доторкання до серця, треба багато читати й думати. Кожна прочитана вами книжка має якось увійти у вашу майстерню виховання як новий точний інструмент.

Вихователів конче потрібне також витончене почуття краси. Ви повинні любити, творити, і оберігати красу в

природі і в душі ваших вихованців. Знайте: якщо ви любите саджати й вирощувати дерева, якщо вам приємно підійти до вуликів і слухати гудіння бджіл у квітучих деревах, що їх ви виростили своїми руками,— у вас є найпряміша дорога до серця людини — духовне спілкування в праці, яка творить красу.

Кожний рік, який ви працюватимете в школі, повинен збагачувати вашу технологічну лабораторію педагогічної праці. Учителеві необхідний великий запас задач, прикладів як для класного колективу, так і для індивідуальних завдань окремим школярам. Усе це треба з року в рік збирати, комплектуючи за темами, розділами програми. Я знаю досвідчених вчителів математики, в яких за п'ятнадцять років роботи нагромаджений унікальний набір алгебраїчних і геометричних задач. Ці збірники дуже вміло використовуються для індивідуальної роботи з учнями.

**88. ПОРАДИ ВЧИТЕЛЕВІ,
ЯКИЙ ГОТУЄТЬСЯ ПРАЦЮВАТИ
З ПЕРШИМ КЛАСОМ**

Ви працюєте в початковій школі, ведете зараз III клас. Незабаром вам працювати з першокласниками. Їм по п'ять з половиною — по шість років. Їх виховують сім'я й дитячий садок. Є ще в нас частина дітей, єдині вихователі яких до вступу в школу — мати й батько. Від того, як виховують дошкільнят саме в цей період — за рік-два до школи, залежить дуже багато. Вам треба добре знати кожного свого майбутнього вихованця.

Що означає знати дитину?

Це передусім мати уявлення про її здоров'я. За півтора року до початку роботи з дітьми переді мною був список майбутніх учнів. Добре знаючи батьків, я припускав, які хвороби могли передаватися дітям спадково. Звичайно, ці припущення перевірялися лікарем. У мене були дані про стан найважливіших систем: нервової, дихальних органів, серця, органів травлення, зору, слуху.

Без знання здоров'я дитини неможливе правильне виховання. Тридцять років роботи в школі твердо переконали мене в тому, що залежно від стану здоров'я кожна дитина потребує не тільки індивідуального підходу, але й цілої системи захисних заходів, які б зберігали й зміцнювали здоров'я. Багаторічний досвід переконав мене в тому, що ви-

ховання має сприяти зціленню людини, урятуванню її від недуг, які найчастіше зароджуються в дитинстві. Дитина, в якій порушена діяльність серцево-судинної системи, потребує особливих методів виховання, спеціальної медичної педагогіки.

Я вважаю, що дуже важливо знати, як взаємовідносини в сім'ї сприяють запобіганню недугам і зціленню дитячого організму, якщо недуга з тієї чи іншої причини вже є. Особливо залежить від сім'ї стан нервової системи й серця дитини. Дуже важко виховувати дітей, які виростають в обстановці крику, докорів, озлобленості, недовір'я, образ. Нервова система в таких дітей часто буває пошарпана, швидко стомлюється. Діти з невротами вимагають особливо великої турботи, повсякденної уваги. І вчити, й виховувати їх треба, застосовуючи спеціальні методи медичної педагогіки, розраховані на запобігання шкідливому збудженню, різким переходам від одного емоційного стану до іншого.

За півтора (а якщо можна, й за два) роки до початку запясть у I класі я раджу вам, майбутньому вчителю першокласників, зібрати батьків — дуже важливо, щоб прийшли і батьки, й матері, — і поговорити з ними про взаємини в сім'ї, які сприяють формуванню здорової нервової системи, а в зв'язку з цим і позитивних морально-психологічних якостей.

Дуже велике значення в розвитку дитини має інтелектуальна атмосфера сім'ї. Від того, які в сім'ї розумові інтереси, що читають, про що думають дорослі, що залишають вони в думках дитини, — великою мірою залежить її загальний розвиток, пам'ять. Розум вашої дитини залежить від ваших розумових інтересів, від того, яке місце в духовному житті сім'ї займає книжка, — скажіть прямо про це батькам своїх дітей.

На моє глибоке переконання, необхідно принаймні рік вивчати мислення кожної дитини — тільки за цієї умови можна добре підготуватися до запясть у I класі.

**89. ЯК У ДОШКІЛЬНИЙ ПЕРІОД
ВИВЧАТИ МИСЛЕННЯ ДІТЕЙ**

Є два основні типи людського мислення — логіко-аналітичне, або математичне, й художнє, або образне. Ця класифікація, яка належить великому фізіологові І. П. Павлову, має надзвичайно важливе значення для розв'язання проблем розумового виховання дітей, формування індиві-

дуальних нахилів, здібностей⁵. Зберіть майбутніх своїх першокласників ясного вересневого дня, підіть з ними в осінній ліс, і ви одразу побачите малюків з цими двома яскраво вираженими типами мислення. Ліс, особливо ранньої осені, завжди привертає увагу дітей, вони в ньому не можуть залишатися байдужими, а там, де є хвилювання, захоплення, подив, — є й логічне та емоційне пізнання навколишнього світу, тобто пізнання розумом і пізнання серцем. Сине глибоке небо, строкаті шати дерев, яскраві барви ранньої осені — на узліссі і в хащі лісу — все це привертає увагу дітей. Але до навколишнього світу вони ставляться по-різному. Уважно спостерігайте і ви побачите два типи сприймання — ознаку двох типів мислення. Одних дітей зачаровує вся гармонія краси природи. Здивовані, вражені красою, вони сприймають предмети як єдине ціле. Вони бачать і схід сонця, і чарівні осінні відтінки в уборі дерев, і таємничу лісову хащу. Але все це сприймається саме як гармонія в складному звучанні багатьох інструментів — діти не вслухаються в окремі звуки, вони не вирізняють з навколишнього світу окремих деталей. А коли їх увагу привертає якийсь один предмет або якесь одне явище, то вся гармонія зосереджена для них на цьому предметі або явищі. Наприклад, дитина звернула увагу на кущ шипшини, густо всіяний пурпурними ягодами й срібними краплинками роси; крім цього куща, дитина більше нічого не бачить, увесь світ краси для неї — в цьому творінні природи.

Це найхарактерніші риси художнього, або образного сприймання навколишнього світу. Діти, яким воно притаманне, з інтересом і захопленням розповідають про те, що вони бачать. В їхніх розповідях — яскраві образи. Вони мислять картинками, образами, барвами, звуками, рухами. Вони дуже чутливі до музики навколишньої природи, взагалі до краси. В їх сприйнятті ніби переважає емоційний елемент, вони більше, здається, пізнають серцем, аніж розумом. Завважте, що це позначається і на їх розумовій праці в процесі навчання. Діти з яскраво вираженим художнім мисленням з цікавістю вивчають літературу, люблять читати, захоплюються поетичною творчістю. У вивченні математики вони періодично зустрічають великі труднощі й, трапляється, не встигають з цього предмета.

Для інших дітей ніби й не існує гармонії краси. Уявіть собі захід сонця в теплий осінній день на узліссі соснового

лісу: багряна вечірня зоря, неначе мідні, стовбури дерев, неповторна гра барв на поверхні притихлого ставка. Але в колективі дошкільнят завжди знайдеться дитина, до якої, як кажуть, не доходить ця краса. Вона питає: а чому це на заході сонце стає червоним? Куди воно ховається на ніч? Чому одні листки стають восени червоними, інші — оранжевими, а ще інші — жовтими? Чому на дубі листя дуже довго, до приморозків, зелене? Перед поглядом цієї дитини відкривається передусім не образний, а логічний, причинно-наслідковий аспект світу. Це логіко-аналітичне, або математичне, мислення. Діти, яким воно притаманне, легко помічають причинно-наслідкові зв'язки й залежності, схоплюють думкою коло предметів і явищ, об'єднаних тим чи іншим зв'язком. Вони легко абстрагуються, з цікавістю вивчають математику та інші точні науки. Логічний аналіз абстракцій для них такий же цікавий, як і яскраві образи для дітей з художнім мисленням.

Ці два типи мислення існують об'єктивно, учителям треба знати, який тип переважає в кожній дитині. Це дуже важливо для правильного педагогічного керівництва розумовою працею. Вчити мислити, розвивати мислення — це означає розвивати в кожній дитині обидві розумові сфери: образну і логіко-аналітичну, не допускати однобічності, але водночас уміло спрямовувати розумовий розвиток кожної дитини в русло, яке найбільш відповідає її природним нахилам.

Мислення дітей розрізняється також темпом розумових операцій, можна сказати, швидкістю думки.

В одних дітей думка дуже жвава. Щойно дитина думала про те, як бджілка збирає нектар з квітки, але вчитель показав складну будову квітки — і думка дитини легко переключається на інший об'єкт. Або мислення під час розв'язування арифметичної задачі: учень подумки охоплює все, про що йдеться в її умові — і про кошики, і про яблука, і про дерева в саду. В іншій дитині зовсім інше мислення, я б назвав його стійкою зосередженістю. Якщо думка зосереджена на чомусь одному, дитині дуже важко переключитися на інше. Вдумуючись в одне, вона забуває про інше. Думає про ціну кожного кілограма яблук — забуває про те, скільки кілограмів яблук у кожному кошику й скільки кошиків. Буває, вчитель помиляється, приймаючи цю особливість мислення за аномалію в розумовому розвитку. Уповільненість розумових процесів трапляється як у дітей

з образним мисленням, так і в дітей з явно вираженим логіко-аналітичним мисленням. Не розібравшись, у чому справа, вчителі періодично роблять абсолютно неправильні, поспішні висновки щодо розумового розвитку дітей. Особливих прикрощів завдають непорозуміння з дітьми, в яких розумові процеси явно уповільнені. Часто це дуже розумні, кмітливі діти, але повільність, млявість їхнього мислення дратує педагога; дитина нервує, думка її мовби ціпеніє, і дитина взагалі перестає міркувати.

Усе це треба побачити, пізнати до початку навчання. Вивчити особливості мислення дитини незрівнянно легше тоді, коли ще навчання не почалося. Я раджу вчителю, який працюватиме з I класом: протягом року здійснить двадцять — тридцять мандрівок до джерел думки — в природу. Введіть дітей в обстановку, де є і яскраві образи, і причинно-наслідкові зв'язки між явищами, де діти захоплюються, переживають почуття подиву перед красою і водночас мислять, аналізують.

40. ЯК РОЗВИВАТИ МИСЛЕННЯ І РОЗУМОВІ СИЛИ ДІТЕЙ

Як розвивати розум учня, поглиблювати його інтелект — на мій погляд, це одна з найгостріших, не досить опрацьованих проблем шкільного виховання взагалі. Дати знання — це лише один бік розумового виховання, і його не можна розглядати без іншого — формування, розвитку розумових сил. Розвиток думки й розумових сил — це розвиток образного й логіко-аналітичного елементів мислення, а також вплив на рухливість розумових процесів — усунення уповільненості мислення.

Як показав багаторічний досвід, необхідні спеціальні *уроки мислення*. Їх треба проводити час від часу вже в дошкільний період. З початком занять у I класі уроки мислення стають частиною розумового виховання. Урок мислення — це і живе, безпосереднє сприймання образів, картин, явищ, предметів навколишнього світу, і логічний аналіз, здобування знань, розумові вправи, знаходження причин і наслідків.

Якщо ви хочете, щоб навчилися мислити ваші «тугодуми», приведіть їх до такого джерела мислення, яке відкрило б ланцюг явищ, щоб наслідок одного ставав причиною другого. Охоплюючи думкою цей ланцюг, прагнучи втри-

мати в пам'яті кілька фактів, предметів, відношень, дитина з уповільненим розумовим процесом проходить незамінну школу мислення. Справа в тому, що в ланцюзі явищ одне за одним ідуть відкриття, перед дитиною ніби спалахують вогники думки, вони стимулюють рухливість розумових процесів. Запалюється вогник — і дитині хочеться знати більше, хочеться думкою проникати в нові явища. Це бажання і є поштовхом, який прискорює розумові процеси.

41. ЯК ВИХОВУВАТИ ПАМ'ЯТЬ

Виховання пам'яті — також одна з гострих проблем шкільної практики. Мабуть, у кожного з нас опускалися руки перед дитиною з «дірявою» пам'яттю: сьогодні вона запам'ятала, а завтра забула. Поради і рекомендації відносно виховання пам'яті, які я спробую дати, ґрунтуються на емпіричних даних, на досвіді.

Чим більше знань, здобутих власними зусиллями, напруженням волі, чим глибоше зачепило логічне пізнання емоційну сферу учня, тим міцніша пам'ять, тим у чіткішому порядку, стрункіше укладаються нові знання в свідомості.

Перед тим як почати запам'ятовувати, дитина має пройти школу мислення, про яку я говорив. Чим складніші й важчі завдання постають перед пам'яттю, тим копіткішим має бути виховання мислення, думки, розумових здібностей. Дитині, яка бачить тільки поверхневі, для всіх очевидні ознаки предметів, речей, явищ, яка не зробила жодного «відкриття», проникаючи в їхню глибину, суть, не пережила почуття подиву перед несподіваним взаємозв'язком явищ, цій дитині буде важко запам'ятовувати.

Я твердо переконаний, що про виховання пам'яті особливо треба турбуватися тоді, коли дитині ще не надійшов час заучувати, запам'ятовувати ні на уроках, ні вдома. Дошкільні роки і навчання в початковій школі — чудовий час для закладання фундаменту міцної пам'яті. Треба турбуватися про те, щоб важливі істини про явища й закономірності навколишнього світу були засвоєні дітьми без спеціального заучування і запам'ятовування, тобто в процесі безпосередніх спостережень.

Кожному з нас, мабуть, доводилося розводити руками перед дивним явищем: дитина в початкових класах навчалася добре, а після початкової школи відразу ж почала вчитися погано. У чому справа, чому так трапляється?

Одна з причин — відсутність у початковій школі спеціальної роботи, спрямованої на розвиток мислення, виховання розумових сил, закладання фундаменту запам'ятовування. У початковій школі треба закласти міцний фундамент пам'яті, а ним є знання, набуті, засвоєні дитиною в процесі безпосереднього пізнання навколишнього світу під керівництвом учителя.

42. БЕРЕЖІТЬ І ВОДНОЧАС
РОЗВИВАЙТЕ ПАМ'ЯТЬ ПІДЛІТКІВ,
ЮНАКІВ І ДІВЧАТ

Зубріння завжди шкідливе, але особливо неприпустиме воно в отрочстві та юнацькому віці. У ці роки зубріння породжує інфантильність — зберігає властивості дитячого віку в дорослих людей, притуплює їхній розумовий розвиток, затримує формування здібностей і нахилів. Дітищем зубріння є одне із зловісних породжень — *школярство*. Це по суті перенесення в середовище підлітків і юнаків методів і способів, характерних для виховання малят. Це інфантильність розуму в поєднанні із спробами опанувати серйозний науковий матеріал. Це відрив знань від життєвої практики, обмеженість сфери інтелектуальної й суспільної діяльності.

Однією з головних причин цього великого лиха є те, що підлітки, юнаки й дівчата так само засвоюють знання, як і малята: заучують порціями матеріал підручника з тим, щоб потім порціями ж і «викласти» свої знання вчителю й дістати оцінку. Гіпертрофія довільного запам'ятовування просто обезглуздує людину.

Виключити з школи школярство — одне з дуже важливих виховних завдань. Але як це зробити, якщо значна частина матеріалу середніх і старших класів вимагає саме довільного запам'ятовування — сидь і вивчи, інакше не знатимеш, мудрувати тут особливо нічого.

А зробити це можна єдиним шляхом: установити розумне співвідношення довільного й мимовільного запам'ятовування. Якщо кількість матеріалу, який треба запам'ятати учневі VIII класу, позначити через x , то в цей же час учень повинен осмислити, продумати матеріал в кілька разів більше — $3x$. При цьому між матеріалом, який заучується, запам'ятовується навмисно, і матеріалом, який тільки осмислюється, без спеціальної настанови на запам'ятовування, має бути певний зв'язок — не обов'язково прямий, без-

посередній, але бажано, щоб це був зв'язок проблемний. Наприклад, з анатомії і фізіології вивчається нервова система людини. У цьому розділі багато цілком нового, майже все треба запам'ятати. Для того щоб навчання не перетворилося в зубріння, порадьте учням прочитати цікаві книжки про людину — про всі системи людського організму, про нервову систему, про дослідження видатних учених. Багато з того, що учні читатимуть без спеціальної настанови на запам'ятовування, запам'ятається, але це зовсім інше запам'ятовування — мимовільне, воно якісно відрізняється від довільного запам'ятовування, заучування матеріалу підручника. Це запам'ятовування ґрунтується на живому інтересі, на мисленні, на захопленні — тут велику роль відіграє емоційний елемент пізнання. Мимовільне запам'ятовування — читання цікавих книжок — сприяє тому, що в людині пробуджується життя думки. Чим активніше життя думки, тим більше розвивається здатність довільної пам'яті зберігати й відтворювати значний обсяг матеріалу. Якщо людина осмислює в кілька разів більше матеріалу, ніж треба завчити за підручником, запам'ятовування матеріалу за підручником (заучування) перестас бути зубрінням. Воно стає осмисленим читанням, розумовим аналізом. Багаторічний досвід переконав мене: якщо навмисне, довільне запам'ятовування ґрунтується на мимовільному запам'ятовуванні, на читанні, думанні, — у процесі роботи над підручником у підлітка з'являється багато запитань. Чим більше він знає, тим більше в нього незрозумілого. І чим більше незрозумілого, тим легше вчити уроки за підручником.

Розумне співвідношення між мимовільним і довільним запам'ятовуванням залежить передусім від учителя. Вам, викладачеві основ наук, треба бути не просто передавачем знань. Треба бути володарем дум юнацтва. Вже у вашій розповіді, у викладі нового матеріалу повинна бути іскра, яка б запалювала порох допитливості, любові, жадоби до знань. З уроку вашого підлітка має піти з твердим наміром прочитати книжку, про яку ви згадали побіжно. Він повинен мріяти про цю книжку, знайти її що б там не було.

Отже, розвиток пам'яті підлітків, юнаків і дівчат залежить від загальної інтелектуальної культурної навчально-виховного процесу в середніх і старших класах.

Пряме відношення до розвитку розумових сил учнів має питання про те, як викладається малювання в початковій школі, яку увагу приділяє йому вчитель. Виховуючи дітей у початковій школі, я побачив у малюванні один із засобів, які розвивають творче мислення, уяву. Я твердо переконаний, що дитячий малюнок є необхідним східцем на шляху до логічного пізнання, не говорячи вже про те, що малювання допомагає розвивати естетичне бачення світу.

Спочатку я вчив дітей малювати з натури. Ми малювали дерева, квіти, річку, тварин, комах, птахів. Якою б простою не була композиція малюнка, у ньому завжди відбивалися індивідуальні риси сприймання, мислення, естетичного оцінювання. Одного разу ми малювали конюшинове поле. Одні діти намагалися охопити всю квітучу ниву, хмари, синє небо, співучих жайворонків. У інших дітей я побачив квітучу стеблинку конюшини з бджілкою на пелюстках. А в однієї дівчинки через увесь аркуш — крильця джмеля, маленька пелюстка квітучої конюшини і сонце...

Кілька мандрівок до першоджерел думки ми здійснювали спеціально для того, щоб сприймання навколишнього світу було пройняте яскравими естетичними почуттями. Ми малювали Ранкову й Вечірню зорю біля ставка, нічне багаття на пасовищі в лузі, відліт птахів у теплий край, весняну повінь. Я прийшов до радісного висновку: зображення того, що хвилює, захоплює, вражає, — це своєрідна естетична оцінка навколишнього світу. Коли дитина малює те, що втілює красу, переживання краси наче проситься в слово, пробуджує образне мислення.

Поступово, крок за кроком я передавав дітям елементарні вміння з техніки малюнка: діти навчилися передавати світло й тінь, перспективу. Уже в I класі значне місце в дитячому малюванні зайняла творчість. Діти складали оповідання в малюнках, *малювали казку*. Малюнок став джерелом гри творчої уяви. Я переконався, що між грою уяви, яка розвивається в процесі малювання, і мовою дитини є прямий, безпосередній зв'язок. Без перебільшення можна сказати, що малюнок «розв'язав язик», змусив говорити мовчазних, дуже сором'язливих дітей.

У II, III і IV класах діти почали включати малюнок у творчі письмові роботи-твори, складені на матеріалі спо-

стережень пад явищами природи й працею. Я помітив, що в тих випадках, коли дитина не знаходить точних, містких слів для вираження своєї думки, вона вдається до малюнка. Один хлопчик, прагнучи передати своє захоплення тими скарбами, які він побачив у «коморі» іжака, намалював ці скарби — яблука, картоплю, зелене листя, буяки, різнобарвне листя, що опало з дерев.

Я прагнув того, щоб малювання зайняло своє місце в духовному житті дитини. Коли ми плвли по Дніпру до Києва, хлопчики й дівчатка захоплювалися красою лук, гір, лісів, далеких могил у степу, всю цю красу намагалися відобразити в ліпях і фарбах.

Без малювання я не уявляю уроків географії, історії, літератури, природознавства. Ось я розповідаю про флору й фауну далекого континенту — Австралії. Не завжди є можливість принести на урок готові картинки, де все було б зображено. Тому багато які рослини і тварин я швидко малюю на дошці. Це не перериває нитку думки дітей і водночас підтримує гру уяви. На уроках історії, розповідаючи, я водночас малюю крейдою на дошці одяг людей, що жили багато років тому, знаряддя праці, зброю. Досвід переконав мене, що на уроці історії, особливо в IV й V класах, значну роль відіграє сюжетний малюнок, який народжується на дошці в процесі розповіді. Наприклад, розповідаючи про повстання Спартака, я зображую на дошці табір повстанців на вершині гори. Малюнок, який народжується тут же, в процесі розповіді, має великі переваги перед готовою, навіть багатобарвною картиною. На уроках математики в молодших класах інколи доводиться *малювати* задачу — про це я вже розповідав.

44. ЯК ГОТУВАТИ ДІТЕЙ ДО ШВИДКОГО ПИСЬМА

Читання й письмо — два найпотрібніші школяреві інструменти навчання і водночас два віконця в навколишній світ. Без уміня вільно, швидко і свідомо читати, вільно, швидко, напівавтоматично писати дитина залишається мовби напівсліпою. Я вбачаю дуже важливе завдання в тому, щоб уже в третьому, а в четвертому класі вже напевно, учень писав довге слово, не відриваючи пера від аркуша, щоб він міг написати слово (і навіть маленьке речення), відірвавши погляд від зошита. Напівавтоматизм процесу

письма — надзвичайно важлива умова грамотності і свідомого засвоєння знань. Учень не повинен думати над тим, як писати ту чи іншу букву, як її з'єднувати з іншими буквами, — лише за цієї умови він зможе думати над застосуванням граматичного правила, над змістом того, що він пише. Поступово вільне письмо виробляє напівавтоматизм і щодо граматичних правил: дитина вже не думає, як пишеться те чи інше слово, бо вона багато разів писала його.

Усе це — швидкість написання букв і слів, поступове набування напівавтоматизму щодо орфограм, одночасне написання й осмислювання — має йти поряд. Вироблення вільного письма передусім вимагає певної кількості тренувальних вправ для малих м'язів рук. Багаторічний досвід переконує, що ці вправи мають передувати письму. Я маю на увазі тонкі *трудові* рухи рук — і правої, і лівої. За рік до початку навчання в школі дітям треба давати такі види праці, як вирізування з картопу й паперу ножиком (різцем) і пожицями, різьба по дереву, плетіння, конструювання и виготовлення маленьких моделей з дерева. Тонкі трудові рухи виробляють розмірність і ритм руху пальців, формують чутливість, відчуття мініатюрного малюнка, яким по суті і є літера.

Треба прагнути того, щоб трудові рухи маленьких дітей являли собою естетичну творчість. Нехай у тому виробі, що його виготовляє дитина, повторюються круглі, овальні, хвилясті лінії, нехай змалку людина звикає до тонких, плавних зусиль, які вимагають великої «чутливості інструмента».

Досвід переконує: якщо дитина виконала достатню кількість тонких трудових рухів, вона вже значною мірою підготовлена до вільного письма. Необхідна, звичайно, і система письмових вправ.

45. УЧІТЬ ДІТЕЙ ПРАЦЮВАТИ І ПРАВОЮ, І ЛІВОЮ РУКОЮ

Історичний процес розвитку людини склався так, що *найрозумніші* трудові операції, які пов'язані з думкою і несуть думку «на кінчиках пальців», виконуються правою рукою. Ліва рука під час творчих трудових процесів відіграє допоміжну роль. Правою рукою ми тримаємо інструмент, у правій руці в нас — ручка й олівець, права рука художника створює безсмертний твір живопису.

Правої руки людині досить для того, щоб піднятися на ті вершини інтелектуальної культури, яких вона досягла. Але трудова майстерність, мистецтво праці, розум окремих особистостей розвивались би незрівнянно швидше, якби найтонші трудові рухи, освоєні в усіх людей тільки правою рукою, були б і в лівій руці. Йдеться тут не тільки ще про одну передумову трудового виховання. Між рукою і мозком — багато зв'язків, які діють двосторонньо — рука розвиває мозок, творячи його мудрість; мозок розвиває руку, роблячи її розумним інструментом творчості, знаряддям і дзеркалом думки. Мій багаторічний досвід переконує: якщо найтонші, найрозумніші трудові рухи стають надбанням не тільки правої, а й лівої руки, кількість цих зв'язків зростає, від рук до мозку йде мудрий досвід, який виражає *взаємодію* і *взаємовідношення* предметів, речей, процесів, станів. Цей висновок зроблено емпіричним шляхом, але він відображає реальну закономірність: взаємодія, усвідомлена, осмислена завдяки творчій трудовій діяльності обох рук, вносить нову якість у роботу думки — людина охочіше думкою ланцюг взаємозв'язаних явищ, бачить їх як єдине ціле.

Протягом семи років я вчив дітей (з 7- до 14-річного віку) працювати обома руками. Діти навчилися володіти двома різцями, вміли правою і лівою руками монтувати вузли складних моделей, працювали правою і лівою руками на токарному верстаті по дереву. Я бачив, як з кожним роком у діяльності цих дітей розвивається творчий елемент їхньої праці. Характерною особливістю творчості цих дітей було народження нових задумів, винахідливість. Майстри працювати обома руками ніби бачили незрівнянно більше в тому ж явищі, що його розглядали ті, які вміли працювати тільки правою рукою. Обробляючи матеріал інструментом, мої майстри вирізнялися великою тонкістю, ніжністю, пластичністю трудового руху. Вони були закохані в свою розумну творчу працю.

46. ПОРАДНІ ВЧИТЕЛІВ, ЯКИЙ ПРАЦЮЄ У ВЕЛИКІЙ ШКОЛІ

Учителів школи, де колектив складається з кількох десятків педагогів, незрівнянно легше вдосконалювати свою майстерність, ніж у маленькій школі. У великому колективі завжди є досвідчені педагоги. Але запозичення педагогічного досвіду — дуже складна справа, це — *творчість*.

Ви закінчили вуз, у вас — диплом учителя, скажімо, початкових класів. Крім вас, у школі, куди ви одержали призначення, працює шістнадцять учителів початкових класів. Про одних із них говорять на засіданнях педагогічної ради як про справжніх майстрів, інших віде не згадують, деяким час від часу вказують на недоліки. Вам, новачкові на педагогічній ниві, є чого повчитися майже в кожного педагога, який попрацював у школі хоча б кілька років. Але, запозичуючи досвід, треба економити час. Важко було б добратися до джерел майстерності, якби ви почали відвідувати уроки в усіх педагогів по черзі.

Я б радив спершу проглянути зошити всіх колег по роботі в початкових класах. Побачите гарне, чітке, грамотне письмо переважної більшості дітей — це вже прямий орієнтир: у даному класі можна повчитися багато чого. Учнівські зошити — дзеркало всієї виховної роботи. Підіть на урок до цього вчителя. Не тільки на урок письма. Зошити — це результат усього педагогічного процесу. Письмо залежить і від того, як діти читають, що і скільки вони читають.

Зрозуміти якийсь один бік педагогічного досвіду не можна без глибокого розуміння всього, що робить учитель, і того, як сприймають його дії діти. Відвідавши перший урок досвідченого педагога, спочатку лише з тим, щоб зрозуміти, як він зумів навчити дітей добре писати, ви побачите багато такого, що, здавалося б, не пов'язане безпосередньо з об'єктом ваших спостережень. Не розгубіться в складних залежностях явищ. Осягнути досвід — це передусім зрозуміти, що від чого залежить. Інакше ні осмислити, ні запозичити чужий досвід неможливо. Адже запозичення найкращого досвіду — це не механічне перенесення окремих методів і способів у свою роботу, а перенесення *ідей*. Щоб навчатися в кращих майстрів, треба в чомусь переконатися.

Ось ви побачили, що у вашого колеги, чиї зошити привернули до себе вашу увагу, учні прекрасно читають: швидко схоплюють очима слова й частини речень, читаючи, думають, а звідси і яскраве емоційно-інтонаційне забарвлення читання. Ви уважно придивляєтеся до методики читання, але нічого несподіваного й нового для себе не знаходите. Відвідуєте ще один урок, потім — ще й ще. Зіставляєте все із своїми уроками. Ви робите все так само, але результат далеко не такий самий. Шукайте, наполегливо шукайте, від чого ж залежить добрий результат.

Ви розпитуєте учнів, прагнете пізнати життя сім'ї, — і ось поступово перед вами відкривається залежність прекрасного читання учнів від безлічі речей: і від інтелектуального життя сім'ї, і від того, які казки слухали малюки в дитинстві, і від системи позакласного читання, і від того, як турбується вчитель про співвідношення знань і практичних умінь. Ви приходите до висновку: немає в педагогічній справі одного результату, який залежав би тільки від чогось одного: роби ось так — і вийде обов'язково ось що. Кожен результат залежить від десятка, від сотні даних, іпколи, здавалося б, дуже віддалених, безпосередньо не пов'язаних з предметом вивчення, спостереження, дослідження.

Осмислювання досвіду вчителя-майстра допомагає вам бачити, що від чого залежить у вашій власній практиці.

Удосконалення педагогічної майстерності — це передусім самоосвіта, особисті ваші зусилля, спрямовані на підвищення власної культури праці і в першу чергу культури мислення. Без індивідуальної думки, без допитливого погляду на власну працю неможлива ніяка методична робота.

Чим більше ви вивчаєте й спостерігаєте досвід своїх старших колег, тим необхідніші вам самоспостереження, самоаналіз, самовдосконалення, самовиховання. На основі самоспостереження, самоаналізу у вас народжуватимуться власні педагогічні ідеї. Вивчаючи, наприклад, зв'язки між тим, що робиться, і тим, що внаслідок цього виходить, ви робите висновок: від зерна, посадженого в добре оброблений ґрунт *сьогодні*, далеко не завжди можна чекати паростків уже *завтра*. Те, що робиться сьогодні, в багатьох випадках можна оцінити через кілька років. Це одна з дуже важливих закономірностей педагогічної праці. Вона змушує завжди думати про перспективу.

47. ПОРАДИ ВЧИТЕЛЕВИ ОДНОКОМПЛЕКТНОЇ ШКОЛИ

Є нині й тривалий час ще будуть школи з невеликою кількістю дітей — одно- й двокомплектні маленькі школи, де працює два, а то й один учитель.

Якщо ви працюєте в такій школі, вам нелегко буде створити й зберігати навколо себе роками атмосферу багатого, багатогранного духовного життя. А це ж — найголовніше, бо без високої культури — загальної і педагогічної —

можна опуститися, зробити свою школу вкрай примітивною, відсталою. Якщо так трапляється, то тільки з вини самого педагога. У найвіддаленішому від центрів куточку може яскраво горіти вогник культури, думки, творчості — все це залежить тільки від вас. Усі ваші зусилля якраз і мають спрямовуватись на те, щоб вогник цей горів дедалі яскравіше. Від цього значною мірою залежать освіченість, культура, знання ваших вихованців.

Багато чого вам треба спеціально робити для того, щоб яскравий вогник культури й думки палав, не згасаючи. У віддалених населених пунктах немає великої бібліотеки, а книжка — найповніша — саме тут потрібна, як повітря.

Тому зробіть свою маленьку шкільну бібліотечку або-пептом великої бібліотеки великого культурного центру — наприклад, Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна чи Державної бібліотеки з педагогіки і народної освіти ім. К. Д. Ушинського. Читайте щотижневик «Книжное обозрение», кожну необхідну книжку, що зацікавила вас, виписуйте на два-три тижні, читайте. Я знаю далекі хутори, де вчитель, який працює безвиїзно багато років, створює Народну бібліотеку, якою користуються колгоспники. Подумайте й ви про це, створіть при школі осередок народної культури.

В однокласній школі надзвичайно важливу роль відіграє позакласне читання дітей. Разом з громадськістю вам треба потурбуватися про те, щоб у шкільній бібліотечці було все необхідне для дитячого читання. Книжки, які ввійшли в золотий фонд світової літератури для дітей, мають бути в кожній найменшій, найвіддаленішій школі. Це зробити не так важко — потрібні тільки любов до дітей і старанність. Я певний, що саме у віддаленій від центрів школі можна створити умови для того, щоб головним засобом збагачення духовної культури школярів було читання.

Треба потурбуватися про кінопроектор і фільмоскоп, своєчасно виписувати нові навчальні кінофільми й діафільми.

Для вас, учителя маленької, віддаленої школи, дуже важливо тримати постійний зв'язок з хорошою школою великого села чи міста. Я раджу вам два-три рази на рік здійснювати 3—4-денні поїздки до своїх колег у цю школу. Вам треба побувати на уроках, поговорити з учителями. Треба побачити своїми очима той результат, до якого

прагне, про який мріє кожний мислячий учитель, який працює творчо. На цей результат (знання, уміння, писемові роботи школярів) вам треба орієнтуватися під час оцінювання успішності своїх школярів. Попросіть, якщо це можливо, одного з кращих педагогів — ваших колег — приїхати хоча б на два дні до вас у маленьку школу.

Весною і на початку літа вирушайте із своїми вихованцями в далеку екскурсію — нехай вони побачать життя міста, побувають на фабриці, заводі, в друкарні. Кожну поїздку використайте для збагачення шкільної бібліотеки й фільмотеки.

А влітку не сидіть у школі — їдьте у великі міста. Сплануйте свої поїздки так, щоб за роки своєї роботи у віддаленій школі ви побували в Москві, Ленінграді, в інших великих містах і культурних центрах. Час перебування в містах має бути дуже насиченим: треба побувати в театрах, у концертних залах, побачити кращих артистів нашої країни. І — ще раз повторюю — не забувайте про книжки.

Я раджу вам також здійснити кілька туристських подорожей — побачити Урал, Сибір, Алтай, Середню Азію, Кавказ... Чим більше у вас буде про що розповідати, тим багатшою буде ваша скарбниця методичних засобів впливу на учнів.

48. ЯКІ ПЛАНИ ПИСАТИ ВЧИТЕЛЕВІ

Це питання буває дуже гострим — учителів інколи завантажують непотрібною писаниною. Але трапляється й так, що в залалі критики «бюрократичної писанини» окремі педагоги приходять до висновку: не треба писати ніяких планів...

І те й інше неправильне. Писати треба все те, що допомагає роботі.

Для вчителя початкових класів дуже важливо скласти перспективний план на кілька років. Що входить у такий план? Покажу це на досвіді своєї роботи.

1. Список художніх творів, що їх діти мають прочитати за роки навчання в початковій школі. Цей пункт плану стане реальністю, звичайно, тільки тоді, коли в шкільній бібліотечці будуть потрібні дитячі книжки.

2. Музичні твори, що їх діти прослухуватимуть у школі (бажано, щоб у школі була музична кімната).

3. Твори живопису, за якими будуть проведені бесіди.

4. Тексти — уривки з художніх творів, що їх треба вивчити напам'ять.

5. Орфографічний мінімум — тобто словник орфограм, написання яких у початковій школі повинно твердо, назавжди зберегтися в пам'яті.

6. Список науково-популярних книжок і брошур, читання яких сприятиме розширенню кругозору школярів. Окремо треба виділити книжки й брошури, призначені для важких дітей — дітей з уповільненою розумовою діяльністю.

7. Тематика уроків мислення — подорожей до джерел мислення і рідної мови.

8. Тематика творів, що їх діти напишуть за роки навчання в початкових класах.

9. Приблизний перелік наочних посібників, що їх мають виготовити учитель і діти.

10. Екскурсії, які будуть проведені в початковій школі.

Такий самий перспективний план я раджу складати і викладачам предметів у середніх і старших класах. Ураховується, звичайно, специфіка предмета. Наприклад, викладач біології включає в перспективний план систему спостережень у природі з метою формування в учнів потрібних уявлень. Вчитель географії складає термінологію, обов'язкову для запам'ятовування. Учитель фізики передбачає в своєму плані спостереження знярядь праці в промисловості й сільському господарстві.

Перспективний план — це дуже важливий орієнтир, за яким учитель щороку, читаючи й продумуючи програму, немов перевіряє сам себе — що вже зроблено і що потрібно зробити. За виконанням перспективного плану можна судити про якість знань та умінь учнів.

Кожному вчителеві треба також складати тематичний або поурочний план. Тематичний план складається за програмою на кілька уроків, виділених на дану тему. Допустиме тематичне планування тільки на невелику тему (2—5 уроків). У тематичному плані записується, що і як вивчатиметься на уроці. Тут треба застерегти від надто довгого письмового викладу (лекції, розповіді). Знання, що їх учитель дає учням, мають бути в його голові, докладні записи не потрібні. Тематичний план — це дидактичне

передбачення й обґрунтування, а не розгорнутий конспект. У план треба записувати те, що становить творчу обробку матеріалу, наприклад, запитання, на які діти відповідатимуть під час перевірки домашніх завдань, види самостійної роботи під час вивчення нового матеріалу. Тексти завдань і вправ, як правило, в план не включаються (в учителя вони звичайно виписані на спеціальних картках або в зошитах).

У зошиті, де пишуться тематичні плани, треба відвести чисте місце (поле) для того, щоб на випадок непередбачених відхилень від наміченого внести відповідні зміни.

Деякі вчителі віддають перевагу поурочному плану перед тематичним. Тему вони продумують, роблять попередні помітки, але планують тільки на один урок. Та завжди головне — орієнтуватися на перспективний план, не забувати про кінцеву мету, час від часу продумувати програму й пояснювальну записку до неї, зіставляти її з перспективним планом.

Педагог, що працює класним керівником, складає план виховної роботи. Про цей план мова йтиме далі — в порадах, присвячених питанням виховання.

49. ПОРАДИ ВІДНОСНО ЩОДЕННИКА ВЧИТЕЛЯ

Я раджу кожному вчителеві вести педагогічний щоденник. Це не офіційний документ, до якого ставляться якісь формальні вимоги. Щоденник — особисті записи, помітки. Вони можуть задовбитися в повсякденній практичній роботі. У них — джерело роздумів, творчості. Щоденник, який ведеться десять, двадцять, а то й тридцять років, — це величезна цінність. Адже в кожного мислячого педагога є своя система, своя педагогічна культура. Скільки коштовних перлин педагогічної мудрості пропадає тоді, коли вчитель-майстер, вчитель-творець, завершивши своє творче життя, бере із собою в могилу все, що він досягнув роками праці й пошуків. Щоденники педагогів я зберігав би у педагогічних музеях і в науково-дослідних інститутах як неопінені скарби.

Тридцять два роки я веду свій щоденник. Першого дня педагогічної праці, коли я переступив поріг школи як учитель початкових класів, я замислився ось над чим.

У нашому селі працював фельдшер, якого всі вважали диваком. І ось я побачив, як цей дивак, міряючи зріст і зважуючи дітей, що вступають до I класу, старанно записує всі дані. Ми розговорилися, я переглянув його записи. Мене здивувало, що він веде свій облік ось уже двадцять сім років.

— Для чого вам ці записи? — запитав я.

— А це дуже цікава справа, — відповів фельдшер. — Дивіться, за двадцять сім років зріст дітей збільшився на чотири з половиною сантиметри. Прожити б ще років тридцять...

Тоді ще ніхто й не думав про акселерацію. На початку війни фельдшер тяжко захворів. Він передав мені свої записи. А я з першого ж дня роботи в школі також почав записувати дані про зріст і вагу дітей, про їх розумовий розвиток. Тепер у моєму розпорядженні найцінніші, на мій погляд, відомості про розвиток дітей у тому самому селі за 59 років.

32 роки підряд протягом перших двох тижнів я записую дані про кругозір і уявлення малих. Діти відповідають на одні й ті самі запитання.

Полічи від одного до ста... Назви відомі тобі рослини, тварин... Назви машини й розкажи, де і для чого вони використовуються...

Відповіді на ці запитання стаповлять, по-моєму, також велику цінність. Цікаво, що в 1935 році з 35 першокласників тільки один міг лічити до ста і п'ять осіб лічили до двадцяти (тоді до першого класу вступали восьмирічні діти). У 1966 році з 36 першокласників 24 могли лічити до ста, решта, 12, — до 20, 30, 40 (семирічні діти). З кожним роком у дітей усе більше знань про машини й технологічні процеси. Але, на жаль, з кожним роком діти все менше знають про рослини, тварин, птахів.

У 1935 році всі 35 дітей бачили світанок улітку, могли описати схід сонця. У 1966 році з 36 осіб бачили світанок і схід сонця в червні тільки 7 першокласників.

Я записую в свій щоденник, які книжки є в домашніх бібліотеках школярів, яка освіта в батьків, скільки часу приділяють мати й батько вихованню дітей. Зіставлення цих матеріалів також становить великий інтерес.

Значне місце в щоденнику займають записи про важких дітей. Я вважаю дуже важливим помітити найтонші відтінки в їхній поведінці, в розумовій праці на уроках і

вдома. Записані й осмислені спостереження дуже допомагають учителям в його роботі. Так, урахувавши відносну обмеженість інтелектуального кругозору дітей з уповільненими розумовими процесами, я дійшов ряду висновків про те, яку науково-популярну літературу і як треба читати цим дітям.

Щоденник допомагає зосередити думку, спрямувати розумові зусилля на щось одне. У своєму щоденнику я виділив кілька сторінок спеціально для запису даних про міцність знань. Вивчення, зіставлення, аналіз цих записів показують залежність міцності знань від численних передумов і умов. Щоденник учить думати.

59. ПРО ВИХОВАННЯ СВОЇХ ДІТЕЙ

Треба уникати парадоксального явища, яке, на жаль, спостерігається в житті: учитель, який виховує чужих дітей, не має часу для виховання своїх дітей. Я хотів би порадити вчителю-батькові, вчительці-матері:

не забувайте, що вдома ви для своїх дітей не вчитель, не класний керівник, а передусім батько, мати. Не перетворюйте сім'ю в мініатюрну школу, по можливості робіть усе, щоб атмосфера школи залишалася за порогом вашого дому, щоб ви і ваші діти були просто гарною сім'єю.

Виховання — це не якісь спеціально, штучно організовані «заходи», це насамперед спосіб життя. У руках педагога — сильний і водночас небезпечний інструмент, який вимагає великої мудрості й обачності, — влада над людиною. Мудро й обережно користуючись цим інструментом у школі, не переносьте його механічно в свій дім.

Багато своїх звичок, традиційних учительських прийомів треба залишати в стінах школи. Уникайте «педагогізації» своїх дітей, — дуже погано, коли діти ваші обізнапі з усіма деталями педагогічної професії, знають, що й до чого, що правильно і що неправильно, що вчитель має право робити і чого не має. Зовсім недопустимі в присутності ваших дітей характеристики окремих учнів, педагогів. Діти вчителів, які наслухалися таких розмов, стають зарозумілими, у них зароджується думка про якусь перевагу над іншими учнями. Нерідко ці діти грублять учителям, а потім і власним батькові та матері, і ви, батьки, можете втратити владу над своєю дитиною. Ніколи й абсолютно

нічим не виділяйте власних дітей із середовища інших школярів.

Якщо є можливість, віддайте свою дитину в клас, де ви не викладаєте. Так краще: ви будете незрівнянно ближче до свого сина, до своєї дочки як батько, як мати.

Хоч виховус кожний крок нашого життя, але все-таки потрібен час спеціально для виховання. Знайдіть час щодня поговорити, почитати із своєю дитиною, побути з нею серед природи. Особливо важливо це для батька.

Не приносьте із школи додому роздратування, нервозності, невдоволення тим чи іншим елементом педагогічного процесу, поведінкою учнів. Це дуже поганий приклад для ваших дітей. Якщо змалку діти побачать, що школа завдає батькові чи матері багато неприємностей, у них поступово складеться відраза до педагогічної праці. Погані наслідки цього почуття — не тільки те, що вашим дітям не захочеться стати вчителями. Це ще гірше. Справа значно складніша: учень, який відчуває огиду до праці педагога, стає лицеміром і базікою.

У вас є прекрасні можливості виховати в своїй дитині любов до праці, книжки, науки. За самою своєю природою праця педагога — взірець благородства. Нехай ваш син, ваша дочка відчують благородство вашої праці, ваших сердечних турбот про долю інших людей.

У вас — власна бібліотека. Як тільки ваш син став школярем, відведіть полицю для його бібліотечки. Виховуйте в нього любов до читання, повагу до скарбів культури.

ЧАСТИНА II

* *

51. ХТО І ЩО ВИХОВУЄ ДИТИНУ?
ЩО У ВИХОВАННІ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД ВАС,
ПЕДАГОГА, І ЩО — ВІД ІНШИХ
ВИХОВАТЕЛІВ?

Інколи надто прямолінійні й категоричні твердження про якийсь єдиний головний фактор виховання дезорієнтують молодого вчителя, бо у виховному процесі *все* важливе, *усе* має значення.

Дитину, яку ми почали виховувати, формувати, я б порівняв з брилою мармуру, до якої одночасно прийшли із своїми різцями кілька скульпторів і поставили собі за мету вирізбити скульптуру, одухотворити її, втілити в ній людський ідеал. Хто ж ці скульптори, скільки їх?

У процесі виховання людської особистості діє багато сил, до яких передусім належать: по-перше, сім'я, а в сім'ї найтонший і наймудріший скульптор — мати; по-друге, особа педагога з усіма його духовними багатствами й цінностями, з його мудрістю, знаннями, вміннями, захопленнями, життєвим досвідом, інтелектуальними, естетичними, творчими потребами, інтересами, прагненнями; по-третє, колектив (дитячий, підлітковий, юнацький) з усією його могутньою силою виховного впливу на кожну особу; по-четверте, сама особа вихованця, тобто його самовиховання; по-п'яте, духовне життя вихованця в світі інтелектуальних, естетичних і моральних цінностей — я маю на увазі передусім *книжку*; по-шосте, зовсім непередбачені скульптори (підліток, з яким ваш вихованець подружив на вулиці; родич чи близький знайомий, який приїхав на тиждень у гості й полонив маленьку людину на все життя радіотехнікою чи мріями про зоряні світи).

Якби всі ці скульптори-вихователі завжди діяли як добре злагоджений симфонічний оркестр, як легко розв'язувалося б багато проблем, на яких часто зустрічаються й ламаються педагогічні мечі й списи!

Але в кожного скульптора свій характер, свій почерк, свої достоїнства (а іноколи й недоліки). Трапляється, один скульптор виявляє нахил критично ставитися до майстерності й творчості іншого, прагне не тільки тонко пройти різцем по мармуровій ціліни, але й грубо колупнути там, де тільки що вдало попрацював інший майстер. А потім настає момент, коли і мармур перестає бути «брилою», стає мислячою істотою, яка пізнає не тільки світ навколо себе, але й саму себе, пізнає не тільки розумом, а й серцем, настає момент, коли «брила мармуру» виявляє бажання заглянути в дзеркало: ану, що ви зробили, шановні майстри? — бере наша напіввирізьблена скульптура свій різець і, користуючись дзеркалом (тобто вдивляючись у навколишніх людей, захоплюючись одними, не помічаючи інших і обурюючись третіми), сама починає вирізьблювати і навіть виправляти те, що зробили інші. Ось тут і розпалюються пристрасті творчості: як мечі, схрещуються різці, летять мармурові кришки, іноколи від благородного мармуру відвалюються цілі пнатки...

Коли бачиш це схрещування мечів-різців, чуєш дзенькіт моталу і «сварку» скульпторів-вихователів, думаєш: яка свята наївність оті твердження про головне й другорядне у вихованні! Як багато шкоди завдає ця свята наївність усій виховній справі! Якби мудрування відносно всемогутності того чи іншого, окремо взятого, скульптора-вихователя не проникли в свідомість батьків, хіба ми стикалися б з твердженням: «Я віддав вам свою дитину — виховуйте. На те ви й школа».

Ви переступили поріг школи, вирішили присвятити своє життя вихованню людини — будівника нового, комуністичного суспільства. Пам'ятайте, що ви не тільки живе сховище знань. Не тільки спеціаліст, який уміє передати інтелектуальні багатства людства молодому поколінню, запалити в його душі вогник допитливості, любові до знань. Ви — один із скульпторів, що творять людину майбутнього. І скульптор особливий, не схожий на інших. Виховання — творення Людини — це ваша професія. На вас дивяться суспільство як на професіонального творця комуністичної особистості, як на майстра-скульптора, від якого величезною мірою залежить майбутнє нашої країни. Пам'ятайте, що кожна ваша помилка може обернутися потворністю людської особистості, болем душі, стражданнями. Ви, як творець людини, своєю майстерністю, умінням, мистецтвом

повинні давати приклад іншим скульпторам. Для того щоб людина, яку ми творимо в радянській школі, стала вершиною моральної, інтелектуальної, естетичної досконалості, необхідна узгодженість дій усіх скульпторів, що мають доступ до «мармурової брили», необхідна гармонія творення Людини. Хто ж має стати чутливим, мудрим, досвідченим, обережним і сміливим диригентом цієї гармонії? Педагог.

Ваше завдання — завдання вихователя — полягає в тому, щоб передусім бачити весь оркестр майстрів-скульпторів, чутливо сприймати гру кожного музиканта, відчувати фальш. Іншими словами, вам треба розбиратися, що і від кого залежить у великотрудному процесі виховання. Необхідно бачити, що кожний із скульпторів-вихователів залишає в людині, створюваній спільними творчими зусиллями. Треба пам'ятати, мій друже, що найменше доторкання різця до благородного мармуру може залишити незгладимий слід на все життя. Вам треба знати, хто, коли і як доторкається до вашого творіння. Для цього мало самої любові до дитини — мало закохатися у свій витвір, як закохався міфічний скульптор Пігмаліон у створену своїми руками скульптуру Галатеї. Треба знати. Треба володіти умінням логічно аналізувати причини і наслідки.

Бути мудрим диригентом оркестру майстрів-скульпторів — це не означає скрупульозно розподіляти обов'язки й відповідальність: ось за це відповідає сім'я, за це школа, за це — піонерська організація... Людська особистість твориться не по частинах: вухо виліпив один, лоб — другий, ніс — третій і т. д. Такого в нашій складній і важкій справі не буває. Вам з перших же кроків роботи в школі доведеться часто говорити з батьками — і на зборах, і ще більше індивідуально. Ніколи не намагайтеся розподіляти обов'язки: ось за це відповідає ви, сім'я, а за це ми — школа. За розумове виховання відповідає не тільки школа, дуже багато може і повинна зробити й сім'я для того, щоб наше спільне дітище було розумним, мудрим, таким, що тонко розуміє і глибоко відчуває. Пам'ятайте, що до однієї й тієї самої точки Галатеї, яку ми творимо, іноколи зовсім по-різному доторкуються окремі сили. Ви тільки що вчили свого вихованця бути чесним, берегти соціалістичну власність, а непередбачений «скульптор», про якого не маєте поняття ні ви, ні батьки, навчав красти, обманювати. Мудрість і майстерність диригента процесу виховання полягає

в тому, щоб не залишилось непоміченим жодне доторкання до вашого творіння.

Знати причину — це означає знати все, учив український філософ-педагог Г. Сковорода⁶. Над цим повчанням слід замислитися, мій друже. Скільки в шкільному житті трапляється таких випадків, коли, не розібравшись у причинах вчинку, педагог приходить до неправильного узагальнення! Трапляється ж таке: винна школа, а викликають батьків, переконують їх, що вони погано доглядають дитину, розбестили її і т. д.

Буває неймовірно важко розібратися в складному переплетенні добра і зла, а розбиратися треба, це святий обов'язок педагога. Ви, друже, не тільки один з кількох майстрів-скульпторів, що мають доступ у майстерню, де твориться нова, комуністична людина, — ви маєте бути вчителем інших майстрів. Ваша перевага в тому, що ви бачите свого вихованця при світлі педагогічної науки. Я не працював би жодного дня в школі, не писав би цієї книжки, якби не вірив у великі можливості науки про виховання Людини. Ви маєте бути світочем науково-педагогічного знання, його світло повинно осявати роботу інших майстрів-скульпторів, що творять Людину. Які у вас, учителя, класного керівника, є можливості вплинути на сім'ю? Як відбувається самовиховання особистості і в чому тут полягає завдання педагога? Як виховує сама особистість педагога? У чому таємниці величезної виховної сили колективу, за яких умов колектив є і за яких його немає? Як має виховувати людину книжка? Як добитися того, щоб непередбачені вихователі впливали на юну душу так само, як і школа? Мені здається, що поради з цих питань будуть корисні молодому педагогові.

52 ЯК ГОТУВАТИ МАТЕРІ І БАТЬКА
ДО ШКІЛЬНО-СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ
СВОЇХ ДІТЕЙ

У наші дні немає, по-моєму, важливішого завдання у сфері виховання людини комуністичного суспільства, ніж учити матерів і батьків виховувати своїх дітей. З практики своєї багаторічної праці ми дійшли висновку, що без турбот про педагогічну культуру батьків неможливо розв'язати жодного завдання, що стосується навчання і виховання. *Батьківська педагогіка*, тобто елементарне коло знань матерів й батьків про те, як істота, що народилася від людини,

стає людиною, — це фундамент, основа всієї педагогічної теорії й практики. У кабінеті материнської педагогіки на видному місці в нас написані слова М. І. Пирогова: «Нехай жінки зрозуміють, що вони, пораючись біля колыски дитини, запроваджуючи ігри її дитинства, павчаючи її уста лепетати, стають головними будівничими суспільства. Наріжний камінь кладуть їхні руки»⁷. У цих словах виражена основна спрямованість усієї нашої роботи з батьками.

У нас є *педагогічна школа* для батьків, у ній відділи: дошкільний, батьків учнів I—III класів, IV—VIII класів, IX—X класів. За три роки до того, як віддати своїх дітей до навчання, мати й батько починають вчитися в педагогічній школі для батьків. Два рази на місяць вони слухають лекції директора школи, заступника директора по навчально-виховній роботі, заступника по позакласній роботі, вчителя, який через три роки навчатиме I клас. Ось план роботи дошкільного відділу педагогічної школи на 1964—1967 роки (діти батьків, що навчалися в педагогічній школі, почали навчатися в I класі восени 1967 року):

1. Фізичний і психічний розвиток дитини від 4 до 7 років.
2. Як запобігти захворюванню дитини.
3. Режим харчування, фізичне загартовування дитини.
4. У чому полягає розумове виховання дитини віком від 4 до 7 років.
5. Турботи матері й батька про розвиток мови й розумових здібностей дитини.
6. Як запобігти дитячим неврозам.
7. Трудове виховання дитини віком від 4 до 7 років.
8. Як виховувати почуття поваги до старших.
9. Природа у вихованні дошкільнят.
10. Розвиток потреб та інтересів дошкільнят.
11. Пізнання дійсності й розвиток емоцій дошкільника.
12. Як виховати в дітей почуття людини.
13. Краса у вихованні дітей від 4 до 7 років.
14. Творчість дитини віком від 4 до 7 років.
15. Як запобігти безсердечності дітей.
16. Як навчати дитину стримувати свої бажання.
17. Турбота дитини про рослини й тварин як засіб виховання.
18. Гра, її роль у розумовому, моральному, емоційному й естетичному вихованні дитини дошкільного віку.

19. Мати — перший вихователь і вчитель дитини.
20. Сім'я — школа людських взаємин.
21. Батько і син.
22. Мати і дочка.
23. Психологічна готовність дитини до шкільного навчання.
24. Перші норми моральної культури дитини.
25. Якою людиною ми уявляємо собі вашу дитину і якою її повинні уявляти ви.
26. Які помилки допускають батьки у вихованні своїх дітей і як уникнути цих помилок.
27. Дідусь і бабуся — вихователі.
28. Чого і як навчити дитину в дошкільні роки.
29. Як досягти, щоб у сім'ї панували доброта і згода.
30. Як виховати дітей ласкавими.
31. Як бути взаємно поступливими.
32. Як стримувати свої емоційні пориви.
33. Як виховати в дитини бажання бути хорошою.
34. Як запобігти дитячим вередуванням.
35. Що таке батьківська влада і як нею користуватися.
36. Як виховувати, не вдаючись до покарання.
37. Чого в покаранні більше — користі чи шкоди.
38. Що можна й чого не можна вимагати від дітей.
39. Виховання дітей — найважливіший громадський обов'язок батька й матері.

Через те що вам, учителям, доводиться готувати й читати лекції на ці теми, я хотів би дати кілька порад про цю нелегку справу. Учíte батьків мистецтва виховання як найбагороднішої, найлюдянішої, найвищої творчості, як виконання високого громадянського обов'язку. У нас є чудові класні керівники, які вміють крізь кожну лекцію і бесіду для батьків провести червоною ниткою ідею творення людини, пробудити в матері й батька почуття гордості від того, що вони творять найпрекрасніше, найбагородніше на землі. Вони розкривають батьківську педагогіку як *працю, науку, майстерність і творчість*.

Ці класні керівники ніколи не будують лекцій і бесід у плані «пророблення» батьків, що допускають помилки й прорахунки у вихованні. Раджу й вам, мій друже, не робити цього. У житті окремих сімей ще трапляються негативні явища, але якщо ви почнете «вивертати душі», виставляти на загальний огляд людську біду (а невміння виховувати — це передусім біда), до вас приходиме все

менше й менше батьків, ви відштовхнете їх від школи і, що особливо небезпечно, вони на все махнуть рукою: що б я не робив — гарним батьком не стану, в інших батьків діти гарні, а моїм судилося бути поганими. Ніколи не забувайте, що, починаючи говорити з батьками про їхніх дітей, ви мовби примушуєте їх подивитися в дзеркало. Як же поставитися до ваших слів людина, якщо ви скажете їй: подивіться, який ви потворний...

Ця порада ніякою мірою не означає, що гострі кути у вихованні треба згладжувати й обходити. Навпаки, невдачі одних можуть бути уроком для інших. Немає нічого складнішого й суперечливішого, ніж *шкільно-сімейне* виховання; воно насичене тисячами конфліктів, які треба розумно, вміло, тактовно, без крику й метушні розв'язувати. Але про погане треба говорити, не паплюжачи, не принижуючи при цьому людину. Як правило, коли доводиться *на людях* говорити про погане, ми не називаємо прізвищ батьків, що допустили помилку, необачність.

Для глибоких роздумів про помилки й прорахунки, для відвертої громадянської розмови про виховання в конкретних умовах даної сім'ї є інша форма роботи — індивідуальна бесіда з батьками, особливо бесіда жінки-педагога в матір'ю і чоловіка-педагога з батьком. Немає двох сімей, в яких умови й передумови, що визначають загальну духовну й педагогічну культуру батьків, були б абсолютно однакові. Кожна сім'я має щось властиве тільки їй. Тому індивідуальні бесіди з матір'ю і батьком — *бесіди без дітей* — є органічною складовою частиною роботи нашої педагогічної школи. Я спеціально підкреслив слова — *бесіди без дітей*. Не треба ні в якому разі відкривати дітям труднощі й прикрощі, удачі й недогляди виховання — це, крім шкоди, нічого не принесе. У гарних сім'ях добро і згода, взаємна повага, любов і поступливість батьків є головною силою виховного впливу, але діти не підозрюють, що їх виховує якраз те, що в сім'ї все добре.

Нам удалося добитися того, що в сім'ї діти-дошкільнята проходять своєрідну материнську школу. Це нічим не замінна школа морального, розумового, емоційного й естетичного виховання. Ніякий, навіть найідеальніший дитячий садок не може замінити *материнської школи* або надолужити те, що упущено матір'ю і батьком у найтоншій сфері духовного життя людини — у вихованні особистості. Ми велику увагу приділяємо вихованню в материнській школі

почуття людини. І в лекції, присвяченій цій проблемі, і в індивідуальних бесідах з матерями й батьками ми на конкретних прикладах показуємо, як виховувати в дітей складну духовну здатність завжди відчувати, що ти живеш серед людей, що свої бажання треба вміти обмежувати, враховуючи інтереси інших людей. У нашій педагогічній школі для батьків дошкільнят поступово виділяється цей найскладніший предмет — уміння жити серед людей.

Важко переоцінити важливість педагогічної культури матері. Наш педагогічний колектив твердо переконаний, що батьківська педагогіка — це перша сторінка комуністичної педагогіки. Турбуючись про те, щоб мати була тонким, мудрим, духовно красивим, одухотвореним високими поняттями про моральну красу скульптором, ми кінець кінцем турбуємося про душевну делікатність і чутливість дитини, про те, щоб найпотемніші куточки її серця завжди відгукувалися на добро й красу.

53. ЯК ДОБИТИСЯ,
ЩОБ СЛОВО ВИХОВАТЕЛЯ ДОХОДИЛО
ДО СЕРЦЯ ВИХОВАНЦЯ

Ми прагнемо того, щоб у материнській школі в дитини виховувалося ніжне, чутливе, чуйне серце. Щоб дитина пізнавала навколишній світ не тільки розумом, а й серцем. Щоб дитина брала близько до серця і те, що хтось зламав гілку на дереві, і те, що маленьке пташеня випало з гнізда й безпорадно борсається в траві, і те, що в саду з'явилося невідомо ким викинуте нічне кошеня. Ми не одну годину присвячуємо розповідям батькові й матері, як практично створити умови для такого самопрояву дитини, щоб вона завжди, коли це треба, виявила своє співчуття, когось пожаліла, когось приголубила, когось захистила, про когось турбувалася, комусь віддавала своє серце, за чимось горювала, через щось перестраждала. Мова йде, мій друже, про найтонші різці майстрів-скульпторів — матері й батька, про наймайстерніші їх рухи. Пропрацювавши третину століття в школі, я переконався, що починати виховувати почуття тільки тоді, коли дитина вже прийшла до школи, доторкатися мені, педагогові, до незайманого ні матерію, ні батьком мармуру — пізно. Якщо в сім'ї дитина не дістала емоційного виховання, вона не може пізнавати світ і сприймати слово вихователя серцем. Їй буде недоступний логічний зміст того, що вона чує,

читає, — а емоційний, душевний підтекст для неї виявиться недоступним.

Це одна з найскладніших проблем шкільно-сімейного виховання. Чому часом трапляється так, що вже через кілька днів після початку шкільного життя дитина зовсім не реагує на добре слово вчителя? Чому вчитель змушений удаватися до крику й стуку кулаком по столу? Чому через місяць після початку навчання дитину вже ставлять у куток, карають, але й це не допомагає? Корінь зла — в невихованості почуттів.

Якщо ви, мій друже, прагнете того, щоб ваші майбутні вихованці чутливо прислухалися до кожного вашого слова, *відчували слово*, — дбайте про багатство емоційних відносин у сім'ї. Сердечна самотність так само небезпечна для моральності, як і відсутність людського оточення для думки. Дбайте про те, щоб дитина була з кимось зв'язана узами взаємного обов'язку, взаємного потягу, поваги, турботи. Моральність вашого майбутнього вихованця великою мірою залежить від того, чи віддає він комусь частинку своєї душі, чи живе відлюдно у власному світі, своїми вузькими турботами і своїми обмеженими інтересами. Індивідуалізм починається з невихованості почуттів.

Побувайте в сім'ї свого майбутнього вихованця (за три роки можна побувати в кожній дитині хоч би два-три рази), відчуйте, що приносить дитині радість: тільки те, що дають їй старші, чи й те, що вона робить власними маленькими силами для інших. Якщо єдиним джерелом її радості є споживання благ, створених батьком і матір'ю, це дуже погано; вихованець ваш прийде до школи безсердечним. Поговоріть з батьками — і з батьком, і з матір'ю, — подумайте разом, як відкрити хлопчикові чи дівчинці інші джерела радості: посаджені ними дерево чи кущ троянди в саду, маленький виноградник для людей, створені ними акваріум, бібліотечка, куточок краси, в якому б відпочивали мати й батько. Знайте, що, турбуючись про це, ви облагороджуєте дитяче серце, готуєте ґрунт для морального, розумового, естетичного, емоційного виховання в шкільні роки.

Турбуючись про виховання в дошкільні роки благородних почуттів, не допускайте, щоб до дитини застосовувались фізичні засоби впливу. Немає нічого шкідливішого й лиховіснішого, ніж «сильні», вольові засоби. Ремінець і запотиличник, замість розумного, ласкавого, доброго сло-

ва, — це іржава сокира, замість тендітного, ніжного, гострого різця скульптора. Фізичні покарання є насильством не тільки над тілом, але й над духом людини; ремінець робить нечутливою не тільки спину, але й серце, почуття. Той, хто звик дома до ремінця й запотиличника, у школі глухий до доброго слова. Я знаю дітей, яких биття і шмагання зробили безсердечними й жорстокими. Тому, кого б'ють, самому хочеться бити; той, хто в дитинстві хоче бити, ставши дорослим, захоче вбити — злочини, вбивства, насильство своїми коренями сягають дитинства. Я вже протягом десяти років читаю лекції в дошкільному відділі педагогічної школи для батьків; роки цієї дуже потрібної виховної роботи переконали мене в тому, що до свідомості й серця матері і батька дуже важливо донести таку істину: маленька зернинка, посіяна в людській душі в роки раннього дитинства, стає в зрілі роки могутнім деревом. Усе залежить від того, яку зернину посіяно і в який ґрунт. Я не мав би права носити імені народного вчителя, якби за три роки до вступу дитини в школу не зумів добитися того, щоб її серце стало чутливим, ніжним, добрим, непримиреним до зла й неправди, щоб воно не тільки зміло любити добро, але й ненавиділо зло.

Разом з тим, якщо ви хочете, щоб кожний ваш вихованець став справжньою людиною, навчіть батьків виховувати дітей у праці з п'яти, з чотирьох років. Не бійтеся, як би не примусити дітей трудитися надто рано. Хто боїться — «Ой, як рано!» — той одної чудової миті з болем переконається, що вже пізно. Ми вважаємо своїм святим обов'язком надихати матер і батька на те, щоб їхні 5—6 річні діти весною посадили Яблук Матері, Виноград Матері, Яблук Батька, Виноград Батька, Яблук Бабусі, Виноград Бабусі, Яблук Дідуся, Виноград Дідуся. Маленькі діти чудово справляються з цією роботою, якщо, звичайно, їм допомагають старші брати й сестри. Потім діти турботливо доглядають яблуні й кущі винограду, їхня мрія — принести радість матері, батькові, дідусеві, бабусі, погостувати їх плодами.

Ось у всьому цьому й полягає, образно кажучи, емоційна оранка під слово вчителя. Для того, хто до вступу в школу пережив ні з чим незрівнянне почуття — приніс матері плоди винограду, вирощені власними руками, — слово *мама* звучить зовсім не так, як для того, хто знає тільки радість споживання. Знайте, мій друже, що лише ту

дитину, яка пізнала радість творення, можна виховати ласкою, добром, виховати без крику, без покарання.

У читача може виникнути сумнів: чи посилено все це вчителю? Чи може він справитися з поточною роботою, спрямованою на виховання школярів, і з підготовкою до школи тих, кому зараз чотири, п'ять, шість років?

Я відповім ось що: у своїй роботі ми не робимо нічого, що не давало б практичної віддачі, тобто кінець кінцем не полегшувало б нашої великотрудної роботи. У тому й справа, що всі ці турботи про виховання дошкільнят окупляться сторицею. Завдяки саме цим турботам нам легше працювати, ми не знаємо багатьох труднощів, які в інших школах — я це знаю — буквально не дають можливості організувати нормальний навчально-виховний процес. У нас нема таких явищ, як недисциплінованість учнів, небажання вчитися. Ми практично не знаємо покарань у тій формі, в якій вони в школах застосовуються. Це досягнуто не завдяки чомусь одному. Але винятково важливу роль — як джерело цих успіхів — відіграє наша спільна робота із сім'єю. І не те, що ми диктуємо в сім'ї: робіть ось так, беззаперечно виконуйте наші вимоги. Справа якраз у тому, що ми, як два скульптори, що працюють поряд, маємо однакове уявлення про ідеал і працюємо в одному напрямі. У гармонії ж творення людини надзвичайно важливо, щоб у двох скульпторів не було протилежних позицій.

54. ЯК ДОБИТИСЯ,
ЩОБ БАТЬКО І МАТИ ЯК ВИХОВАТЕЛІ
ВИСТУПАЛИ В ЄДНОСТІ

Ми повинні турбуватися, щоб у матері й батька було єдине уявлення про те, кого вони разом із школою виховують, а звідси і про єдність їх вимог, передусім — до самих себе. Добитися того, щоб батько і мати як вихователі виступали в єдності — це означає навчити мудрості материнської і батьківської любові, гармонії доброти і суворості, ласки і вимогливості. З великим тактом, не доторкаючись до особистого, часто болісного, ми прагнемо запобігти помилкам батьків у цій найтоншій сфері духовного життя. Там, де немає мудрості батьківської педагогіки, любов матері й батька калічить дітей. Ми на конкретних прикладах показуємо, яку велику шкоду приносить дітям любов замилювання, любов деспотична, любов відкupu.

Любов замилювання — це найсумніше, що можна собі уявити в стосунках батьків і дітей. Це інстинктивна, нерозумна, інколи — напрошуються слова — *курча любов*. Мати й батько радіють кожному крокові дитини, не замислюючись над тим, який це крок і до чого він може призвести. Дитина, яка виховується в душі замилювання, не знає, що в людському співжитті є поняття «можна», «не можна», «треба». Цій дитині здається, що їй усе можна. Вона виростає примхливою, нерідко хворобливою істотою, для якої найменша вимога життя стає непосильним тягарем. Вихований у душі замилювання — егоїст, як кажуть, аж до кісток. Він не знає свого обов'язку перед батьками, не вміє й не хоче трудитися, тому що не помічає людей і не відчуває серцем, що в тих, хто його оточує, і передусім у матері, батька, дідуся, бабусі, є свої бажання, свої потреби, свій духовний світ. Йому здається, що він приносить радість, щастя батькам уже тим, що він живе на світі, існує.

Запобігти любові замилювання можна лише за тієї умови, коли ви говоритимете водночас і з матір'ю, і з батьком. Мова йде про виховання батьківських почуттів, а почуття — дуже тонка річ. З метою виховання почуттів молодих батьків ми, вчителі, запрошуємо матерів і батьків дошкільників — наших майбутніх учнів — не тільки на заняття педагогічної школи, але й на своєрідний практикум. У ті дні, коли учні молодших класів (особливо I і II) виконують колективну суспільно корисну працю, нам допомагають молоді батьки й матері. Разом з нами керуючи працею, вони вчать дітей керувати своїми бажаннями, підпорядковувати їх праці, дисципліні, волі колективу. Навчають дітей і завдяки цьому вчаться самі як вихователі.

Застерігайте батьків ще від одного різновиду нерозумної, інстинктивної любові. Це любов деспотична. Грунт тут є суміш егоїзму й безкультурності деяких батьків. До своїх дітей вони ставляться, як до речей: мій стіл — де захочу, там і поставлю; моя дочка — що захочу, те й скажу, що спаде на думку, те й зажадаю. Я знав батька, який дійшов ось до чого: купив 15-річній дочці, учениці VIII класу, модні туфлі й гарненьку сукню. Туфлі наказав поставити поряд столу, за яким дівчина виконує уроки, сукню повісив тут же. І попередив: будуть з усіх предметів до кінця чверті оцінки, не нижчі від четвірки, —

надягай сукню і взувай туфлі. Буде хоч одна трійка — не доторкайся до обненок.

Є ще, мій друже, в нашому суспільстві люди, які дістають задоволення від деспотичного захоплення владою над іншою людиною. Знайте, що боротьба з цим явищем дуже важка й складна. І боротися з ним треба насамперед нам, педагогам.

Не допускайте створення хоча б в одній сім'ї обстановки дріб'язкових причіпок, докорів, істеричних скарг і звинувачень — у такій атмосфері маленька людина *озлоблюється*, і це, на мій погляд, один з найстрашніших ударів по юному серцю. У лекціях, бесідах розповідайте, як дріб'язковість перетворює добру людину в самодура, як самодурство виганяє той душевний порух, який у нормальних сім'ях є джерелом добра, розумної стриманості й поступливості дітей. Цей порух душі — *ласка*. Той, хто не знає ласки в дитинстві, стає грубим, безсердечним у роки отрочства і ранньої юності.

Ви, мабуть, чули тривожні роздуми батьків: був син маленькою дитиною — був добрим, поступливим, слухняним; підріс — став грубим, норовливим. Чому це так сталося? Як пояснити й що порадити батькам? Я тисячу разів переконувався, що причина цього явища — у невмінні користуватися *батьківською владою*. Ось тут особливо важливо говорити водночас і з батьком, і з матір'ю — адже батьківська влада — це і є поєднання мудрості, єдності волі, почуттів, бажань матері й батька. Там, де немає злиття мудрості двох дорослих людей, палко закоханих у своє творіння, влада батьків перетворюється у свавілля. Якщо тільки дитина відчула, що мати й батько по-різному дивляться на поняття *можна, не можна, треба*, — для неї найрозумніші речі здаються насильством, примусом, зневажанням її свободи; ось тут батькові й матері і доводиться дивуватися: чому це неможливо навчити жити без шльопанців і запотиличників, без ремінця й палиці? Та тому, що розумні, необхідні вимоги дитина усвідомлює й переживає як злу силу, що придушує її волю.

Застерігайте ще від одного різновиду нерозумної батьківської любові — любові відкупу. Є батьки й матері, щиро переконані в тому, що, забезпечуючи всі матеріальні потреби дітей, вони виконують свій батьківський обов'язок. Дитина одягнена, взута, сита, здорова, в неї є всі підручники й навчальні посібники — що ж вам ще треба? Матеріаль-

ними витратами, вважають такі батьки, можна виміряти батьківську любов. У цьому випадку школа має справу з невеликою кількістю батьків, які страждають морально-емоційною товстошкірістю. По суті вони не знають, що таке батьківська любов. Серед матерів, зв'язаних з дітьми узами повсякденної духовної спільності, таких людей майже немає. Морально-емоційна товстошкірість, бездушне ставлення до своїх дітей — далеко не завжди результат низького рівня освіти батька. Це результат погляду на виховання дітей, як на щось зовсім відокремлене, відмежоване кам'яною стіною від громадських обов'язків.

Запобігання цьому порокові вимагає того, щоб поради батькам, особливо батькові, про виховання дітей пронизувала червоною ниткою думка про громадський обов'язок батька й матері, про їхню відповідальність за майбутнє своїх дітей.

У сім'ї, де батько розуміє свої обов'язки лише як забезпечення матеріальних потреб дітей, і мати не стала центром їх духовного життя, дітей оточує атмосфера духовної порожнечі, убогства. Вони живуть серед людей і не знають людей — ось що найнебезпечніше в таких сім'ях: серцям цих дітей незнайомі й недоступні тонкі людські почуття, передусім ласка, співчутливість, жаль, милосердя. Вони можуть вирости емоційними невігласами. Щодо цих дітей виховний обов'язок школи особливо великий: вони мають пройти в стінах навчально-виховного закладу спеціальну школу виховання почуттів. Це ціла проблема теоретичної і практичної педагогіки; на жаль, цього розділу в теорії виховання по суті немає: ніхто спеціально не досліджує того, як виховувати почуття, особливо як виховувати дітей, в яких через сімейні обставини спустошений, знеособлений емоційно-моральний світ.

55. ЯКОЮ Ж МАЄ БУТИ ШКОЛА ВИХОВАННЯ ПОЧУТТІВ?

Усе, про що тут ітме мова, — це спільна робота педагога і батьків. І ми говоритимемо про виховання не тільки тих дітей, які в сім'ї позбавлені сердечного, турботливого, душевного ставлення батьків, а про морально-емоційне виховання всіх дітей.

Учити дитину бачити, розуміти, відчувати серцем лю-

дей — це, мабуть, квітка в садку, яка найтонше пахне, ім'я цій квітці — виховання почуттів. Наша любов до дітей має бути такою, щоб у дитини пробуджувалася чутливість серця до навколишнього світу, до всього, що створює людина, що служить людині, і, звичайно, насамперед до самої людини. Я твердо переконаний, що виховання людського благородства в дитячому серці починається з олюднення його ставлення до людей, одухотворення цього ставлення чистими, піднесеними почуттями поваги до людини і передусім поваги до матері й батька.

Діти тільки що переступили поріг школи, стали учнями. У перші роки шкільного життя надзвичайно значення має зв'язок школи з батьками — підкреслюю — з обома батьками, і з матір'ю, і з батьком. Індивідуальні бесіди вчителя, директора школи із матерями й батьками, роздуми, поради — це наша лабораторія виховання. Ми спільно міркуємо, що повинна робити дитина, у чому має полягати її активна діяльність, щоб вона відчувала серцем, що живе серед людей.

Разом з батьками ми добиваємося того, щоб шкільні роки, особливо роки навчання в початкових класах, були школою сердечності. Найцінніші уроки в цій школі — створення краси, турбота про красиве для людини. Усе, що дає дитині естетичну насолоду, радість, задоволення, має чудодійну виховну силу. Діти створюють красу для сім'ї, для матері й батька, для інших людей.

Восени в нас проводиться Свято Троянди. Це і сімейне, і шкільне свято. Передусім сімейне. На цьому святі немає нещирих, підроблених дитячих почуттів, штучного, невласного природі дитини. Наші дитячі свята проводяться головним чином у сім'ї, але готує дітей до них школа.

Осіннє Свято Троянди — це день, коли кожна дитина саджає на присадібній ділянці батьків кілька кущів троянди. Ми даємо дитині саджанці — візьми, посади, доглядай їх, створюй красу, принеси радість матері, батькові, бабусі, дідусеві.

Дитина саджає троянди. Їй часто доводиться нагадувати: розпуши землю, полий, оберігай рослину від морозу. Дитина не звикла до турбот і повсякденної праці. До того щоб праця стала для неї радістю, ще далеко, ой, як далеко. Результат, про який ми говоримо дитині (пахуча квітка), в її уявленні — неймовірно далеке майбутнє. Дитина ще не

вміє терпляче чекати й прагнути мети — цього її треба вчити, і вчити працею.

Але ось з'являється перший бутон, другий, третій. Бутони розкриваються, блищать на сонці червою, рожею, сині, голубі пелюстки. Вогники радості в дитячих очах у цю пору ні з чим не можна порівняти. Це не та радість, яку нереживас дитина, що одержала щось у подарунок від батьків. Це не радість дозвілля, відпочинку, не радість передчуття задоволення від майбутньої поїздки на екскурсію. Це радість творення добра для найдорожчих людей — матері, батька, дідуся, бабусі. І це добро зворушує, хвилює, радує дитяче серце, тому, що добро це — краса.

Для мене немає більшого щастя, ніж бачити сяючі дитячі очі в ту мить, коли дитина зриває квітку троянди і несе її матері. Очі дитини одухотворені в цю мить чистим сяйвом людяності. Вони осяяні глибокою внутрішньою радістю.

Це один з найпотрібніших, найзначиміших уроків виховання почуттів. Дитина, що пережила першу радість творення краси для людей, здобуває нове бачення краси. У квітучих гілках яблуні, у досягаючих гронах винограду, в задумливих квітах хризантеми вона бачить втілення праці, турбот, хвилювань. У неї не здійметься рука зламати гілку, зірвати квітку просто так, по-пустому.

Звичайно, мій юний друже, я не ідеалізую красу в якомусь її абстрактному вираженні, красу «саму по собі». Краса стає могутньою виховною силою лише тоді, коли вона одухотворена високими ідеалами, комуністичною людяністю — любов'ю до людей праці і ненавистю, неприязню, нестерпимістю до класового ворога, до соціальної несправедливості, догноблення людини людиною.

Минає перший рік шкільного життя, діти переходять до II класу, і ось ми з ними закладаємо Сад Вдячності. Це — сад для людей, для старих, які пропрацювали на землі сорок, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят років, а є люди, які пропрацювали і вісімдесят, дев'яносто років. Для Саду Вдячності ми беремо, як правило, ділянку покинутого, неродючого ґрунту, перетворюємо його в ґрунт високої родючості, саджаємо виноград, яблуні, груші, сливи. Нелегка ця праця — трапляється, треба перенести десятки тонн родючого мулу, щоб у землі пробудилося джерело життя. Але ця праця одухотворена високою метою: ми приносимо

радість людям. Радості цієї праці ні з чим не можна порівняти, зіставити.

У Саду Вдячності досягають перші плоди, діти запрошують у сад шановних односельчан — дідів своїх і прадідів. У повазі до старості найяскравіше виявляється повага до людини. Неповага, а тим більше байдужість до старості жорстко мстить суспільству — безсердечністю, злом, душевною порожнечою, злочинністю.

Дорогий мій юний друже, спрямуйте свого вихованця по тій стежці морального розвитку, де праця одухотворена благородством, і ви побачите, що та мить, коли він зірве плоди з Саду Вдячності й піднесе людині, яка півстоліття пропрацювала на землі, — ця мить залишить незгладимий слід у його душі — він ніби підіймається на першу вершину в своєму моральному розвитку.

Переживаючи безкорисливу радість творення добра, дитина здобуває дорогоцінне багатство душі, вона відчуває серцем, коли й де товаришеві, друзі, любимій людині, яка живе поряд, треба допомогти. Дитина, що переживає потребу робити добро, переживає потребу в людині, — а про цю потребу Маркс писав як про найбільше духовне багатство вільної людини⁸, — стає дуже проникливою, сприйнятливою, чутливою до навколишнього світу, до людей, до вчинків, подій, взаємин між людьми.

56. ЩО РОБИТИ, ЩОБ ДІТЯМ
ХОТИЛОСЯ ДОБРЕ ВЧИТИСЯ

Я твердо переконаний, що найсильнішим, наймогутнішим стимулом, який спонукає дитину до свідомої, старанної розумової праці, є олюднювання її розумової діяльності, облагороджування її бажанням принести радість дорогим рідним людям — мамі, татові. Сердечна, чуйна дитина відчуває зло там, де, здавалося б, з першого погляду й немає поганого вчинку. «Я повинен учитися гарно, — сказав мені одного разу Коля, учень IV класу, — у мамі хворе серце». Дитина відчуває: якщо в її таблиці з'явиться погана оцінка, серце матері буде засмучене. Синкові хочеться, щоб мати була спокійна. Він знає, що своєю працею може заспокоїти серце матері, не турбуватиме її.

Якщо ви хочете, щоб дитині хотілося добре вчитися і цим вона прагнула приносити радість матері й батькові, бережіть, плекайте, розвивайте в неї почуття гордості тру-

дівника. Це означає, що дитина має бачити, переживати свої успіхи в навчанні. Не допускайте, щоб дитина переживала безвихідну гіркоту відставання, якусь свою неповноцінність. Оптимізм, віра дитини в свої сили — це та мінута нитка, яка пов'язує школу і сім'ю; це магніт, що приваблює матір і батька до школи. Зруйнування оптимістичне світосприймання дитини — це означає, що між школою і сім'єю споруджена кам'яна стіна.

Для збереження цього вогника оптимізму дуже важливо те, щоб мати й батько, образно кажучи, стояли біля колиски дитячих знань, брали безпосередню участь у навчанні дитини, раділи разом з нею її успіхам, брали близько до серця її удачі й прикрощі. Материнська педагогіка — це не тільки виховання, але й навчання. За два роки до початку шкільного навчання в нас починається цілеспрямована, детально спланована спільна робота школи і батьків, мета якої — дати дітям елементарні знання з грамоти й арифметики. Один раз (а за півроку до початку занять у школі — два рази) на тиждень майбутні учні приходять до школи. З дітьми працює педагог, який навчатиме їх у початкових класах. Діти вчать азбуку, вчаться читати, розв'язувати задачі. Звичайно, одна година на тиждень нічого б не дала, яби навчання не продовжувалося в сім'ї. На заняттях батьківської школи ми вчимо матерів і батьків, дідусів і бабусь, як учити дітей грамоти й арифметики. Виробилися цікаві прийоми домашньої материнської дидактики. В їх основі — живий інтерес дитини до знань, книжки, поспання гри з цілеспрямованою розумовою працею, повсякчасне духовне спілкування дітей з батьками. Для навчання грамоти й арифметики старші школярі виготовляють спеціальні наочні посібники. Вступаючи до I класу, наші діти вміють читати й лічити, це значною мірою полегшує даліше навчання, робить цікавою розумову працю. Але справа не тільки в цьому. Підготовка до школи духовно зближує дітей і батьків. Мати й батько, беручи близько до серця успіхи й невдачі дитини, досягають тоїку науки поваги до дитячого бажання бути хорошою. Разом з тим, дошкільне навчання застерігає батьків від неправильної думки про те, що, коли «добре натиснути», дитина вчитиметься на «5» і «4». Ми прагнемо, щоб батько й мати розуміли: оцінка успішності не виражає оцінки моральності. Порухення цього заподіює глибокі травми дитини й іноді калічить її душу. Змішувани

ня оцінок з предметів і морального обличчя є результатом бездумної гонитви за певним показником благополучності — цифрою. Ми вважаємо недопустимим зводити все до прямолинійного висновку: гарні оцінки — гарна дитина; оцінки «не ті, що треба», — отже, й учень «не дотяг до рівня». У цьому дивному, педагогічно неграмотному погляді зникає людина як гармонійна єдність багатограних рис, якостей, здібностей, нахилів.

Цей погляд, на жаль, проник у багато сімей, у суспільне життя. Я не можу без обурення слухати і читати численні статті, в яких червоною ниткою проводиться ідея: трійка — це слабкі, нікчемні знання. Час твердо сказати нам самим собі, шановні товариші педагоги: трійка — це характеристика задовільних знань. До речі, якщо в усіх учителів буде правильний погляд на ці речі, зникне окомилування — незадовільні знання не оцінюватимуться трійкою, як це, на жаль, трапляється в багатьох випадках. І батьки не вимагатимуть від своїх дітей неможливого: адже не в усіх однакові здібності, одному легко навчатися на «5» і на «4», а для іншого й оцінка «3» — великий успіх. Особливо важливо це пам'ятати зараз, коли ми стоїмо на порозі здійснення загальної середньої освіти.

57. ЯК ПОГЛИБЛЮВАТИ ВИХОВНУ РОБОТУ З БАТЬКАМИ В МІРУ РОСТУ Й РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Ряд педагогічних ідей ми проводимо червоною ниткою через усю роботу школи з батьками. Особливо великого значення ми надаємо єдності духовного життя сім'ї і шкільного навчання дитини. Педагогічний колектив прагне переконати матерів і батьків у тому, що в сім'ї повинен панувати дух поваги до науки, культури, книжки. Разом із сім'єю ми проводимо Свята Книжки. Їх зміст полягає в тому, що батько й мати купують для домашньої бібліотеки художню літературу. Про книжку в сім'ї і духовному житті сімейного колективу ми читаємо лекції в усіх відділах педагогічної школи для батьків, проводимо індивідуальні бесіди. Ми прагнемо того, щоб у дитини виховувалися багатогранні духовні інтереси й потреби, серед яких на першому місці має стояти потреба в книжці. Нам удалося досягти того, що надвечірній час у багатьох сім'ях став часом книжки: діти й підлітки читають книжку з власної домашньої чи шкільної бібліотеки.

У зв'язку з цим велику увагу ми приділяємо ще одній дуже важливій педагогічній справі — самовихованню дітей, підлітків, юнаків і дівчат, яке неможливе без сім'ї і без книжки. Ми добиваємося того, щоб людина, що формується, уміла користуватися вільним часом, цінити його, вдумливо наповнюючи діяльністю, необхідною для розвитку духовних потреб.

Ми розповідаємо матерям і батькам про те, як з перших кроків свідомого життя в душі дитини повинні створюватися, відкладатися, закріплюватися рисочки громадянина. Як і в усьому процесі виховання, корені громадянської свідомості і громадянських почуттів сягають дитинства; маленька зерпінка, посіяна в душу дитини, дає могутній паросток, пускає глибоко корені. Ми надаємо дуже великого значення порадам про те, як закладати ці громадянські зерна, як формувати громадянську свідомість. Дуже важливо, вчимо ми батьків, щоб у сімейному колективі, а отже, і в духовному житті дитини відбивалися громадські інтереси. Виховуйте свідомість дитини так, щоб загальне благо, турбота про благо інших людей ставали глибоко особистою, сердечною справою майбутнього громадянина, щоб світ його думок і почуттів не був обмежений споживанням матеріальних і духовних цінностей. Тут знову доводиться нагадувати про те, що моральне обличчя людини значною мірою залежить від того, де джерело радості, яку переживає вона в дитинстві. Життя дає безліч можливостей для того, щоб маленька дитина близько до серця брала те, що з першого погляду її не стосується. Допмагаючи батькам побачити, відчути серцем ці можливості, ми вчимо їх виховання як творчості. Ось на вулиці, проти вашого двору, росте чахле деревце, певідомо ким і коли посаджене. Якщо про нього не потурбуватися, воно загине. Відкрийте своєму снові-другокласнику очі на те, чого він досі не бачить і не побачить ніколи, якщо не пробуджувати в його серці громадянських почуттів. Нехай доглядає чахле деревце, поливає його, оберігає від шкідників. Допоможіть йому посадити ще три дерева — нехай він переживе перше почуття гордості від того, що зробив щось для людей. І чим старша дитина, тим значимішими мають бути її справи, що становлять життєву основу для громадянських почуттів, хвилювань, турбот.

У системі нашої роботи з батьками приділяється також велика увага проблемі формування соціальної зріло-

сті підлітків і юнацтва. У цій, також дуже тонкій і важковловимій, сфері духовного життя єдність зусиль школи і сім'ї має особливо велике значення. Без сім'ї тут нічого зробити неможливо, і розглядати соціальну зрілість поза материнською педагогікою — означало б даремно витрачати час. Найголовніший корінь соціальної зрілості підлітків і юнацтва — це трудовий внесок у бюджет сім'ї. Ми вважаємо цілком неприпустимим те, що до закінчення школи юнаки й дівчата в багатьох випадках є лише споживачами матеріальних благ. Це основна причина інфантилізму деякої частини юнацтва. Піклуючись разом із сім'єю про соціальну зрілість учнів середніх і старших класів, ми добиваємося того, щоб кожний юнак, кожна дівчина брали участь у суспільному виробництві, по-справжньому трудилися не тільки з виховною метою, яку звичайно ставить перед працею школа, а й з метою матеріальною — для створення матеріальних благ. Постановка саме цієї — життєвої, практично необхідної мети — перетворює працю із заняття, що має відтінок якоїсь школярської повинності, в справу самого життя. Чим менше відчуваються в праці елементи школярського виховання, тим глибший її справжній виховний зміст. Завдяки єдності ідеалу школи й сім'ї, єдності вимог до трудового життя підлітків і юнацтва в нас стали традицією такі правила:

у період від 12 до 14 років підліток заробляє гроші для придбання взуття й одягу на зимовий час;

у період від 14 до 17 років юнаки й дівчата заробляють на одяг і взуття на цілий рік;

підручники й навчальні посібники окуплюються, як правило, працею школярів, починаючи з 10-річного віку.

Від того як людина трудиться, що і з якою метою вона робить, залежить те, як вона мислить. Ні про які свідомі плани на майбутнє, ні про яку серйозну профорієнтацію не може бути й мови, якщо праця в шкільні роки є якимось додатком до виховання. Ми не могли б навіть починати розмову з батьками про зрілість мислення їхніх дітей, про самотійність їх у навчальній праці, про громадянське почуття відповідальності, про моральну готовність юнаків і дівчат до створення власної сім'ї, якби праця підлітків, юнаків і дівчат не була цілком серйозною, *дорослою* справою.

Я ще раз підкреслюю надзвичайну важливість того, щоб дитяча, підліткова, юнацька праця включалася в економічне, матеріальне життя сім'ї, була в ньому органічною необхідністю, розглядалася матір'ю і батьком як святий обов'язок дітей. Якщо цього немає, жодні педагогічні хитромудрощі школи не дадуть відповідних результатів. Якщо дитяча праця сім'ї не потрібна, якщо батьки самі, трапляється й так, із шкури лізуть, щоб полегшити життя дітей, звільнивши їх від праці, ніякі тижневі, двотижневі, місячні практикуми, які організовує школа, не стануть для дітей працею, вони залишаться грою і тільки грою — часом набридливою і обтяжливою, від якої хочеться швидше звільнитися. Виховної сили праця набуває лише тоді, коли вона стає економічною необхідністю. Якщо це є, тоді й усе інше, як кажуть, додається: і навчання стає працею, і те, що батько захворів і не може працювати, викликає в підлітка справжні, дорослі роздуми.

В умовах сільської школи дуже легко розв'язувати організаційно-педагогічні питання дитячої праці. Так, повторюю, мова йде саме про дитячу працю. Справжнім трудівником і взагалі справжньою людиною істота, яка народилася людиною, стане лише тоді, коли вона виконує працю не як абстрактну педагогічну вправу, а як справу, без якої нічого буде їсти, нічого буде одягнуту і взуту. Ми разом з батьками турбуємося про те, щоб знайти для дітей посилену і водночас значну за своєю продуктивністю роботу. 7—8-річні діти працюють разом з матерями і старшими сестрами та братами в шовківницьких ланках: заготовляють (зрізають) гілки шовковиці, приносять їх до стелажів, розкладають, прибирають сміття. 9—10-річні хлопчики й дівчатка, крім роботи в шовківницьких ланках, відбирають насіннєві качани кукурудзи, готують насіння овочевих рослин, збирають і вносять у ґрунт на овочеві грядки місцеві добрива. 11—12-річні діти сушать сіно, збирають овочі й фрукти, пасуть худобу. Підлітки доглядають худобу на тваринницьких фермах, силосують кормові культури, очищають насіння; окремі хлопчики 12—14-річного віку працюють на городніх тракторах. Юнаки і дівчата водять різні сільськогосподарські машини, обробляють

ґрунт, розпушують міжряддя технічних і овочевих культур, сіють, збирають урожай.

Може вам, мій друже, здасться незвичайним раннє залучення дітей до справжньої продуктивної праці? Я знаю, що в окремих педагогів наша система трудового виховання викликає побоювання: чи є в дітей час для відпочинку, чи не перевантажені вони? У нас цих побоювань немає. Ми не придумували цієї системи. Це одвічні традиції народної педагогіки: діти допомагають трудитися батькам, батьки не можуть у своїй праці обійтися без дітей; як тільки дитина навчилася нести своєю рукою ложку від тарілки до рота, вона працює — не для того, щоб потренуватися в праці, а тому, що ніхто з людей, які оточують дитину, без праці не уявляє собі життя.

Народна педагогіка знає, що дитині посилене і що непосильне, знає, бо в ній органічно поєднується життєва мудрість з материнською і батьківською любов'ю. Народна педагогіка не боїться того, що праця втомлює, вона знає, що праця неможлива без поту й мозолів.

Народна педагогіка, яка знає чарівну силу праці, відкрила перед нами пові джерела виховної мудрості. Ми переконалися, що тільки завдяки праці, в якій є піт, і мозолі, і втома, людське серце стає чуйним, піжним. Завдяки праці людина стає здатною пізнавати навколишній світ серцем. Дитина-трудівник, підліток-трудівник бачить людей зовсім не так, як той, хто не знає справжньої праці.

59. ЯК ПРАЦЕЮ
ОБЛАГОРОДЖУВАТИ СЕРЦЕ,
ВИХОВУВАТИ ЛЮДЯНИСТЬ

Пам'ятаю маленьку дівчинку Зою. Дуже люблячи донечку, мати потурала всім її примхам. І ось мати стала хворіти. Це була тривала, виснажлива хвороба з тимчасовими поліпшеннями здоров'я й несподіваними погіршеннями. III клас, в якому навчалася Зоя, збирався їхати в цікаву подорож по Дніпру — днів на п'ять. У школу прийшла мати Зої — порадитися, що треба приготувати дочці в дорогу. Мати почувала себе дуже погано, але вона намагалася не помічати атак недуги. Мені з трудом удалося переконати матір, що їхати Зої не можна: хіба можна залишити матір у такому стані? Я покликав дівчинку з уроку і сказав, що вона не поїде. Зоя розплакалася.

— Невже ти не бачиш, в якому стаїі мама? — запитав я. — Адже вона тяжко хвора. Скільки сил коштує їй здаватися здоровою — невже тебе це не турбує?

Дівчинка дивилася на мене здивовано.

— А звідки мені це знати? — байдуже сказала Зоя. — Мати не говорить, хвора вона чи здорова.

Дівчинка була явно незадоволена тим, що їй не можна поїхати з товаришами. Розум підказував їй, що не можна залишати матір, але серце нічого не говорило — ось у чому біда.

Не один рік довелося мені пробуджувати серце цієї малеїнької дівчинки. Першою моєю виховною турботою було те, щоб Зоя пережяла гордість від праці для матері, для своїх товаришів-однокласників. Побачивши в її очах сяяння цієї людської гордості, я міг сказати: ось тепер у цій істоті народжується людина.

Зараз Зоя вже доросла людина, мати двох дітей. Старший син її — дошкільник, ми вже виховуємо його разом з матір'ю.

Школа виховує комуністичну людину. У суспільстві, яке ми створюємо, людина людині має бути другом, товаришем, братом. Ці високі якості виховуються тільки тоді, коли людина віддає частку своєї душі в ім'я щастя інших людей. *Віддача* духовного багатства — тільки це і є *здобування* духовного багатства. Людські взаємини розкриваються найяскравіше в праці — коли один щось створює для іншого. Праця — поняття невичерпне, тому що воно — людське. Праця не тільки там, де людина сіє хліб чи саджає дерево. Найтоншою, найскладнішою працею є те, що людина приходить до людини, бачить в її очах, читає між «рядками» її слів кликання на допомогу. Ця праця є найвищим ступенем діяльності людського духу. Але щоб досягти цього ступеня, необхідно пройти ступені початкові — працювати для матеріального добробуту сім'ї, створювати матеріальні цінності, необхідні для того, щоб людина їла, одягалася, жила в упорядкованому житті.

Так, тільки разом з батьками. Людина, яку виховує школа, не тільки громадянин і трудівник, а й майбутній батько, майбутня мати, вихователь своїх дітей. Наш педагогічний колектив заклопотаний тим, щоб запобігти легковажному, несерйозному ставленню до шлюбу, кохання, народження дітей, що, на жаль, можна ще зустріти серед молоді. Свої турботи ми поділяємо з батьками. На заняттях педагогічної школи ми розповідаємо матерям і батькам про те, які завдання висуває перед ними життя в той період, коли їхні діти наближаються до статевої зрілості. Ми прагнемо прийти до єдиних поглядів і переконань з матерями й батьками відносно того, як облагороджувати статевий інстинкт. Потім, коли діти стають юнаками й дівчатами, ми проводимо з ними бесіди — учителі-чоловіки й батьки — з юнаками, вчительки-жінки й матері — з дівчатами. Багаторічна робота в школі переконала мене в тому, що це конче необхідна справа. Тут відбувається, можна сказати, найніжніше, найтонше, обережне і водночас необхідне доторкання до юнацьких сердець. Ми вчимо їх жити, учимо бути справжніми людьми. Цю місію можна довірити тільки найчутливішим і найлюдянішим педагогам.

— Немає якоїсь спеціальної «науки» любові, — вчимо ми і юнацтво, і батьків. — Є наука людяності, хто опанував її, той готовий до благородних духовно-психологічних і морально-естетичних відносин, готовий до створення нової людини. Кохання — це найсуворіший екзамєн людяності. Але перші екзамени з цього предмета людина складає в дитинстві й отрочстві, коли вона віддає частинку своїх духовних сил іншим людям.

Я хочу поради́ти вам, мій друже: готуючи людину до наймудрішої творчості — творення людини, виховуй її розум, волю і почуття в їх нерозривному зв'язку і взаємопідпорядкованості. Розум і воля мають бути в цій сфері духовного життя особливо пильними стражами почуття — статевого потягу. Не вірте твердженням деяких письменників і публіцистів, які вважають, що почуттю наказати не можна, людина, мовляв, не владна над своїми потягами. Це м'яке покривало, яким намагаються прикрити статеву розбещеність і «вільне кохання», проти якого так різко виступав В. І. Ленін.

Юнаків, які стоять на порозі життя, навчайте, мій друже, великих людських істин: кохання — це передусім відповідальність за долю тієї людини, яку ти покохав. Розпусник і негідник той, хто в коханні шукає тільки насолоди. Кохати — це насамперед *віддавати*, віддавати коханій істоті сили своєї душі, творити для коханої істоти щастя.

Нехай на все життя запам'ятають ваші вихованці, що від характеру стосунків чоловіка й жінки до шлюбу, від того, наскільки переважає в цих стосунках духовно-психологічний, морально-естетичний елемент, залежить моральна чистота всього їхнього життя.

Не бійтеся розповісти юнакам і дівчатам про те, що таке сімейне життя, як переплітаються в ньому духовне й матеріальне. І юнаків, і дівчат ми застерігаємо від того, щоб почуття не заступили розумних, тверезих думок про матеріальне благо майбутньої сім'ї. Старе прислів'я: хоч хліб із водою, аби, милий, з тобою — у наші дні не виправдовується. Це мука, якщо немає мінімально необхідного в житті. Перш ніж думати про створення сім'ї, оволодійте спеціальністю, здобудьте заробіток, ставайте на власні ноги, — вчимо ми юнаків і дівчат.

У вихованні велику роль відіграє слово. Але необхідно безліч умов для того, щоб слово-повчання про те, як жити, доходило до юних сердець. Ще раз треба повторити, що сердечна чутливість до слова є тільки в того, хто трудиться,кладаючи в свою працю бажання принести добро людям, хто вже пізнав радість творення щастя для людей. Слово проникає в потаємні куточки юнацьких сердець за умови, коли до моменту вступу у вік ранньої юності, уже в роки отрочства людина має значний морально-трудоий досвід. Спочатку пробудити серце, щоб воно пережило радість творення добра для людей, а потім звернутися із схвильованим, одухотвореним словом — така логіка виховного впливу педагога на юну душу. У цьому впливі активна духовна діяльність органічно зливається із словом. Це злиття особливо важливе там, де мова йде про виховання майбутніх чоловіків і дружин, батьків і матерів. Злиття активної духовної діяльності вихованців і слова педагога в цій сфері людського життя починається найчистішим у світі струмочком, ім'я якому — повага до жінки. Без спільної роботи школи і батьків цей струмочок швидко вичерпається, висохне, закрийються джерела, які живлять його.

Умійте, мій друже, донести до сердець своїх вихованців ту істину, що з матері починається святе почуття патріотизму. Умійте навчити своїх вихованців бачити життя, а в житті безліч тих найскладніших людських взаємин, які прямо говорять юнацтву, інколи волають: не проходите мимо, втрутіться в те, що ви бачите.

Морозний січневий день. Мої вихованці — восьми-класники насилу добралися до школи — скрізь кучугури снігу. Зібралися в теплому шкільному коридорі, обтрушують сніг. Хтось згадав: а поряд з нашим будинком живе стара жінка — як вона зараз? Адже сніг іде другий день. Ходімте до неї, хіба можна спокійно сидіти в теплому класі й забути про те, що сніг засинає маленьку хатку, в якій живе людина? Може, жінці нікому й води подати.

Через снігові памети насилу дісталися до хати. Відчиняємо двері. Жінка метасться в жару. Що робити? Дзвонимо в лікарню.

Хвору треба доставити до лікарні. Колгосп дає машину, але вона й з двору не може виїхати. А жінка стогне, палає.

В юних очах спалахують вогники — таких я в них ще не бачив. Це і мужність, і готовність допомогти. Робимо носилки, закутуємо хвору в шубу. Беремось ушістьох, несемо. Шестеро несуть, а дванадцять поперед прокладають дорогу. Через кожні двсті метрів міняємось. Намічаємо: он до тієї кучугури несе те ви, а далі — ми. Очі засинає сніг, надворі двадцятиградусний мороз, а ми, обживаючись нетом, не відчуваємо ні холоду, ні втоми... До лікарні ми добрались тільки смерком і нареніті поклали хвору в ліжко.

У цей день відбулося народження чоловіків. Чотирнадцятилітні підлітки піднялися на першу сходинку мужності. Цього дня вони ніколи не забудуть. Ось тепер у них відкрилися серця, вони жадібно сприймуть моє слово про жінку, про матір, про дівчину, про красу і мужність. Кілька днів шдряд збираємось ми з ними в тихий вечірній час у кімнаті, яка називається в нас Кімнатою Думки, і я відчуваю, що благородний вчинок перевернув душу, зорав поле під слово, яке в одних випадках є могутньою виховною силою, а в інших — пустим звуком — одне й те саме слово, про одне й те саме... Щоб слово про жінку змусило частіше битися юнацькі серця, підніміть підлітків

на перину сходинку мужності. Хай вони здійснять благородний вчинок в ім'я жінки.

Я кажу підліткам про жінку-матір: ніколи не забувай, сину, що вона — творець життя. Вона дала тобі життя, вигодувала тебе, відкрила перед тобою красу світу і рідної мови, уклала в твоє серце перші поняття про добро і зло, честь і безчестя. Пам'ятай, сину, що в матері всі помисли, турботи і переживання — про дітей, про їх долю. Добро в серцях і в справах дітей — це її щастя, зло — її горе. Кожна жінка — мати або майбутня мати. Вона по своєму глибоко, по-своєму красиво переживає свою відповідальність за весь рід людський. Материнство робить жінку красивою і мудрою. З того часу, як жінка стає матір'ю, її почуття набувають високого, нікому, крім неї, не доступного змісту.

62. ЯКІ ЯКОСТІ ТРЕБА МАТИ ПЕДАГОГУ ЯК ВИХОВАТЕЛЕВІ

Поки існує школа, непорушною істиною залишаться слова Н. Д. Ушинського: «У вихованні все повинно базуватися на особистості вихователя, тому що виховна сила впливає тільки з живого джерела людської особистості. Ніякі статuti і програми, ніякий штучний організм закладу, як би хитро він не був придуманий, не може замінити особистості в справі виховання... Без особистого безпосереднього впливу вихователя на виховання справжнє виховання, яке проникає в характер, неможливе. Тільки особистість може вплинути на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна сформувати характер»⁹.

Життя переконує, що вихованець — дзеркало вихователя. Мистецтво й майстерність виховання полягають у тому, щоб уміти бачити себе в образі вихованця, в тій істоті, що мислить, відчуває, переживає, істоті, яку ми *творимо* з малеякої дитини. «Освічена людина — людина, в якій домінує образ людський»¹⁰, — ці прекрасні слова А. В. Луначарського змушують нас замислитись над справжньою роллю педагога. Освіта людини — це не тільки її знання, але й уся багатогранність її людського образу. Виховна сила особистості педагога полягає в тому, наскільки органічно зливаються в ньому вчитель і вихователь. Якщо ми говоримо: школа виховує знаннями, то ця виховна сила знань криється пасамперед в особі вчителя.

Адже *залишити себе* в наших вихованцях, мій друже, це не означає механічно перекласти знання із своєї голови в голови тих, кого ми навчаємо. Не можна ні на мить забувати того, що, допомагаючи людині пізнавати навколишній світ, ми самі постаємо перед її розумом і серцем як найважливіший елемент навколишнього світу. Пізнаючи світ, людина не може не пізнавати і нас. Знання, що ми їй даємо, не є чимось невіддільним від нашої особистості. Вони злиті із світом людських почуттів і переживань. У цій злитості криється одна з «таємниць» того, що в навчально-виховній роботі є, по-моєму, одним з найбільш важковловлюваних моментів процесу формування людини — перетворення знань у переконання. Справа в тому, що ставлення наших вихованців до знань, які набуваються в школі, величезною мірою залежить від того, як вихованці ставляться до вчителя — світоча знань. У закоханого у свій предмет педагога учні теж проймаються почуттям любові до знань, науки, книги. Слово вчителя несе в собі не тільки смисл, зміст предмета, але й емоційний відтінок думки; емоції, почуття пробуджуються в учнів лише за тієї умови, коли перед учнями людина, палко закохана в науку.

Що ж таке закоханість у предмет? Які її джерела? Як *виховувати любов'ю до науки*? Це, на мій тверде переконання, насамперед невичерпність інтелектуального багатства педагога. По-справжньому любить свій предмет лише той педагог, який на уроці викладає соту частину того, що знає. Чим багатші знання педагога, тим яскравіше розкривається його особисте ставлення до знань, науки, книги, розумової праці, інтелектуального життя. Це інтелектуальне багатство і є закоханістю вчителя у свій предмет, у науку, школу, педагогіку.

Учитель, який любить свій предмет, має одну надзвичайно цінну якість. Він не тільки передає своїм вихованцям фактичні знання, але й пробуджує в них думку про знання. До цього прагнуть усі викладачі, які хочуть виховувати знаннями, любов'ю до предмета. Вплив своєї особи на учня вони бачать у тому, що людина залишає в іншій людині свою мудрість, ясність свого розуму, невикорінну жадобу і потребу знати. До майстерності виховного впливу особи вихователя на колектив і особу вихованця можна прийти лише тоді, коли на уроці між обов'язковими знаннями і тим, що виходить за межі програми, немов пере-

кидається місток, і вихователь веде свого вихованця по цьому містку. На елементарні знання, які даються учням на уроці, я дивлюсь, як на зернятко, з якого виростає могутня поросль думки, даючи багатий урожай — жадобу пізнання, прагнення бути розумнішим, розвинутішим, духовно багатшим. Якщо цього врожаю немає, навчання перетворюється в зубріння, урок — у перевірку визубреного, учень — у слухняний механізм, який заучує знання. Я вважаю, що педагог стає світочем знань — і через це вихователем — за умови, якщо вихованцеві хочеться знати незрівнянно більше, ніж він узнав на уроці, і це бажання стає одним з головних стимулів, що спонукають вихованця до навчання, до оволодіння знаннями.

Я прагну до того, щоб після уроку, де я кинув зернятко знань у добре зораний ґрунт, почалось багате інтелектуальне життя, в якому мої вихованці випливають з ріки в океан знань. Я не міг би стати вихователем і знання не виховували б, якби навчання обмежувалось уроком, підручником, домашніми завданнями від такої-то сторінки до такої і т. д. Зернина знань проростає і з'являється могутня поросль думки тоді, коли після уроків, за бажанням самих вихованців, загораються незліченні вогники живої, допитливої думки.

Це передусім індивідуальне читання, духовне збагачення в світі книг (до цього питання ми ще повернемося). Другим дуже важливим вогником думки, завдяки якому викладач стає вихователем, а учні — вихованцями, є ґурток. На моє тверде переконання, без цього вогнища духовного життя і урок стає нудним, похмурым перекладанням знань з голови вчителя в голову учня. Усі ми — і педагоги, і вихованці — мандрівники в океані наукових знань. Ми готуємо доповіді й повідомлення про найновіші досягнення науки, анотуємо статті з наукових журналів.

Хочу порадити вам, мій друже: *ваші знання, ваша жадоба пізнання, пристрасть до читання — це могутнє джерело виховної сили вашої особистості.* Умійте підійти до цього джерела самі й підвести до нього своїх вихованців. Будьте господарем у своєму навчальному предметі. Хай шкільна програма і шкільний підручник будуть для вас такою ж елементарною справою, як азбука для людини, яка володіє тонкощами стилістики. Безупинно, завжди поповнюйте свої наукові знання. У вашій особистій бібліотеці з тієї науки, основи якої ви викладаєте

в школі, має бути багато книжок. Так багато, щоб кожному своєму вихованцеві протягом чотирьох-п'яти років ви могли давати кожного місяця (а декому, можливо, і щотижня) нову книжку. Знаходьте, виховуйте своїх вихованців. Виховуйте споріднені з вами юні душі — споріднені за інтересами, захопленнями, нахилами, здібностями. Хай у кожному класі будуть захоплені вашою галуззю знань вихованці. Хай у кожного педагога будуть свої вихованці: у словесника — свої, в історика — свої, у географа — свої, у біолога — свої, у математика — свої.

Чим глибше закохані ваші вихованці в предмет, який ви викладаєте, тим кращий ви педагог, тим органічніше зливаються у вашій особі вихователь і викладач. Проблему виховання здібностей, нахилів, покликання не можна розв'язати практично без безпосереднього впливу особистості педагога на особистість вихованців. Здібності виховуються тільки здібностями, нахили — нахилами, покликання — покликанням.

Тут, відхиляючись трохи вбік, треба сказати, що гарні педагоги починаються за шкільною партою; вогник любові до професії педагога здатна запалити тільки та людина, яка любить дітей, володіє найбільшою педагогічною мудрістю — постійно пробуджувати в юному серці бажання бути хорошим, бажання стати сьогодні кращим, ніж учора, почуття поваги до самого себе.

Я уявляю собі ідеальною ту школу, в якій у кожного педагога є свої вихованці, — у тому розумінні, яке витлумачене вище. Може виникнути питання: а чи не послабить первинний і загальношкільний колектив те, що кожний педагог прагне створити для своїх вихованців якоюсь мірою відособлений інтелектуальний світ? Тут не тільки немає ніякої небезпеки, але навпаки, якщо в кожного педагога є свої вихованці — люди, в яких він залишає сам себе, — лише за таких умов можливий справжній колектив як виховна сила.

63. КОЛЕКТИВ ЯК ЗНАРЯДДЯ ВИХОВАННЯ.
ЯК СТВОРЮЄТЬСЯ КОЛЕКТИВ,
НА ЧОМУ ВІН ТРИМАЄТЬСЯ

Колектив — дитячий, підлітковий, юнацький — дуже складна єдність. Це річка, яка живиться тисячами струмків. Колектив створюється поступово, крок за кроком. Тридцять два роки я спостерігаю життя першокласників, на

одне покоління маленьких дітей учив від I до IV класу, і в мене, гадаю, є право сказати, що протягом якогось періоду після того, як діти переступили шкільний поріг, у класі ще нема і бути не може того, що ми вкладаємо в поняття колектив. Колектив створюється поступово. І мені здаються наївними твердження про те, що головне, на чому тримається колектив, — це вимогливість і система організаційних залежностей. Вимогливість, відповідальність, підкорення і керівництво, — це дуже важливі основи, на яких тримається колектив, але без інших, таких же важливих основ колективу нема й бути не може. Марними виявляються на практиці сподівання деяких вихователів на те, що колектив буде готовим, якщо вибрати з учнів керівників, розподілити обов'язки, поставити вимоги. Взагалі в такій надзвичайно складній духовній спільності, як шкільний колектив, недопустима абсолютизація якогось одного елемента. Нетерпимі універсалізація і категоричність: ось так — тільки добре, а так — тільки погано. Колектив — це не щось таке, яке з'являється невідомо звідки. Колектив — це творіння педагога. У колективі, як у краплі води, відбиваються виховні ідеали педагога, його світогляд.

По-моєму, колектив будується, образно кажучи, на кількох паріжних каменях: ідейна спільність; інтелектуальна спільність; емоційна спільність, організаційна спільність.

Формування колективу, закладання цих паріжних каменів залежить від вихователя. В одних випадках елементи колективу появляються уже в перший рік шкільного життя дітей, в інших — пізніше. Стійкість, міцність одного паріжного каменя залежить від міцності, стійкості інших. Зокрема, організаційна спільність — вимогливість, підпорядкування, керівництво, управління, система залежностей — усе це залежить від ідейної, інтелектуальної й емоційної спільності в їх єдності. Тому не треба поспішати із створенням тієї чи іншої структури організаційної залежності — керівництва і підкорення. Не сподівайтесь, що коли у вас у класі обрано керівний учнівський орган, розподілено обов'язки, — усе піде само собою.

Створення колективу починається, по-моєму, з ідейної єдності, і вже з нею зв'язується той паріжний камінь, який називається єдністю організаційною. Я завжди починав формувати колектив з того, щоб у дітей були єдині, спільні

поняття, погляди, переконання про добро і зло, іншими словами — про те, «що таке добре і що таке погано». Надзвичайно важливе для закладання початкових підвалин колективу те, щоб діти прагнули робити добро, боролися за добро, утверджували добро своєю колективною діяльністю і водночас були нетерпимі, непримиренні до зла, ненавиділи зло, боролися проти нього з рішучістю і волевою силою, які тільки доступні дітям. Вихователем дітей ви стаєте в тій мірі, в якій вам удасться утвердити в їх думках і серцях переконання про красу добра і нетерпимість зла. Я прагну до того, щоб кожна дитина зрозуміла і відчувала, що бути справжнім борцем за добро можна тільки в колективі; колективна боротьба дає величезну радість, допомагає людині відчути свою силу, відчути красу; у спільній боротьбі людина пізнає іншу людину, у неї народжується важлива духовна потреба — потреба в іншій людині, в її підтримці, у тому, щоб допомогти їй. Перш ніж володарювати над іншими (керувати), людині треба навчитись керувати собою, примушувати себе робити те, що велить власна совість, а щоб бути чутливим до голосу совісті, треба бути дуже чутливим до добра і зла; ця ж чутливість набувається лише тоді, коли людина — маленька, але вона вже людина, про це ніколи не можна забувати, — уже має якийсь моральний досвід боротьби за добро, пережила, пізнала радість цієї боротьби, а вона пізнається на перших порах тільки в спільній діяльності за щось красиве, добре — без цього нічого не можна зробити.

Чим старший вихованець, тим значніша його боротьба за добро, проти зла. Наш педагогічний колектив вважає дуже важливим, щоб у роки дитинства й отрочтва кожна людина пройшла школу цієї колективної боротьби. Це передусім праця, творіння, утвердження добра власними руками. Нема нічого гіршого у вихованні колективу, ніж «словесний ентузіазм», словесна нетерпимість до зла і... фактична бездіяльність. Адже зло в нашому шкільному житті — це насамперед лінощі, недбалість, байдуже ставлення до соціалістичної власності, егоїзм, міщанство. Ми добиваємося того, щоб у роки дитинства, отрочтва і ранньої юності колектив об'єднувався думками і переживаннями про створення матеріальних і духовних цінностей для людей. Виростити дубовий гай на землі, де навіть бур'яни не росли, перетворити мертвий, неродючий ґрунт

у ґрунт високої родючості — така праця посилює тільки колективну, і в цьому його величезна виховна роль. Саме така праця об'єднує людей єдиними переконаннями і єдиними почуттями. Саме в ній і закладаються такі наріжні камені колективу, як ідейна й емоційна спільність. Складаючи по крихітці свої сили, вихованці відчують, переживають, що колектив — це могутня сила і що лише в колективі можна по-справжньому пізнати людську красу.

Умійте, мій друже, об'єднати своїх вихованців працею, в якій би яскраво виражалась ідея — служіння людям, віддача сил в ім'я блага людей. Можливості для такої праці — на кожному кроці навколо нас. Ось перед вашими вихованцями пустир — вони настільки звикли до нього, що не бачать, не помічають цього пустиря біля дороги, перетвореного в місце для смітника. Зробіть так, щоб вони побачили цей пустир, щоб їм захотілося створити тут маленький тінний гай — місце відпочинку для змороженого від літньої спеки подорожнього. Пам'ятайте, що колективна праця на благо людей — це і є азбука справжнього ідейного виховання; у цій праці сходяться, зникають ідейний і емоційний наріжні камені колективу. Але ні в якому разі не допускайте, щоб, почавши що-небудь робити, ваші вихованці зупинились на півдорозі, залишили почате. Це розбещує людину. Не допускайте також, щоб ваші вихованці тільки говорили: ось це погано і це погано, он в інших людей краще, а в нас погано, — і палець об палець не вдарили для того, щоб зробити добре. Пустимі словами не виховаш. Колектив народжується і зміцнюється в практичній діяльності, у боротьбі, в праці.

Одним з наріжних каменів колективу є інтелектуальна спільність. Це не означає, щоб усіх захоплювали одні й ті самі конкретні інтереси в галузі пізнання. Навпаки, «таємниця» успіху полягає в тому, щоб у членів колективу були різні інтереси й захоплення, щоб читались різні книжки. Інтелектуальна єдність — це спільне прагнення до знань, дух поваги до наукової думки, книжки, до розумних, освічених людей. Я так уявляю собі справжню інтелектуальну спільність колективу, скажімо, VII чи VIII класу, в якому 35 учнів: вісім осіб захоплюються математикою, закохані в учителя математики; для семи осіб провідним вогником стала фізика, для восьми — література, для дев'яти — біологія, ґрунтознавство, рослинництво і т. д. Ось це і є справжня інтелектуальна спільність. Кожний

має своє захоплення, у кожного — своя «живинка», кожний збагачує колектив чимось своїм. При такій різноманітності захоплень інтелектуальне життя колективу дуже багате. Зібравшись перед уроками чи йдучи додому після уроків, підлітки сперечаються, мріють про майбутнє науки й техніки, і ось що цікаво: вони говорять не тільки про програмний матеріал, не тільки про підручник, їх уми хвилює й те, що не вивчається на уроках. Колектив живе прагненнями до постійного збагачення знань — ось що дуже важливо. І це прагнення цілком залежить від того, наскільки вдалося вчителям історії, географії, математики, фізики, біології, літератури стати вихователями, наскільки вдалося їм завоювати уми й серця вихованців невичерпними багатствами своєї науки. Таке виховання колективу — це передусім розумна, тактовна боротьба педагогів за душі вихованців. Це, по суті, створення в школі кількох вогнищ, центрів інтелектуального життя, на чолі кожного з яких стоїть розумний, захоплений своєю наукою педагог. Кожний із цих центрів має і свою організаційну форму — в нас, наприклад, у школі, це науково-предметні гуртки, але можуть бути й інші організаційні форми.

64. ЯК КОЛЕКТИВ СТАЄ ЗАСОБОМ ВСЕВІСНЬОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Людина — невичерпне ціле (моральне, інтелектуальне, емоційне, естетичне, творче), і знайти форми розкриття, вираження, розвитку цього цілого тільки в одному колективі, через обмежені можливості організації відносин між членами цього колективу, — завдання нездійсненне. Так, первинний колектив класу не може бути єдиною формою об'єднання, в межах якого розв'язувалися б завдання всебічного розвитку особистості. В одного виховання інтерес до вивчення математики, другий — захоплення біологією, третій — літературою, четвертий — технічною творчістю. У кожного, крім того, є ще одне або кілька захоплень: музика, малювання, різьба по дереву і т. д. У міру наближення до зрілості нахил, що розвивається в окремих вихованців, вимагає своєї діяльності, зовсім не схожої на діяльність інших. Усю цю складність і багатогранність інтересів, захоплень, діяльності неможливо *умістити* в організаційні форми роботи первинного колективу. Вище вже йшла мова про те, що коли викладач стає вихователем, він

неодмінно є центром колективу, в якому підлітків, юнаків, дівчат об'єднує спільність інтелектуальних інтересів. Науково-предметні гуртки — це одна з найбільш необхідних форм колективів, які забезпечують всебічний розвиток особистості. Їх можна створювати вже з учнів VI—VII, а в окремих школах — там, де джерелом б'є багате інтелектуальне життя, можна включати в ці гуртки і п'ятикласників, четвертокласників. Як правило, ці колективи мають бути одновіковими. Це не виключає можливості спільної роботи в одному й тому самому науково-предметному гуртку семикласника і восьмикласника, восьмикласника і дев'ятикласника.

Крім інтересу до знань, науки, книги, у вихованців є й інші інтереси — трудові, творчі. Праця й творчість, пов'язана з працею, — дуже важлива сфера розвитку індивідуальних нахилів, здібностей, покликання. У нас в школі є гуртки трудової творчості — технічні, сільськогосподарські. Вони побудовані теж за виховним принципом, наприклад, є гурток юних механізаторів III—IV класів, юних механізаторів V—VI класів, юних радіотехніків VI—VIII класів, юних садівників I—II класів, юних садівників III—IV класів, юних селекціонерів V—VII класів, юних механізаторів VIII—X класів та ін. У кожному гуртку — від 8—10 до 15—20 учнів. Це дуже стійкі об'єднання. Є шкільні гуртки, що існують уже понад двадцять років, — одні вихованці, попрацювавши в гуртку 2—3 роки, переходять у гурток старшого віку, інші приходять їм на зміну. Трудова творчість — такий же сильний інтерес, що об'єднує вихованців, як і інтелектуальна спільність.

Як науково-предметні, так і гуртки трудової творчості мають свою матеріальну базу. У предметних гуртках — Кімната Думки (або Кімната Книжки), де проходять найбагатші, найповніші години духовного життя вихованців, години спілкування з книжкою, години того, що К. Маркс називав грою інтелектуальних сил¹¹. У гуртків трудової творчості — це робочі кімнати, лабораторії і Кімната Справ — тут підлітки розв'язують трудові завдання (конструкторські, монтажні). Керівники науково-предметних гуртків — учителі; керівники гуртків трудової творчості — і вчителі, й учні старших класів. Це один з важливих моментів, що забезпечують принцип самодіяльності.

Є гуртки й іншого характеру — художньої самодіяльності, літературно-творчі, музичні, драматичні, художнього

читання. Тут виявляються й розвиваються інтереси, які збагачують духовне життя особистості не тільки в естетичному, але й у моральному, емоційному, інтелектуальному відношеннях. Тут відбувається — наш педагогічний колектив у цьому твердо переконаний — одне з тих чутливих, ніжних доторкань до серця й розуму вихованців, без яких неможливе життя первинного колективу як духовної єдності. Нас дуже хвилює, якщо вихованець не виявляє себе активно в одному з таких колективів.

Ці колективи ми називаємо колективами художньої культури. Нам здається, що така назва пайкраще виражає суть того, що відбувається в цих колективах. Гуртками художньої культури охоплюються навіть найменші школярі. У нас є два гуртки казки. У них по 15—20 дітей-першокласників. Керують гуртками учні старших класів. Діти приходять у Кімнату Казки, старші читають і розповідають цікаві казки. Малюють інсценізують окремі народні казки. Найцікавіша для дітей форма роботи в цьому гуртку — складання нових казок.

Серед колективів художньої культури особливо велику цінність становить для нас дитячий ляльковий театр. У ньому беруть участь понад сорок вихованців початкових класів (цей колектив ділиться на три секції). Керують колективом учні старших класів — комсомольці.

**65. ЯК ВИХОВУВАТИ ВМІННЯ
ПІДКОРЯТИСЯ Й КЕРУВАТИ.
ЯК ВИХОВУВАТИ В ДУСІ
ВИСОКОЇ ВИМОГЛИВОСТІ**

Якщо всебічний розвиток вихованців відбувається в багатьох колективах (а я розповів ще далеко не про всі), то створюється такий етап, коли кожний старший учень — керівник, вихователь; багато піонерів також набувають досвіду керівництва. При цьому керівництво виступає як величина похідна від діяльності. Воно ніби зароджується в процесі діяльності. Найчастіше керівника вибирають тоді, коли він уже показав себе на ділі як майстер своєї справи. Такому керівникові діти охоче підкоряються, тому що в даному випадку підкорення рівнозначне бажанню стати сьогодні кращим, ніж був учора.

Підкорення й керівництво поза активною діяльністю, на яку надихає весь колектив єдина мета, у школі немож-

ливі. При цьому дуже важливо, щоб діяльність, на якій ви виховуєте колектив у дусі високої вимогливості, мала яскраво виражений суспільний, громадянський смисл.

Підкорення — це насамперед наказ самому собі. Цей волевий акт вимагає високої свідомості. В юнацькі, підліткові й тим більше в дитячі роки *зрозуміти* високу мету діяльності (а суспільна, громадянська мета — завжди висока) людина може лише тоді, коли до неї дійде не тільки смисл діяльності, але й *емоційний підтекст*. Волевий акт підкорення відбувається лише там, де є емоційний акт самопідкорення, простіше кажучи, дитина, підліток свідомо підкоряються слову свого товариша тоді, коли підкоряються власному серцю. Винятково важливо в цій тонкій справі, щоб воля керівника ґрунтувалась на благородній морально-емоційній основі; іншими словами, щоб керівник закликав колектив до діяльності, яка за самим своїм характером є служінням людям, суспільству. Тут ми бачимо тісний зв'язок між усіма наріжними каменями колективу — ідейною, інтелектуальною, емоційною й організаційною єдністю. Якщо вихованець у майбутній діяльності бачить те, що хвилює його серце, підносить його, — він не може допустити навіть думки про те, щоб не підкорятись волі — наказу, вимозі керівника. Ось чому я раджу молодому педагогові:

До підкорення ведіть своїх вихованців через моральне, ідейне багатство праці. Хай вимога, наказ керівника зливаються для вихованців з голосом їх власної совісті. Хай, виконуючи працю великої громадської значущості, завтрашній громадянин відчуває громадянське начало в своїй праці вже сьогодні, хай він бачить себе очима своїх ровесників і старших товаришів, хай колектив виражає в своїх правилах, нормах, вимогах ідеали суспільства — великого соціалістичного колективу всіх трудівників нашої країни.

Відтоді, як мій колектив маленьких школярів уже може, ділячись на певні об'єднання (групи, ланки), виконувати самостійно суспільно корисну працю, я добиваюсь того, щоб у цій праці була яскрава ідейна серцевина, щоб кожна дитина не тільки розуміла, але й відчувала високий характер своєї діяльності.

Відтоді як діти вступають у піонерську організацію, для них починається новий етап суспільно-політичного життя. Баторічний досвід переконав мене в тому, що головне завдання педагога, вихователя первинного колективу — надихнути життя піонерського загону високими громадянськими ідеалами. Піонерський загін — це найважливіша форма організації громадянського, суспільно-політичного життя дітей і підлітків. Життя піонерського колективу має бути таким, щоб дітей і підлітків захоплювало, духовно збагачувало, об'єднувало щось незрівнянно значніше, ніж індивідуальні нахили й здібності, інтереси й захопленість працею, творчістю.

На думку нашого педагогічного колективу, піонерська організація — це школа громадянськості, школа суспільно-політичних відносин радянського патріота. Ми вважаємо, що головне виховне завдання і піонерії, і комсомолу — запалити юні серця, вдихнути в юні душі ту ідею, що найдорожче, найсвятіше для кожної радянської людини — це наша велика Батьківщина, соціалістичний лад, завоювання революції, боротьба за побудову комунізму. Треба допомогти юним ленинцям так побудувати життя своєї організації, щоб в їхніх серцях утвердилися ці святині.

Що це означає практично? Передусім суспільно-політичну, ідейну насиченість діяльності дітей, підлітків. Батьківщина, рідна земля, завоювання революції, Комуністична партія, святині Великої Вітчизняної війни — усе це повинно увійти в юні серця як найдорожче, глибоко особисте, що змушує прискорено битися серця, — а це можливо тільки за умови, коли ідеї житимуть у справах, вчинках, взаємовідносинах, у громадській діяльності.

Кращі вихователі нашої школи завжди дбають про те, щоб велике, святе, високе не заступив у свідомості і почуттях юних ленинців практичний бік незліченної кількості справ. Протягом усього періоду перебування у піонерській організації (5 років) ми повсякчас розкриваємо перед юними ленинцями ідеї: усі матеріальні й духовні багатства, що їх дають нам старші покоління, завойовані дорогою ціною, кожний клаптик радянської землі густо политий кров'ю наших дідів і прадідів; кожний з нас без Батьківщини — ніщо; тільки могутні руки Батьківщини є тією казковою

силою, яка піднімає, підносить кожного з нас; коли б не двадцять мільйонів героїв, які загинули в боях проти фашизму за волю і незалежність нашої Батьківщини, ми не знали б щастя безтурботного дитинства й отроцтва; наш священний обов'язок — боротися за велич, могутність великої Радянської Батьківщини, знати її, дорожити нею як найсвятішим, таким, що його ні з чим не порівняєш і не зіставиш.

Ми вважаємо одним з найважливіших завдань піонерської організації імені В. І. Леніна — пізнання Батьківщини, пізнання розумом і серцем. Щоб, осягаючи найдорожче й найсвятініше, кожний застрашаний громадянин був зачудований і одухотворений її величчю, багатством, могутністю, щоб у кожному нашому серці зміцнювалось почуття тривоги: а що зробив я, щоб Вітчизна стала ще величнішою, багатшою, могутнішою? Пізнання Батьківщини розумом і серцем ми прагнемо злити з активною діяльністю.

У кожному піонерському загоні у нас здійснюються подорожі по Батьківщині. Це цікаві, хвилюючі розповіді про природні багатства й народи нашої країни. Перед юними ленинцями — карта. Кожне оповідання присвячується певному куточку нашої Вітчизни. Діти подумки мандрують від свого рідного села все далі й далі на схід. Ми показуємо їм картини та діафільми про життя й працю радянських людей. Перед юними серцями відкривається дивовижний світ сердечної дружби народів. Подорож по Батьківщині триває кілька років, дитина стає підлітком, готується до вступу в комсомол, а подорож продовжується. Це підсилює враження величчя й могутності нашої Вітчизни.

Подорож по Батьківщині — це не тільки пізнання розумом і серцем того, що є в наш час, але й екскурс у минуле. Ми розповідаємо дітям про боротьбу народів проти соціального гноблення та іноземних загарбників. Чуття єдиної родини, чуття дружби народів — одне з найскладніших і найглибших почуттів; воно неможливе без особистих переконань про велич і красу єднання, братерства народів у їх спільній боротьбі за визволення від експлуатації та іноземних поневолювачів і загарбників.

Для виховання цього почуття необхідна діяльність, одухотворена ідеями. Наші піонери дружать з дітьми братніх народів нашої країни. Особливо міцна дружба з юними

ленинцями Росії й Білорусії. Понад п'ятнадцять років наші діти дружать з піонерами Смоленщини й Білорусії, які живуть на берегах Дніпра. Щороку в один і той самий день і ту саму годину українські, білоруські й російські дітя йдуть на берег великої річки й висаджують Дерево Дружби. Юні ленинці поклялися: скільки років існуватимуть наші три школи, стільки дерев ростиме на берегах Дніпра.

У День Дружби — так називається це свято — діти переживають хвилююче почуття братерства. Це почуття поглиблюється завдяки особистим зустрічам з дітьми братніх народів. Десять років наша піонерська дружина щорічно направляє своїх делегатів у хвилюючу подорож: ми ідемо в гості до білоруських братів-піонерів Кормянської школи-інтернату Гомельської області. Раз на рік білоруські брати приїждять до нас. Важко передати словами глибину почуттів, що їх переживають діти завдяки цим зустрічам. У кожного є свій далекий друг. Із сльозами на очах розлучаються діти після кількох днів зустрічі, які швидко минають.

Наш педагогічний колектив переконався, що почуття дружби народів — одне з найтонших, найбагатродніших, найвищих порухів людської душі; у цьому порухові органічно зливаються громадське й особисте. Ми вважаємо надзвичайно важливим те, що хлопчики й дівчатка вкладають ці почуття у працю; кожний піонер у День Дружби саджає дубок на пам'ять про вічну дружбу із своїм ровесником. Мипають роки, дерево росте, догляд за ним так само облагороджує людську душу, як турбота сяна про матір.

У кожного піонерського загону є священне місце, де відбувалась битва в роки громадянської чи Великої Вітчизняної війни. Тут створюється живий пам'ятник героям: діти висаджують жолуді, взяті з двохсотлітнього дуба. Їх надихає думка про те, що цей живий пам'ятник стоятиме не менш ніж п'ятсот років, не тільки нагадуючи людям про героїв, але й приносячи радість стомленим подорожнім.

Неподалік від берега Дніпра юні піонери-слідопити знайшли великий камінь, що увійшов у землю. Очевидці боїв за визволення України від фашистських загарбників, розповіли, що біля цього каменя більше, як добу тримали оборону два радянські бійці, які одними з перших переправилися з лівого берега на правий під час битви за Дніпро. Піонери знайшли багато уламків каменя, відбитих

кулями. Тут посадили два дуби — на пам'ять про двох героїв, що віддали життя за рідну землю. Після тривалих пошуків знайшли рідних загиблих героїв; вони приїжджали до нас у гості з далекого Сибіру. Піонери, які вступають у комсомол, передають як естафету наступному поколінню юних ленинців два живих пам'ятники героям.

Шанування пам'яті тих, хто загинув за свободу і незалежність Радянської Батьківщини, стало найважливішою справою в житті піонерської дружини й кожного загону. За кілька років юні ленинці створили Кімпагу Вічної Слави. Тут — портрети наших земляків, що полягли на фронтах Великої Вітчизняної війни. Бережно, як неоціненні крихти честі й слави народу, записують піонери розповіді учасників битв на суші, на морі, у повітрі. Ніхто не забутий, ніщо не забуто — ці слова стали для наших вихованців девізом.

**67. ЯК ДОНОСИТИ
ДО РОЗУМУ І СЕРЦЯ ЮНИХ ЛЕНИНЦІВ
ІДЕЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ**

Слова вчать, приклади ваблять — твердить старовинне латинське прислів'я. Наш педагогічний колектив одну з найважливіших своїх виховних цілей вбачає в тому, щоб комуністичні ідеї розкривалися перед свідомістю й серцем дітей і підлітків у яскравих образах, на прикладах, які втілюють у собі найвищу людську красу — боротьбу за щастя народу, самовідданість у цій боротьбі, вірність переконанням, неохитність у подоланні труднощів, непримиренність до ворогів комуністичної ідеології. Ми прагнемо того, щоб у дитячі й отрочі роки полонила серце кожного вихованця, надихнула все його єство людиною, життя якої є справжньою боротьбою за комунізм. Як тільки діти пов'язали червоні галстуки й дали врочисту клятву, я, вихователь, проводжу з ними раз чи два рази на тиждень *Комуністичні читання*. У нас кожний вихователь переконаний, що це його найважливіша справа. Це настільки близьке духовне спілкування вихователя із своїми вихованцями, серця юних ленинців настільки довірливо розкриваються перед вами, що не бути в ці хвилини з дітьми означас не знаги багатьох потаємних куточків дитячої душі, а отже, і не зробити своїм ніжним різцем пайтонських штрихів на скульптурі Людини, яку ви створюєте.

Комуністичні читання — це й читання книжок, і яскраві, захоплюючі розповіді. Протягом багатьох років склалася певна послідовність читання і розповідей. Ми читаємо й розповідаємо про таких видатних борців-комуністів, як Дзержинський, Свердлов, Лазо, Тельман, Димитров, Камо, Фучик, Микола Островський, Ніколас Белояніс, про життя й боротьбу за щастя людства великого вчителя — Володимира Ілліча Леніна.

В образах комуністів дітей особливо захоплюють і надихають вірність переконанням, неохитність, непримиренність до ворога й ідейного противника. Щоразу, читаючи і розповідаючи юним ленинцям про те, як мужньо зносив комуніст-ленінець Камо тортури в катівнях поліції, як навіть найстрашніші катування не могли примусити його ні застогнати, ні вимовити слова прохання про пощаду, я бачу, як у дитячих очах загоряються вогники захоплення. Чим більше таких читань, тим глибше проникає комуністична правда в юні серця.

Мій друже, як неоціненну святиню, бережіть у дитячих і юнацьких серцях почуття зачудовання, захоплення великою силою і правдою комуністичних ідей. Знайте, що юна душа, яка розумом і серцем пізнає правду навколишнього світу, прагне осягти святиню. Прагне до того, щоб мати перед собою взірець, провідну зірку, ясну дорогу. Не давайте згаснути вічному полум'ю юної душі — вірі в святі неохитні істини, у правду комуністичних ідей, вірі в те, що боротися за ці ідеї, а якщо треба, то й життя віддати за них — найбільша людська мужність, найбільша краса.

Ця віра в святе і непохитне, у красу ідейної мужності, запалена від вогника Комуністичних читань, розгоряється яскравим смолоскипом лише за умови, коли людина прагне виразити собою, своїми вчинками те, що зачарувало, захопило її в яскравому, мужньому житті комуніста. Не тільки щось робити, а й щось доводити своїми вчинками, своєю працею — це дуже важливе правило комуністичного виховання й самовиховання. Своє виховне завдання ми вбачаємо в тому, щоб вдихнути в працю дітей і підлітків одухотвореність, яка народжується в ту мить, коли юний розум і юне серце пізнають великі істини комуністичної правди. Якщо в дитячому житті може бути комуністична праця, то це така праця, якою завтрашній громадянин щось доводить і, завдяки цьому, стає громадянином уже

сьогодні. Ми прагнемо того, щоб наші вихованці своєю працею доводили:

що в нашому суспільстві людина людині друг, товариш і брат;

що вільний трудівник хоче бачити в праці самого себе, хоче залишити в творінні рук своїх власну красу;

що працею і тільки працею громадянин соціалістичного суспільства утверджує свою честь і гідність;

що в будь-якій, навіть найскромнішій, справі праця може піднятися до творчості, стати поезією, джерелом нового натхнення;

що своєю працею кожний громадянин зміцнює силу й могутність нашої Батьківщини.

Зробити так, щоб праця одухотворялася цими високими ідеями, — у цьому й полягає, по-моєму, одна із сторін майстерності ідейного виховання юних лєнінців.

Як же практично здійснюється ця ідейність праці?

У житті для цього — безліч ситуацій, відпосин, можливостей. Вирощуючи сад для людей, кожний з піонерів нашого загону вирощує і своє дерево. Праця стає мовчазним змаганням. Кожний прагне вкласти в деревце щось своє, глибоко особисте, індивідуальне.

Я переконуюсь, що кожний з радістю зустрічається із своїм деревцем, як з витвором власних рук, вдивляється в нього — так починається закоханість у працю. Кожний доводить, що він здатний створити своїми руками красу.

Я переконався, що коли людина утверджує свою працю високі ідеї, вона стає гордою, непохитною в своїх принципах. Вона *дорожить свяцинями*. У житті суспільства немає нічого, що не стосувалося б її особисто. Така людина стає громадським діячем на ділі — і без гучних слів. До неї вже в роки отроцтва приходить моральна зрілість.

У вас, мій друже, може виникнути запитання: автор почав говорити про те, як доносити до розуму й серця піонерів ідеї Комуністичної партії, а перейшов до праці. Але ж наш час — це час трудового творення. Треба вчити молоде покоління бути мужнім передусім у праці. Саме в праці в ім'я перемоги комунізму розкривається в наш час людина.

68. ЯК ДОБИТИСЯ, ЩОБ ЧЕРВОНИЙ
КОМСОМОЛЬСЬКИЙ КВИТОК
ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ВЕЛИКОГО ЛЕНІНА,
ТОРКАЮЧИСЬ ГРУДЕЙ,
ЗМУШУВАВ ТРЕПЕТАТИ СЕРЦЕ,
ЩОБ ЮПАКИ І ДІВЧАТА ДОРОЖИЛИ
ЗВАННЯМ КОМСОМОЛЬЦЯ

Вам, молодому педагогові, доведеться працювати із старшокласниками. Хочу порадити вам те, що підказано мені власними переживаннями.

Закінчився робочий день, приходжу додому, розгортаю записну книжку, думаю про моїх юних друзів, і переді мною знову розумні, сміхотливі, радісні й пустотливі, задумливі й сумовиті очі. Раджу й вам — залишайтеся на самоті, полюбіть радісні й тривожні хвилини роздумів про долі юнацтва.

Пам'ятайте, що комсомольська організація — це організація одностудців, братів по ідеї, по переконаннях, по світогляду, по ставленню до життя, до людей і до самого себе. Золоте правило комсомольського виховання — прагніть до того, щоб юнаки й дівчата були одухотворені, запалені, згуртовані ідеєю, думкою, переконанням: ми прийшли в цей чудовий палац — Комсомол — як одностудці, готові віддати все, якщо треба буде, — і своє життя в ім'я наших ідей, наших переконань.

У чому ж полягає це одностудство, як його утвердити, як його здійснити практично?

Душа й серце комсомольця — ідеологічне, ідейне одностудство. Кожен, на чітких грудях комсомольський квиток, повинен відчувати себе борцем за комунізм. Одухотвореність великими, прекрасними, благородними ідеями починається з того, що думки наші, погляди наші спрямовані в майбутнє, і ми, комсомольці, є борцями за майбутнє; ореолом майбутнього освітлене наше буденне, повсякденне, звичайне, і в цьому ореолі воно стає яскравим, привабливим, романтичним. Ідеологічне одностудство — це й є боротьба за майбутнє — живе, трепетне серце комсомольської романтики. Згадаймо героїчні сторінки історії Ленінської партії й Ленінського комсомолу: що вело нас напівголодних і погано вдягнених на смертний бій проти озброєних до зубів інтервентів, що одухотворяло працю штурмових ночей перших п'ятирічок, що допомагало витерпіти нестатки й злигодні в перші дні підкорення цілини? Думка про майбутнє, про найсправедливіший, най-

прекрасніший, пайрозумніший і найлюдяніший лад — комунізм.

Але як відкрити *комуністичне майбутнє* буквально перед кожним? Не кожному судилося полетіти в космос або двадцятидворічним захистити докторську дисертацію, стати всесвітньо відомим співаком чи розшифрувати писемна, над якими вчені марно б'ються багато років. Більшості нашого народу бути не космонавтами й академіками, а хліборобами і тваринниками, каменярями й токарями, — давайте ж подумасмо, дорогий друже: як у звичайній, нічим не примітній праці розкрити перед юними серцями величну ідею, щоб кожний бачив у своїй праці не тільки хліб насущний, але й щось незмірно більше?

Шлях до ідейного, ідеологічного єдності — у праці, у тій звичайній, нічим не примітній, з першого погляду, праці, яка може стати для людини й обтяжливою, осоружною справою, і красою, що підносить людину, боротьбою за творення краси світу, за створення краси в самому собі. Комуністичне єдність борців полягає, на мій погляд, у тому, щоб іти на крок попереду свого часу, бути розвідником майбутнього, бачити це майбутнє в своїй праці, відчувати його в напруженні своїх рук.

Я пам'ятаю, яким героєм відчував себе перший тракторист у селі на зорі колективізації. Адже він ступив у незвідане, він розірвав вікові кайдани, що зв'язували людину з приватною власністю на засоби виробництва, — розорав межі, керував незбагненим дивом — машиною. Щороку, коли я приходжу до групи 14—15 річних комсомолів, щоб сказати їм, що ми, батьки, радімо їм робити, з чого почати, я бачу перед собою одухотворені очі нашого першого тракториста — Яшки-вогню, — так називали його дівчата, кожна з яких була таємно закохана в нього.

Розкажу вам, друже, про той час, коли наша шкільна комсомольська організація тільки створювалась: нас було двадцять п'ять осіб... Працю, що нас чекала, тисячі разів виконували наші батьки, діди і прадіди: ми повинні були засіяти гектар пшениці, виростити насіння і передати колгоспові. Можна тисяча перший раз повторити те, що робилось на нашій землі. Але можна зробити крок уперед і працювати так, як працюватимуть люди при комунізмі. Гектар родючого ґрунту в найбільш вдалий рік дає у нашому районі не більш як тридцять п'ять,

інколи сорок центнерів. А от ми давайте поставимо мету: виростимо сімдесят центнерів. Такого ніколи не було, але сили й таємниця природи ще далеко не розкриті людиною. Пшениця може дати в два рази більше, ніж вона дає, якщо повністю розкриється її природа. Це буде незвичайна праця, але й ми станемо незвичайними, юні друзі. Таке багатство даватиме наша земля при комунізмі — не на одному гектарі, а на широких полях. А ми добудемо це багатство сьогодні.

Наша праця й справді незвичайна. Не тільки за характером трудових процесів — багато чого доводиться робити не так, як роблять, вирощуючи пшеницю на великих масивах. Незвичайна передусім тому, що вона охоплює всі сфери духовного життя хлопчиків і дівчаток. Вона стає боротьбою за ідею, і ця ідея, одухотворюючи і надихаючи, об'єднує нас у співдружність єдиномисців. Хлопчики й дівчатка відчують, що вони не звичайні люди, не добувачі шматка хліба насущного, а люди, які прокладають першу борозну там, де до них ніхто ніколи не бував.

Будь-які організаційні зв'язки в колективі стають безсиллями, якщо нема ідейної єдності, якщо всіх не надихає висока комуністична ідея. Я уявляю собі на мить: що було б, якби хто-небудь з наших комсомолів відмовився прийти на нашу *фабрику добрив* у ті дні, коли ми, руками вибираючи з траншей перегній, зсинали його на віз, вивозили в поле? Якби це сталося, на винуватцеві, як кажуть, місця жовтого не залишилося б: товариші назвали б його ледарем, соньком, матусиним сином, білоручкою — і все це було б щиро, без будь-якої «підготовки питання», бо коли серце запалене високою ідеєю, воно стає дуже чутливим до всього, що робиться в навколишньому світі, воно стоїть на сторожі розуму, воно підказує, що треба робити й говорити. Пам'ятайте, друже, це дуже важливе правило комсомольської педагогіки — щоб серце не спало, а завжди було на сторожі совісті... А трудитись нам доводилось — хлопці й дівчата говорили — як чортам у пеклі. Скинутий у траншею гній, що перетворився в дрібний перегній, ми вивозили в поле, розсинали, як зерно, по землі, — щоб під кожним кущем було підживлення. У науковому журналі прочитали: гарним добривом під пшеницю є мул. Мулу цього в наших ставках зібралось, мабуть, мільони тонн, ми вантажили його и теж вивозили в поле. Узимку, після снігопадів, приходили в поле, збирали сніг —

усе на свій гектар, щоб напоїти ґрунт. Весною підживлювали рослини. Влітку кожний комсомолец був зайнятий своєю роботою — одні трудилися на тваринницькій фермі, інші — в городній бригаді, були серед нас і шовківники. Вирощування пшениці — це була додаткова праця, ми збиралися рано-вранці або ввечері. Кілька разів ми розпушували міжряддя маленькими сапками, щоб зберегти вологу й примусити пшеницю кущитися. Міцні кущі й важке колосся радували нас, ми перелічували зернятка в колоску, а перед збиранням урожаю зважували колосок. Збирання врожаю було для всіх нас святом: ми прийшли в святковому одязі, душа кожного з нас торжествувала. Але й хвилювалась: а скільки все-таки дасть наш гектар? Земля щедро віддячила нам: гектар дав понад сімдесят центнерів.

Як тягнуться юнаки і дівчата одне до одного в хвилини радості! Після того як усе до зернини було зібрано і зважено, комсомольці зібралися увечері в школі, хоч ніхто нас і не скликав. Нам хотілося бути разом. Хотілося мріяти. Ми почували себе, як переможці почували після виграного бою. Ми ніби піднялися на високу вершину, і перед нами відкрились нові, сяючі в сонячних променях вершини. Ми мріяли: настане час, і наші поля даватимуть по вісімдесят-дев'яносто центнерів. Зміниться агротехніка, прийдуть на поля нові машини, міжряддя зернових оброблятимуться так само, як обробляються вони при вирощуванні просаних культур — буряків, кукурудзи. Зерно стане в три рази крупніше. Наші серця трепетали від почуття гордості, від того, що ми заглянули в майбутнє.

**69. ЯК ВИХОВУВАТИ КОМСОМОЛЬЦІВ,
ЩОБ КОЖНИЙ З НИХ ЗАВЖДИ ПРАГНУВ
СТАТИ КРАЩИМ**

Я бачив, як юнаки й дівчата усміхаються одне одному, ніби вдивляються одне одному в очі.

Одухотвореність великою ідеєю творить нашу власку красу. Задумаймося над цим, мій друже, вдумаймося в цю істину нашої комсомольської педагогіки: треба так виховувати молодь, щоб кожний відчував себе красивим. Щоб почуття моральної краси жило велику людську гордість, громадянську гідність, щоб людина вдивлялася не тільки в те, що навколо неї, але й у саму себе. Якщо людина не гордиться своєю власною красою, їй

недоступні муки сумління, ніколи не доходить до її серця добре слово повчання або слово докору старших. А виховується почуття власної краси тільки тоді, коли колектив одухотворений ідейним єднанням.

Ми зробили крок у майбутнє, наша праця була одухотворена благородною комуністичною ідеєю. Але святі слова не можна вимовляти часто, інакше вони постаріють і притупляться, як інструмент у недбалого майстра. Це буде опошлення великого і священного, якщо на кожному кроці, переживаючи труднощі, пускати в хід цей тендітний, ніжний інструмент; треба, скажімо, прийти вполоти бур'ян, попрацювати день під пекучим сонцем, і вихователь зразу ж нагадує: а в яких умовах працював Павка Корчагін, заготовляючи дрова, а які труднощі й злигодні випали на долю перших будівників Комсомольська-на-Амурі? Ні, так не можна виховувати; від гострого інструмента залишаться самі колодочки, і на серце, на юну душу вже не діятиме нічого. Прагніть до того, щоб комуністична одухотвореність жила в кожному серці як внутрішня, саморушійна моральна сила, щоб найгостріші інструменти використовувалися якнайрідше — тільки за цієї умови вони впливатимуть на молодь.

Але відчування власної моральної краси не означає, що людина милується сама собою. Переживаючи почуття гордості за себе, людина водночас відчуває невдоволення собою. Їй хочеться стати кращою, інакше їй почуття власної моральної гідності не може бути доступне. Це дуже важковловима закономірність морального розвитку юнацтва: людина хоче бути хорошою тільки тоді, коли вона сьогодні стала кращою, ніж учора, коли перед нею відкрилося щось зовсім нове в товаришах і в ній самій, і їй захотілося стати ще кращою, досконалішою. Дуже важливе правило комсомольської педагогіки полягає в тому, щоб юнак завжди був у процесі становлення, постійно змінювався, ніколи не залишаючись таким, яким був учора. І дуже важливе також і те, щоб людина усвідомлювала й відчувала своє власне становлення. Бійтеся, мій друже, зупинки в моральному розвитку своїх вихованців, бійтеся моральної застояності. Не допускайте, щоб протягом тривалого часу людина відчувала, що вона ніяк не може використати в собі той чи інший недолік.

70. ЯК СПОНУКАТИ ЛЮДИНУ
ДО ПОСТІЙНОГО МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
І ВДОСКОНАЛЕННЯ

Це взагалі одна з найцікавіших і, по-моєму, мало ще досліджених сфер виховної роботи з молоддю. У нашому педагогічному колективі виробилось правило, яке коротко можна сформулювати такими словами: щоб людина прагнула до моральної краси і досконалості в самій собі, вона повинна бачити цю красу і досконалість поряд себе, у своєму товаришеві. Людина не може виробити своє власне *Я* інакше, як через ставлення до інших людей, у процесі спілкування з ними. Як писав Маркс, щоб виробити самосвідомість, «людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись до людини Павла як до себе подібного, людина Петро починає ставитись до самого себе як до людини»¹². Навчитися ставитись до себе як до людини — чи не в цьому одна з тих таємниць майстерності виховання в колективі, яку, на жаль, ніяк не можуть збагнути багато вихователів.

Ми твердо переконані: джерелом виховної сили колективу є насамперед те, що в процесі колективної праці, у багатому колективному духовному житті людина бачить сьогодні в своєму товаришеві те, чого вона не помічала вчора, — *відкриває людину*, і саме завдяки цьому вона, образно кажучи, *заглядає сама в себе, оцінює сама себе*, зіставляє — що в мені було і що є сьогодні. Це винятково важливий момент духовного життя колективу. Виховуючи юнаків, прагнуть до того, щоб кожний ваш вихованець у колективній праці побачив в очах свого товариша вогник одухотвореності високою метою. Хай навіть найбільш інертний, найбільш, здавалося б, байдужий, подивившись в очі товариша, як у дзеркалі, побачить свої думки, прагнення; хай зупиниться в подиві, хай у його серці загориться вогник людської гордості за товариша. Знайте, що, тільки досягнувши цього, ви зможете заропити в душу свого вихованця іскру думки про самого себе.

Тому таке велике значення у виховній роботі має колективна одухотвореність працею. Умійте об'єднати думки й почуття юнаків і дівчат справою, в якій підносилися б людина. Хай, побачивши справжню людську красу в своєму товаришеві, кожний юнак, кожна дівчина запитає себе: чи досяг я цієї краси? Чи доступна вона мені? Чи зможу я завтра стати кращим, ніж сьогодні? Від того на-

скільки вимогливо й прискіпливо ставиться людина сама до себе, залежить її моральне обличчя. Від цього також залежить шлях юного серця до святинь громадянської доброти, краси.

71. ЯК ДОБИТИСЯ ТОГО,
ЩОБ ЮНЕ СЕРЦЕ НЕ БУЛО БАЙДУЖИМ
ДО НАШОГО ЖИТТЯ, НАШОЇ БОРОТЬБИ

Мова йде про святині юнацтва. У думках своїх і в серці своєму кожний юний комуніст повинен нести щось святе, неоціненне, ні з чим не зрівнянне. Святиня в серці і в думках — це наша Радянська Ватківщина, її слава, честь і могутність. Усе інше повинно меркнути і блякнути перед цією святинею.

Виховання патріота й громадянина — одне з найголовніших і найскладніших завдань нашої комсомольської педагогіки. Як досягти того, щоб кожний юнак, кожна дівчина дорожили святинею, бережно несли її в своєму серці, щоб Ватківщина була для кожного тим яскравим світлом, яке осяває все інше, щоб бачення навколишнього світу і — головне — бачення самого себе було тільки при цьому світлі?

Тут ми підходимо до того, що я в думці завжди називаю *святая святих виховання* — до виховання громадянських почуттів. Патріотом і громадянином може стати тільки людина з чуйним і мужнім серцем. Патріотизм — це, образно кажучи, сила почуття й думки, осягнення святині — Ватківщини — не тільки розумом, а передусім серцем. І починається це осягнення з того, що в навколишньому світі хтось стає для людини незмірно дорогим, когось вона готова віддати всі сили своєї душі. Патріотизм починається з любові до людини. Початки патріотичного бачення і відчуження світу, почуття Ватківщини — в любові до найдорожчої на землі людини — до рідної матері. «Найвеличніший і найблагородніший предмет у природі — людина», — писав В. Г. Бєлінський¹³. І вінець цієї величчя й благородства — мати. Не випадково й саме поняття *патріотизм* викристалізувалось у свідомості багатьох поколінь з цієї перлини людського — з образу того, хто нас народив і виношував. Третина століття роботи з юнацтвом дає мені право висловити тверду впевненість у тому, що виховання щирого, душевного, ніжного, турботливого ставлення до матері, як до вінця й вершини людського — це одне з най-

важливіших ідеологічних завдань комсомольської організації. Ніякі чесноти не знайдуть місця в серці, бездушному, кам'яному, жорстокому до власної матері; мерзеним зрадишком стає той, хто залишає країну, земля якої береже прах матері, і направляється до чужих берегів. На будяку не розцвіте квітка троянди. Той, кому недоступна сердечність, піжність, душевність, не може бути патріотом.

Збагнімо ж, мій друже, азбучну істину комсомольської педагогіки: людина повинна любити людей, повинна тонко *відчувати* поряд себе людину з її радощами й тривогами. І це *відчування людини* нехай починається з матері. Подумаймо, скільки проводиться всіляких суботників і недільників, тижнів і місячників, рейдів і походів. А знайдіть хоч одну організацію, де б секретар запитав у комсомольців: «Що ви зробили, юні друзі, в ці дні для своєї матері?» Я раджу вихователям юнацтва:

знайдіть у нашій напрочуд багатій мові ті кришталево чисті, як роса, слова, які забриніли б, заструмували джерелом, і щоб у цьому джерелі жила, як у казковій живій воді, вічна краса людської вірності й відданості — мама, дорога, люба. Нехай понесе цю красу кожний юнак, кожна дівчина до свого рідного вогнища, нехай віддасть сніи своєї душі рідній матері.

Я кажу хлопцям і дівчаткам:

«Сьогодні в нас урочистий день — ви одержали комсомольський квиток. Поділіться своєю радістю з матерями. Ось кожному з вас чудовий саджанець яблуні — беріть. Це незвичайний сорт: прозоро-рожеве яблуко відбиватиме в собі и ніжну равішню зорю, і багряний захід перед вітряним днем. Так і назвемо цей сорт — Материнське. Будемо пестити ці деревця, берегти, як ім'я матері».

Це найбільш ідейне, найбільш політичне, найбільш колективістське виховання. Той ясний липневий вечір, коли мій вихованець, мій юний друг зриває з Яблуні Матері плоди й несе їх матері, — це радісна для мене хвилинка сходження на одну з вершин педагогічної мудрості.

Любов до людини — це родючий ґрунт, на якому розцвітають квіти патріотичного служіння Батьківщині. Щоб заграла, затріпотіла ця радісна квітка, кожний хлопчик, кожна дівчинка повинні осягнути розумом і серцем нашу велику Батьківщину. Кожний повинен відчувати себе сином Вітчизни, переживати особисте почуття гордості від

того, що він спадкоємець її тисячолітньої слави й тисячолітніх духовних цінностей, творець її героїчного сьогодні.

Як вихователеві юнацтва зробити це практично?

Треба перед юним серцем запалити вогненне слово, яке, мов яскравий смолоскип, освітило б важкий і славний шлях нашої Вітчизни з давніх часів до наших днів, осягло б і нелегку дорогу в світле майбутнє, щоб юний громадянин відчув себе тисячолітнім подорожнім, відповідальним за те, що донесли до нього його попередники, відповідальним за ту неоціненну ношу, яку треба доставити в майбутнє, не згубивши по шляху жодної крихти багатств, не забувши жодної мудрої істини, здобутої в боротьбі за нашу велику й славу Вітчизну.

Це вогненне слово про тих синів нашої Батьківщини, чий імена, як вічні зірки, горять і завжди горітимуть на небозводі Вітчизни, були й завжди будуть провідними зірками для людських сердець.

Можливо, хтось посміхнеться, прочитавши це. Може, хто подумав: чи не занадто ви переоцінюєте силу слова, чи не приймаєте ви за реальність бажане? Ні, так воно й є. Слово — це полководець, який веде в бій. Це музикант, який доторкається до дрімаючих струн людської душі; знайте, до якої струни доторкнутись, і вона зазвучить дивною музикою. У хвилини ось таких бесід про заповітне й високе я доторкаюсь до струн, які називаються: Громадянин, Людина, Честь, Гідність. Я звертаюсь безпосередньо до живої душі кожної людини; переді мною не якийсь абстрактний вихованець, а натхненні, палаючі очі Колі й Люби, Вані й Галі, Зіни й Шури. Слово вихователя лише тоді буде *вогненним*, коли воно ставить своєю метою виховати не якогось абстрактного патріота — такого в природі бути не може, — а змушує трепетати серця Колі й Люби, Вані й Галі, Зіни й Шури.

Це теж одне із золотих правил нашої комсомольської педагогіки.

Є десятки натхнених розповідей про *справжніх синів Вітчизни*. Я розповідаю про далеке минуле й про дні, жар яких ще не прохолов. Мої юні друзі, затамувавши подих, слухають розповіді про запорізьких козаків, з яких із живих здирали шкіру, і до рап прикладали розпечене залізо, вимагаючи зради Батьківщини або хоч мовчазної покори, а вони гордо кидали в обличчя ворогу вогненне слово — ні; про Сергія Лазо, якого кинули живим у топку

паровоза за його комуністичні переконання, про наших двох земляків — піонерів-героїв, яких фашисти закопали в землю живими, не добившись страшними, нелюдськими тортурами ні слова про партизанські таємниці. Я бачу, як в очах моїх юних друзів палає вогонь невгасимої ненависті до ворога. Скажи їм: кличе пас, юні друзі, наша Радянська Батьківщина в бій за свободу й незалежність, за славу й могутність — і кожний з них піде на смертний бій з іменем Вітчизни на устах. Лише недоумство або моральна розбещеність можуть закрити дорогу слову до серця людини. Слово — могутній борець за людську душу. Усе залежить від того, що стоїть за вашим словом, вихователю. Є слова кволі й потвори, як кретини. Є слова немічні й безкровні, як тінь засихаючої стеблини. Є слова яскраві і невгасні, як вічні зірки, що вказують людині шлях. Прагніть того, щоб ваші слова були провідними зірками.

72. ЯК ДУХОВНЕ ЖИТТЯ КОМСОМОЛЬЦЯ НАПОВНИТИ ДУМКАМИ ПРО СОЦІАЛІСТИЧНУ БАТЬКІВЩИНУ

Мова йде знову про делікатне й складне — про години й дні особистої, індивідуальної одухотвореності величчю, красою, піднесеністю патріотичного служіння Батьківщині. Одухотвореності, яка пробуджує глибокі роздуми, приносить тривожні дні й безсонні ночі. Я не уявляю собі комсомольської педагогіки без того, щоб Коля А. й Люба Ш., Ваня Г. і Галя М., Зіна Г. і Шура Ч. не просиділи ніч над книжкою й не зустріли світанок — чотирнадцятирічні, захоплені думками про мету й смисл життя — над книжкою про Маркса й Леніна, Олександра Ульянова й Миколу Кибальчича, Фелікса Дзержинського і Юліуса Фучика. Кожний з них, одухотворений вогненним словом вихователя про патріотичне служіння Батьківщині, шукав і знайшов *свою* книжку, зустрів *свою* яскраву зірку на небозводі Батьківщини. Кожне серце, вражене й зачароване яскравим прикладом відданості Батьківщині, частіше билось у ці весняні ночі над сторінками *свої* дивної книжки. Без глибоко особистих, індивідуальних роздумів: хто я, який я, як я жив досі і як буду жити, яку користь принесу соціалістичній Вітчизні, — істинна комсомольська педагогіка перетворилася б у пустопорожні розмови.

Якщо ви хочете, мій юний друже, стати справжнім вихователем комсомольців, поцікавтесь, що роблять, чим зайняті, що читають, що думають хлопчики й дівчатка, юнаки й дівчата в ті години й дні, коли вони залишаються на самоті. Чи хочеться їм залишитися на самоті? Якщо не хочеться, — дуже погано, значить, нема індивідуального духовного світу, немає особистості, а отже, нема й колективу.

Є в нашій школі кімната, яку ми називаємо Кімнатою Думки. Тут завжди тиша. У шафах книжки про справжніх синів Вітчизни — дивіться, шукайте *свою* книжку, знаходьте *свою* зірку і *свій* провідний вогник. Щоб жоден підліток не пройшов мимо цієї книжки — у цьому бачу я одне з найважливіших завдань вихователя юнацтва. Після кожної бесіди про патріотів, коли мені вдається доторкнутись до чутливих струн у найчужбітніших куточках юних сердець, я бачу — кілька хлопчиків і дівчаток ідуть у Кімнату Думки. У добрий час, юні друзі, — ви піднімаєтесь на найважчу сходинку самовиховання. Ось я вперше побачив біля вікна поряд з кущем троянди голубоокого велетня, як називають його товариші, — Ваню Г. Йому чотирнадцять років, а він уже вищий за батька; мене вже турбують занадто дитячі погляди Вані на світ, я чекаю не дочекаюсь, коли серце й розум його схвилюють *дорослі* думки. І ось я бачу в його руках книжку про Юліуса Фучика... Будь мужчиною, Ваню. Бери книжку додому, читай, думай, хай не сниться тобі всю ніч, хай хвилюють тебе дорослі думи.

З цього починається юнацьке самовиховання.

Тільки починається. Необхідний ще величезний труд, щоб юність досягла духовної зрілості.

73. ЯК ЖЕ ПРИХОДИТЬ ДУХОВНА ЗРІЛОСТЬ ЮНАЦТВА

Можна почути суперечки: коли починається рання юність — у чотирнадцять чи в шістнадцять років? З якого віку краще приймати в комсомол — з 14- чи з 15-річного? В останні роки учених турбує акселерація — прискорення фізичного розвитку юнаків і дівчат і в той же час відносне відставання розвитку соціального, духовного, морального.

Юність, за твердим переконанням нашого педагогічного колективу, починається в 12—13-річному віці. Якщо ви

хочете, щоб хлопчик став духовно зрілою людиною, допоможіть йому зробити перні кроки на громадянській ниві. Зовсім безтурботне дитинство й отрочтво — ось корені духовного інфантилізму. Турботи в житті юнацтва повинні бути. Я маю на увазі турботи нашого народу, суспільства, Батьківщини. Нехай *усе*, що оточує наших хлопчиків і дівчаток, уже на зорі їхньої юності бентежить, хвилює, турбує їхні серця. Нічого в житті — ні безпосередньо поряд них, ні десь далеко, на краю світу, не повинно бути такого, що не стосувалося б їх *особисто*. Дати підліткові громадянське бачення світу — одна з вершин педагогічної мудрості. Найголовніше — щоб хлопчики й дівчатка жили турботами й хвилюваннями суспільства. Щоб громадське стало особистим.

Як це досягається практично?

Громадянське змушнення приносить думку про те, що я щось зробив для людей, щось дав їм. *Це найважливіше джерело морального багатства юності*. Осягнути Батьківщину розумом і серцем може лише той, хто в 12—13-річному віці вже придбав своє моральне багатство. Не придбав — безсилим виявиться ваше слово, не може стати воно тим вогненним словом, яке надихає серця, завдяки якому юнаки й дівчата ставлять перед собою запитання: «Для чого я живу на світі?», завдяки якому, думаючи про подвиг Сергія Лазо, молода людина думає про себе, і в неї завмирає й частіше б'ється серце від усвідомлення свого прилучення до великого й священного. Можливо, вам доводилося чути скарги вихователів юнацтва: ти їм говориш про святі речі, про героїзм, мужність, самопожертву, а слово твоє чомусь не доходить до їх душі... А не доходить воно тому, що душа сповнена лише радістю споживання, насправді ж вона убога, пуста, у ній нема морального багатства — радості творення для людей.

По крихітці, по зеринці нагромаджуйте моральне багатство юності, нагромаджуйте з дитинства, з отрочтва. У 12—13-річному віці людина повинна, оглянувшись назад, побачити те, що вона зробила для людей, і пережити гордість: ось це моя праця! Оця гордість і є духовним зарядом комуністичної ідейності, основою ідейного єднання.

Коли моїм юним друзям було по десять років, ми вирішили створити Виноградник для Людей. Перед нами — випалений некучим сонцем, мертвий південний схил неродючого ґрунту. А з цього ж гектара можна зібрати десятки

центнерів «сонячних ягід». І ось ми трудимося: очищаємо схил від бур'янів, копаємо ями — сотні ям; носимо в кожну яму мул, перегній і ще, за порадою старших, ґрунт з-під коренів тих рослин, які вбивають шкідників виноградарників («така народна «рослинна медицина»). Перетигуємо з одного місця на інше сотні тонн землі: треба біля кожного куща створити захисні валки, щоб вода не стікала. Для вихователя це найважчий період: адже одноманітна фізична праця сама по собі не може бути приємною і не приносить ніякого задоволення. Що ж спонукає підлітків до цієї праці? Слово, тільки вогненне слово, яке запалює в юних серцях порох громадянського служіння людям. Вірю у величезну силу слова, одухотвореного комуністичними переконаннями.

Зазлепили перші паростки виноградних ліз, тепер ми вже милуємося своєю працею. Тепер мене вже не ликає, що важке фізичне напруження може надломити у когось духовні сили, породити зневагу до праці. А праця в нас лише почалася: треба поливати рослини, оберігати їх від спеки й холоду.

Минають місяці й роки, турбота про виноградник стає для кожного з нас чимось дорогим, рідним. Ми дуже міцно приростаємо до землі. З'являються перші плоди, настають дні торжества наших громадянських почуттів. До нас приходять маленькі діти й старі люди, і ми частуємо їх плодами. Несемо сонячні ягоди хворим, серця наші б'ються частіше, коли нам дякують і бажають добра.

Ось вона, одна з вершин педагогічної мудрості: нехай 13—14-річні хлопчики й дівчатка почують подяку за сердечність, душевність, людяність. Важко знайти силу, яка одухотворяла б більшою мірою, ніж ці прості слова. Мої вихованці переживають радість творення добра для людей, яку ні з чим не можна порівняти. Тепер уже вогненне слово оселилось в їхніх серцях, тепер натхнення, яке спонукає до нової й нової праці, стало внутрішньою духовною силою кожного серця. Тепер кожний — я в цьому твердо переконаний — здатний виявити громадянську самовідданість не тільки в колективі, але й віч на-віч із самим собою.

Ось за якої умови громадське стає особистим, сердечним, мій друже: коли власна совість не дозволяє бути байдужим до людей.

Поле, на якому ми впростили Виноградник для Людей, стало для моїх вихованців полем громадянського самовиховання. Наші очі знайшли *громадянське бачення світу*. У світі немає нічого, що не стосувалося б кожного з нас особисто. Нелегка фізична праця духовно загартувала нас. Юнаки стали справжніми чоловіками. Я з радістю бачу, що в ті періоди, коли фізичні сили досягають особливо великого напруження, юнаки й думають якось по іншому: вони думають про те, як перебороти трудність, а не про те, можна чи не можна її перебороти.

74 НЕ БІЙТЕСЬ ТРУДНОЩІВ
НЕХАЙ БУДЕ ВАЖКО — БЕЗ ЦЬОГО
НЕМАЄ ІДЕЙНОГО ВИХОВАННЯ
ЮНАЦТВА

У переборюванні труднощів виховується мужність, облагороджується серце. Не озлобляється, а, навпаки, робиться ніжним і чуйним до людини, до добра, і непримирним, нещадним до зла.

Життя, яке ми відкриваємо перед своїми вихованцями, — не уторована доріжка. Молоді, особливо юнакам, треба бути готовою до всього. Треба бути готовою до найсуворіших випробувань. Виховуйте своїх юнаків такими мужніми й витривалими, щоб труднощі й злигодні, які — до всього цього треба бути готовими повсякчас — зустрінуться на їхньому шляху, не породили розгубленості й розслабленості. З фізичною непохитністю й витривалістю зв'язана й непохитність духовна. Перевірте, мій друже, чи зможе ваш вихованець — 16 річний юнак — цілий день побути на лютому морозі, та не просто побути, а й працювати. Чи зможе він пройти під пекучим сонцем сорок кілометрів і після цього кілька годин попрацювати. Чи зможе він витримати півдня без води. Усе це треба зробити не у вигляді якихось штучних вправ. У самому житті, у повсякденній праці можуть бути й бувають такі труднощі й злигодні. Ми не говоримо юнакам: тренуйтеся у витривалості. Ми даємо їм трудове завдання, яке виконують в їхньому віці молоді колгоспники: у люті січневі морози юнаки ідуть у поле, павантажують на тракторні причепа сіно, підвозять його до тваринницьких ферм. Мету цієї праці юнаки бачать не в тому, щоб потренуватися, а в тому, щоб корови давали молоко, не буде сіна — не буде молока...

Якщо людина навчилася в роки отрочтва й ранньої юності переборювати труднощі й злигодні, вона бачитиме навколо себе те, чого ніколи не побачить розбещений неробством, розніжений, розслаблений «матусин синок».

75. ОВЕРІГАЙТЕ ЧИСТОТУ
ДУШЕВНИХ ПОРИВАНЬ ЮНАЦТВА

Щоразу, коли мова заходить про виховання юнацтва, я знову й знову говорю про *неспокійне серце громадянина*. Це серцевина всієї нашої комсомольської педагогіки. Як вогню, бійтесь байдужості, мій друже. Це найстрашніша отрута, що породжує обивателя, міщанина, якому ні до чого немає діла, який любить мерзепні істини моралі шкурника: «не моє засипалось — не моє змелеться», «моя справа півняча — прокукурикав, а там хоч і не світай». Чим більше створили молоді руки для людей, тим чистіше, благородніше серце. Воно відчуває радість й болі людей, лихо й турботи суспільства; погляд юного громадянина на навколишній світ стає допитливим і прискіпливим, натура — неспокійною й турботливою, благородство серця ніколи не уживається із злом, з байдужим ставленням до громадських інтересів, з приниженням людської гідності. Воно, юне серце, бунтує, протестує, обурюється. Воно штовхає людину на благородні, красиві, хоч інколи, може, й різкі, необачні вчинки.

Пам'ятайте, що перше спонукання, перша реакція на зло, підказані голосом совісті, бувають звичайно найблагороднішими. Не глушіть голосу совісті. Не зв'язуйте благородні юнацькі пориви шорами логічних роздумів і умовиводів. Усе це прийде з часом — зріла мудрість, розсудливість, уміння сім раз відміряти і раз відрізати. Але палкий трепет юного серця, обуреного злом, готового перетворити зло в порох, ніколи не прийде, якщо юнацтво не візьме його з тієї тривожної, неспокійної пори, коли здійснюється велике відкриття світу — складне і небезболісне пізнання добра й зла серцем. Нехай не буде у вас жодного юнака, жодної дівчини з риб'ячим серцем. Будьте мудрі й уникайте необачності в оцінці гарних вчинків. Холодний розум буде, не турбуйтеся. Було б гаряче серце.

Як найогиднішої розбещеності серця остерігайтесь юнацької байдужості в тих випадках, коли зло, яке трапляється в житті, нібито не має свого прямого вивуватця, воно —

як фатальна неминучість, воно як просто біда, бачачи яку люди інколи, похитавши співчутливо головою, кажуть: що ж, нічого не зробиш, — і проходять мимо. Ось такі факти і криють у собі велику небезпеку. Пройшовши байдуже один, другий раз повз біду, яка мене особисто не стосується, я проходитиму байдуже мимо турбот і хвилювань людських завжди.

Пробуджуйте в юних серцях тривогу й турботу саме тоді, коли немає явного винуватця біди. Нехай загориться в юному серці незгасне бажання: я повинен щось зробити, я буду жалюгідним егоїстом, якщо пройду мимо. Цей вогник загоряється теж не раптово, палим для нього є моральний досвід турбот і клопоту про те, що не стосується мене особисто.

Під час грози від колгоспної отари відбилось два десятки ягнят. Очевидно, злива загнала їх кудись у чагарники або в очерети. А може, вони застрягли десь у мулких озерах, що утворилися після зливи. До нашої організації дійшли чутки про цю біду. Давай, діти, підемо на пошуки. Адже вони маленькі такі, ягнята... Беремо запас продуктів днів на три і вирушаємо в безкраї придніпровські плавні. Одного за одним рятуємо ягнят. Радість і гордість хвилюють наші серця. Повертаємося, покусані комарами, втомлені, але щасливі, змужнілі. Такі колективні вчинки я називаю *уроками сердечності*. Вони пробуджують чутливість серця до бід, болей, тривог, які, якби не було цих уроків, викликали б холодну, безпристрасну сентенцію: без нас розберуться.

Уроки сердечності я уявляю собі не чимось відокремленим, ізольованим від навколишнього світу. Це громадянське життя, мій юний друже. Це той великий світ громадських інтересів, про який з тривогою за долі майбутнього писав В. Г. Бєлінський.

76. ЯК УЧИТИ КОМСОМОЛЬЦІВ
ЖИТИ В СВІТІ ГРОМАДСЬКИХ
ІНТЕРЕСІВ

Якось я слухав доповідь одного заступника директора школи. Він детально говорив про кабінет суспільствознавства: що, які плакати й картини повісили на стінах, як художньо оформили кімнату. Моральний кодекс будівника комунізму написали на великому аркуші, зробили красиву

рамку... А от про те, як великі істини марксистсько-ленінської науки повинні ввійти в юну душу й поселитися в ній навечно — ні слова. І коли запитали, що ж робиться «по цій лінії», — заступник директора не міг сказати жодного слова. Тому що про кабінет суспільствознавства є суворий наказ, а про душу ніяких наказів нема. Я думаю, що більше шкоди, ніж користі, приносять на педагогічній ниві люди, які бачать тільки розпорядження начальства й не знають, що без душі, без серця розпорядження — пульт. Мені здається, що уроки сердечності — дуже важлива справа в усіх ланках і формах виховної роботи.

Одного разу ми всією своєю дружною сім'єю (так ми назвали свою комсомольську організацію) перебирали кукурудзяні качани: пайкращі ваптажили на автомашину, що відвозила зерно на державний склад, а гірші качани відносили на склад для корму свиням. Хтось сторонній підійшов до нас і довірливо порадив: ви, мовляв, кидайте на дно кузова качани гірші, а зверху прикривайте гарними, на складі перевіряють тільки те, що зверху; нам же треба здати якнайбільше — план... Бачу, комсомольята перезирнулися, соромно їм стало. Ваня Г. почервонів по саме волосся, а Зіна Г. опустила очі. Пішов господарник, стоять мої юнаки й дівчата, і я стою, серце моє завмерло: ану, що ви будете робити, чого навчили вас перші уроки сердечності?

«Та що ж це таке?» — глухо промовив Шура Ч.

Більше вони не сказали жодного слова. З якою впертістю, розлюченістю стали кидати в кузов пайкращі качани. Кілька разів підходив до нас чоловік, який порадив хитро «виконувати план», мовчки дивився на роботу комсомольців, хмурих брови, але жодного слова сказати не наважився... Той, кому совість хоч раз підказала повстати проти зла, обману, несправедливості, стає дуже чутливим до явищ навколишнього світу; бачить зло в неробстві, марнотратстві, стає непримиреним до неправди, обману.

Прагніть того, щоб у підлітковому і юнацькому віці людина жила турботами про цінності, що належать колективу, суспільству. У сільськогосподарському виробництві є напружені періоди, коли жоден підліток, жоден юнак не повинен бути осторонь трудового напруження, турбот, які охоплюють думи й серця людей.

Весна. У колгоспі посіяно тисячі гектарів зернових, овочевих, технічних культур. Якщо не потурбуватись про

своєчасне прополювання, урожай може загинути. Колгоспники в ці дні живуть думкою про те, як найкраще організувати працю, як використати кожну хвилину робочого часу. Вам, вихователів, треба потурбуватися про те, щоб трудове напруження, громадська активність оволоділи й шкільним колективом. Нехай трудяться підлітки, юнаки й дівчата на тих ділянках виробництва, від яких великою мірою залежить суспільний добробут, успіх у господарстві. Нехай праця школярів не буде чимось ізольованим, відокремленим від праці дорослих. Потурбуйтеся про організацію таких відносин своїх вихованців з дорослими трудівниками, щоб матеріальних цінностей, створених вашими вихованцями, з нетерпінням чекали дорослі; щоб свою *дитячу і шкільну працю* діти, підлітки, юнаки й дівчата розглядали як працю *дорослу*. Якнайменше школярського, умовного в праці учнівського колективу — ось вимога, здійснюючи яку, ми виховуємо людей змалку в дусі турботи про громадські інтереси.

У практиці своєї виховної роботи ми досягаємо того, щоб трудова енергія, трудові зусилля школярів були самостійними цеглинами в будові суспільного виробництва. Так, молодші школярі, учні I—II класів, під час літніх канікул кілька днів працюють колективно в полі, заготовляючи найкраще, найшоживніше — вітамінне — сіно для маленьких телят. Результат їхньої праці — кілька десятків тонн кормів пайової якості. Малюта збирають сіно, сушать його, складають. Учні IV—V класів заготовляють пасіння овочевих рослин — помідорів, капусти, огірків. Ніхто, крім них, у колгоспі цією роботою не займається. Діти прекрасно розуміють, що, якби вони не вкладали своїх цеглин у будову суспільного виробництва, будівництво цієї сировини затримувалося б. Праця одухотворюється громадськими інтересами з перших кроків трудового життя.

Старші піонери й комсомольці виконують ще значніші трудові завдання. На піонерських і комсомольських гектарах, яких у колгоспі щорічно виділяється від 10 до 15, вони вирощують пасіння пшениці, кукурудзи та інших культур. Увесь цикл сільськогосподарської праці виконують тут лише учні — від першого обробітку ґрунту до збирання врожаю й здачі його на зберігання.

Вони відчують себе такими ж трудівниками, як і дорослі колгоспники. Секретаря комітету комсомолу й голову ради піонерської дружини запрошують звітувати на засі-

дання правління колгоспу так само, як і бригадирів дорослих бригад. Господарські, економічні інтереси займають у духовному житті шкільного колективу значне місце. Турботи про матеріальні цінності надають особливого відтінку взаємовідносинам у шкільному колективі, усьому складу мислення піонерів і комсомольців. Щоб виховати зрілість, *дорослість* думки, ми турбуємося про економічні, господарські відносини не тільки між школярами й дорослими трудівниками, а й усередині шкільного колективу.

77. ЯК СТВОРИТИ ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ ВСЕРЕДИНИ ШКІЛЬНОГО КОЛЕКТИВУ

Тут ми підходимо, мій юний друже, до особливо важливого елемента створення й виховання колективу. Мова йде про матеріальні відносини, про матеріальне вираження таких понять, як відповідальність, керівництво, підкорення, взаємодопомога, співробітництво, обмін досвідом. Усі слова про почуття відповідальності задіюються дитячим лепетом, якщо немає відповідальності за матеріальні цінності. Немає й бути не може ніякого колективу, якщо відносини між його членами не пройняті духом взаємодопомоги, співробітництва, товариського обміну ідеями й досвідом.

Піонерська організація нашої школи має *бригаду малої механізації*. Бригада споряджена машинами й механізмами, що використовуються на шкільній навчально-дослідній ділянці, а також у дитячих політехнічних гуртках. У цій бригаді — маленький, змонтований учителями й старшокласниками трактор, яким юні піонери керують, обробляючи шкільну ділянку й сад. Бригада має дві маленькі автомашини для навчання молодших школярів, дві сівалки, косарку, молотарку, зерноочисні машини — усі ці механізми зроблені в школі й пристосовані для дитячої праці.

Комсомольська організація має *бригаду юних механізаторів*. Бригада обирає бригадирів, двох помічників, двох механіків. У ній виділено ланку юних електротехніків. У розпорядженні бригади — *доросла*, як кажуть піонери та комсомольці, техніка — трактор, два автомобілі, комбайн, сівалки, зерноочисні машини. Бригадир і його помічники — за уповноваженням бригади — є господарями техніки й ремонтної бази (в їхньому розпорядженні —

установка для заряджання акумуляторів, електрозварювальний апарат). Вони призначають юних механізаторів на період виконання тієї чи іншої роботи. Виконувати роботу в бригаді механізаторів — велика честь. Перш ніж допустити людину до трактора, бригадир юних механізаторів приймає від бажаючого працювати цілу систему заміків (наприклад, учень виготовляє на токарному верстаті деталь для машини, бере участь у конструюванні та монтуванні нового механізму). У період весняних і літніх польових робіт бригадир установлює черговість роботи юних механізаторів у полі (на піонерських гектарах і на колгоспних полях).

Є в піонерській і комсомольській організаціях ще дві бригади: бригада юних рослинників і бригада юних садівників. Це трудові колективи, у розпорядженні яких — дослідна ділянка, сад, шкільна пасіка, інвентар для ручної роботи в рослинництві й садівництві.

Досвід господарських, матеріальних відносин дає можливість комсомольській і піонерській організаціям бути господарями багатьох матеріальних цінностей. Наші піонери й комсомольці розпоряджаються коштами, що надходять на внутрішньо-господарський рахунок школи від навчально-дослідної ділянки, саду, городу. Гроші, виручені від продажу фруктів, овочів, саджанців дерев, школярі оприбутковують, здають у бухгалтерію. Протягом року нагромаджуються значні суми. Комітет комсомолу й рада піонерської дружини виносять рішення витратити гроші на придбання музичних інструментів, на проведення екскурсій. Це збагачує життєвий досвід комсомольців і піонерів.

Господарські, матеріальні, економічні відносини, тісно пов'язані з працею, — одна з ниток, що зв'язує школярів у різновікових колективах.

78. РІЗНОВІКОВІ КОЛЕКТИВИ
НЕ МОЖНА БУДУВАТИ
НА ПУСТОМУ МІСЦІ

Звичайно, матеріальні, господарські відносини породжують відносини іншого виду — духовні. Чим цікавіша праця, що становить саму суть господарських відносин, тим глибшими можуть бути духовні відносини між вихованцями різного віку. Праця ж стає цікавою тоді, коли дитина

й підліток, підлітки і юнаки, які працюють в одному колективі, керують машинами й механізмами, оволодівають складними практичними вміннями й навичками, передають один одному знання й досвід — це і є духовні відносини. Без трудового захоплення, без жажди знань, без спільної діяльності, що являє собою оволодіння порівняно складними вміннями і навичками, різновіковий колектив як інструмент виховання — неможливий. Але якщо вам удалось досягти злиття праці й духовного життя вихованців різного віку, тоді у вас з'являється нове, дуже сильне джерело впливу колективу на особистість.

Суть цього виховного впливу полягає в тому, що дитину й підлітка, підлітка й юнака приваблює одне до одного спільність інтересів, здібностей, нахилів, покликання. Риси особистості при цьому виражаються в конкретній діяльності. Виховний ефект різновікового колективу полягає в тому, що під впливом яскравого позитивного прикладу дитина, підліток усвідомлює, якою людиною вона хоче стати, у них з'являється прагнення досягти ідеалу, взірця. Поза духовними відносинами, що виникли на основі цікавої, захоплюючої праці, прагнення стати такою людиною взагалі не може виникнути й оволодіти думками й почуттями вихованця.

Різновікові трудові — їх можна назвати ще й творчими — колективи повинні бути справою добровільною. Тут недопустиме будь-яке прикріплення одного учня до другого. Піонери й комсомольці дуже тонко відчують здібності, нахили, покликання, вони ніколи не виділять у бригаду механізаторів або рослинників того, хто не цікавиться відповідною працею.

Є різновікові колективи и іншого виду. У період літніх канікул наші вихованці, як правило, нікуди не їдуть — умови відпочинку в селі прекрасні. На кожній вулиці, на кожному *кутку* у нас є осередки народної педагогіки. Так називаються маленькі школи народного виховання. Душею кожної з цих шкіл є людина, яка палко любить дітей. Це або ветеран виробництва, що пішов на відпочинок, або ж молодий робітник, колгоспник, службовець, для яких спілкування з дітьми — радість, повнота духовного життя. У себе в колективі ми називаємо таких людей охоронцями осередків народної педагогіки. Їх виховний вплив величезний: краса створюється тільки красою, людина твориться тільки людиною.

Третина століття роботи в школі переконала мене в тому, що людина найкраще виховується тоді, коли вона виховує інших, турбується про іншу людину. Наш педагогічний колектив прагне того, щоб уже в роки отрочества кожний вихованець виявляв сердечну турботу про маленьку дитину. Чуйність, співчутливість, турбота про дитину — ці почуття є благородною емоційною основою підліткового і юнацького колективу. Чим активніше виражаються ці почуття в діяльності, тим пізнішим і мужнішим стає серце хлопчика і юнака, тим більше жіночості в серці дівчинки й дівчини.

79. ТУРБУЙТЕСЯ ПРО ТЕ,
ЩОБ ВАШІ ВИХОВАНЦІ БУЛИ
І ВИХОВАТЕЛЯМИ

Коли наша комсомольська організація створювала степовий Куточок Краси для людей, у життя нашої дружної сім'ї несподівано ввійшла доля маленької дівчинки — Наталочки, як ласкаво називали її комсомольці. Дівчинка жила на околиці. У неї була лише мати. У три роки Наталочка тяжко захворіла — перестала ходити. Павесні і влітку мама клала доньку в маленький візок і ставила його під крилату яблуню. Зелений двір, яблуня, два вулики, колодязь, лелеки на сараї, собака Пальма, кролі, яких оберігала собака, — ось і весь світ Натали. Голосиста й балакуча, але водночас засмучена своєю хворобою, дівчинка просила нас принести польових квітів, яких вона не бачила. У кожного з нас боліло серце: невіжа дівчинка не одужає? Лікарі її лікували, але швидкого одужання не обіцяли: якесь глибоке ураження нервової системи, погіршення нерухомі. Чим же тобі допомогти, маленька Наталочко?

Що тільки ми не робили для неї! В її просторій кімнаті зробили справжній сад: посадили ялинку й сосну, перенесли з шкільної теплиці квітучі хризантеми. Під вікном посадили троянду. Через рік дівчинці треба було йти до школи, і ми стали вчити її читати й малювати. Усю зиму в її кімнаті цвіли квіти. Але дівчинка була дуже бліда, тендітна. Я бачив, як, повертаючись від Наталочки, Зіна і Галя крадькома плачуть. Швидше б настала весна, — мріяли ми.

Навесні, тільки-но зазеленів горіх і зацвіли перші степові квіти, ми посадили Наталочку в візок і повезли

в Куточок Краси. Дівчинка з подивом відкривала новий для себе світ, усе для неї було незнайоме: і тремтіння степового марева над курганами, і спів жайворонка, і величезні коники... У Куточку Краси хлопчики й дівчатка побудували курінь. Тут ми проводили цілі дні під час літніх канікул. Цілюще повітря степу, аромат горіхового листя, червоні помідори й кавуни, хрумкі яблука — мабуть, усе це було найкращими ліками для Наталочки. Її щічки порожніли, в очах заграли радісні вогники. Через два роки дівчинка стала на ноги. Лікар сказав: лікують не тільки ліками, а й радістю. А особливо такі хвороби, як у Наталочки.

Два з половиною роки душевної турботи про хвору дівчинку були незрівнянними уроками сердечності. Юнаки й дівчата навчилися відчувати, пізнавати серцем біду, тривоги, турботи там, де очима їх, буває, не побачиш. Я переконався, що коли колектив турбується про дитину, він стає дуже чутливим і до найбільшої біди — людської самотності.

80. ВИХОВУЙТЕ КОЛЕКТИВ ТАК,
ЩОБ ЮНАКИ І ДІВЧАТА
НЕ ПРОХОДИЛИ ПОВЗ САМОТНІСТЬ

Ще не стала на ноги Наталочка, а моїх вихованців потрясла нова біда. Повертаючись одного разу з лісу, ми зустріли жінку, яка провела нас задумливим, сумним поглядом. У селі прийнято вітатися з кожним зустрічним — і з знайомим, і з незнайомим. На наше «добрий вечір» вона відповіла «доброго здоров'я, дорогі», і в її голосі ми теж почули сум.

«Чому в неї такі сумні очі?» — запитав хтось із хлоп'ят.

«У неї велике горе... але яке?»

Через день ми дізналися про горе жінки, і воно вразило нас. Три сини, чоловік і два брати її загинули смертю хоробрих на фронтах Великої Вітчизняної війни. А недавно в неї померла остання рідна їй людина — мати. Жінка залишилася сама.

Біль бабусі Марії став нашим сердечним болем. Чим ми можемо допомогти вам, дорога наша людина? «Ми віддали б вам усе тепло наших сердець аби тільки ви усміхнулись», — сказав Кость К., коли ми дізналися про тяжку долю матері.

Настав день, коли бабуса Марія усміхнулася нам. Усміхнулася, згадуючи своїх синів. Усміхнулася, коли ми прийшли до неї посадити шість кущів винограду і шість кущів троянди — на честь її синів, чоловіка й братів. Вона усміхнулася, потім заплакала, плакали й ми... Тому що досі не зустрічались з таким величезним материнським горем. Нам хотілося хоч трохи полегшити його. Ми серцем відчували, що бабусю Марію не можна залишати одну — самотність приносить їй страждання. Серце підказувало й те, що її не можна ні втішати, ні радити забути своє горе. Воно залишиться в її душі назавжди — до могили.

Стара жінка усміхнулася, дивлячись на хлопчиків і дівчаток. Ми приходили до бабусі Марії щодня, працювали в її саду. Зацвітали троянди, достигали виноградні грона. Вдивляючись в очі хлопчиків і дівчаток, вслухаючись в їхнє щебетання, я помітив, що вони в глибині душі відчують свою вину перед бабусею. Вони радіють, сміються, усміхаються одне одному, сонцю і безкрайому небу, а її сини загинули на війні — ось це почували хлопчики і дівчатка. Добре це чи погано? — думалось мені. Так, добре. У цьому складному почутті, яке вони нізачо не висловили б — благородний обов'язок перед полеглими за наше щастя.

Благородні хвилювання серця, чисті, високі душевні поривання — ніколи ви не добудете цього багатства, якщо почнете добувати його в зрілі роки. Добувайте, творіть його в роки юнацтва. Бережіть його як неоціненний скарб.

Ще й ще раз, тисячу разів корисно порадити: учіть своїх вихованців бачити людину. Нехай кожний навчиться бачити в людині, як у дзеркалі, самого себе. Дати кожному юнакові, кожній дівчині це дзеркало, навчити дивитися в нього — це одна з вершин педагогічної мудрості. Якщо ви хочете стати справжнім вихователем юнацтва, учіть бачити в цьому дзеркалі найтонші, найзаповітніші, найнесподіваніші рисочки.

81. ОБЕРІГАЙТЕ СВОІХ ВИХОВАНЦІВ ОД МАРНОСЛІВ'Я

Я спеціально звертаю на це увагу тому, що марнослів'я розбещує душу людини, воно як іржа, роз'їдає колектив. Там, де є пустослів'я, по суті немає і не може бути ідейної єдності колективу. Марнослів'я — це безвідповідальне

брякання зброєю, перетворення зброї в іграшку, це духовне розбродження людини.

Разом з тим, як наймерзепнішого пороку, остерігайтесь отрути брехні й лицемірства. Нехай з дитинства, з отрочтва в плоть і кров, у звичку хлопчиків і дівчаток входить правдивість: нехай звичка називати речі своїми іменами перетворюється в характер, у натуру. Виховуйте у своїх вихованців непримиренність і нетерпимість до балакаєння, порожнього красномовства, тріскучої фрази, хвалькуватості.

Як же здійснювати на практиці ці золоті істини? Тут ми наближаємося до питання про самовиховання. Багаторічний досвід виховання юнацтва переконав мене в тому, що коли слово живе в душі людини, коли воно не перетворюється в лузгу, — воно може стати могутнім засобом самовиховання. Учіть хлопчиків і дівчаток не кидати слів на вітер, нічого не говорити «просто так», задля красивого слівця. Я повчаю своїх вихованців:

Якщо ти хочеш зробити ось так, але не впевнений, що зробиш, ніколи не кажи: даю слово, що зроблю. Краще скажи: хочу примусити себе зробити ось так, примушу себе зробити ось так. І змушувати себе. Як би не було важко, добивайся поставленої мети. Десять разів перероби, але зроби так, щоб не було соромно перед людьми.

Не забувайте, що процес самовиховання ніколи не йде гладенько, без труднощів. Немає доблеснішої перемоги, ніж перемога над власними слабостями. Пам'ятайте, вихователі юнацтва, що правдивість — це передусім чесність перед людьми і водночас перед власною совістю. Правда оцінка самого себе — що я вже можу й чого не можу, як я просуваюся до тієї вершини самовдосконалення, досягнувши якої, я маю право сказати: я *господар своєї волі*, — правда оцінка всього цього є паріжним каменем правдивості й чесності.

Дзеркало правдивості, яке правильно відображає життя, відшліфовується працею. Прагніть до того, щоб думка й слово одухотворялися ділом, працею. Щоб за звучанням слова стояла бршла справи. Ще раз доводиться повторити, що в справі виховання все взаємозв'язане. Правдивість і чесність, непримиренність до брехні й обману йдуть від великої правди праці. Недарма стародавня українська мудрість говорить: правдиве слово в того на язичі, в кого на долонях мозолі. Серце трудівника повстає, обу-

рюється проти брехні й неправди. Корені істини — у праці для загального добра, у радості творення для людей, у подоланні труднощів. Кому все дається легко, без труднощів, без напруження сил, у того й думка пурхає легко, як метелик. А думка повинна бути твердою, як стовбур могутнього дуба. Сильною, як стріла. Яскравою, як вогонь. Твердість правди, непохитність думки, ясність істини — це джерела, що пробиваються з криниці, ім'я якій — *трудно*. Юнацтво повинно знати, що таке трудно. Знати з власного досвіду. Той, хто пізнав труднощі, дорожить словом і нетерпимо ставиться до марнослів'я.

82. ЯК УЧИТИ СВОІХ ВИХОВАНЦІВ ВИХОВУВАТИ САМИХ СЕБЕ

Необхідність наукової побудови процесу комуністичного виховання в числі найгостріших, найживотренетніших питань висуває питання про взаємозалежність багатства духовного життя колективу й особистості.

Звідки в колективне життя прийдуть духовна повнота й багатство, якщо кожний буде *тільки* споживачем? Хіба можна говорити про колектив як про вихователя особистості, якщо не розібратися з усією серйозністю, звідки ж течуть струмочки, які наповнюють джерело духовного багатства колективу? Група людей стає неорганізованим натовпом, якщо кожна людина, яка спілкується із своїми товаришами, не відкривається перед ними щоденно. Особистість і колектив — це дві сторони однієї медалі. Без виховання особистості не може бути й мови про колектив як про виховну силу, а виховання особистості немислиме без самовиховання. У широкому розумінні поняття виховання я уявляю собі як гармонію виховання колективу й виховання особистості, а у вихованні особистості одна з провідних мелодій належить самовихованню.

Виховувати людину — це значить виховувати в неї можливість до самої себе. А це можливо лише тоді, коли людину не вести постійно за руку, а й давати їй змогу діяти самостійно, щоб вона відповідала сама за себе, виробляла власну життєву позицію.

Як це робити практично?

Змалку вчить людину пізнавати себе й виховувати себе. Девіз самопізнання добре виражений у словах великого мислителя й художника Ф. М. Достоевського: «Знайди себе в собі, підкоряй себе собі: оволодій собою»¹⁴. Вихован-

ня почуттів, дисциплінування думки й волі, вироблення й урівноважування характеру — все це людина повинна робити сама, пізнаючи себе й оволодіваючи собою.

Самовиховання потребує дуже важливого, могутнього стимулу — почуття власної гідності, поваги до самого себе, бажання стати сьогодні кращим, ніж був учора. Самовиховання можливе тільки за умови, коли душа людини дуже чутлива до найтонших, суто людських засобів впливу — доброго слова, поради, ласкавого чи докірливого погляду. Не може бути й мови про самовиховання, якщо людина звикла до грубості й реагує тільки на «сильне» слово, окрик, примус. За самою суттю своєю самовиховання передбачає віру людини в людину, звертання до честі й гідності особистості. Педагогічне керівництво самовихованням — це насамперед відносини між педагогом і вихованцем, прийняті глибокою взаємною вірою в добрі наміри.

Виходячи з багаторічного досвіду, я дозволяю собі дати вихователю практичну пораду: самовиховання вашого вихованця вимагає певного стилю вашого, виховного впливу. У вашому колективі має панувати спокій, не повинно бути крику, первозності. Нічого й думати про самовиховання, якщо у вихователя час від часу *закипає злість* до того чи іншого вихованця і якщо це недобре почуття знаходить «розрядку» в окрику, згарячу придуманому покаранні, у прагненні якнайбільше пробрати вихованця. Чим більше людину *розпикають, пробирають, карають*, тим менше вона чутлива до доброго слова, тим менше в неї розвивається та здатність, яку Л. М. Толстой називав здатністю *думати добре*¹⁵.

Я твердо переконаний — і це переконання не плід книжних умовиводів, а висновок багаторічної практики, — що абсолютно нормальне виховання не знає покарань. Треба зробити застереження, товариші педагоги: мова йде про *дітей*, про покарання *дитини*. Там, де все будується на покараннях, немає самовиховання, а без самовиховання не може бути нормальним і виховання взагалі. Не може, тому що покарання вже звільняє вихованця від докорів совісті, а совість — це ж головний рушій самовиховання; де совість спить, не може бути й мови про самовиховання. Той, кого покарали, думає: мені нічого більше розмірковувати про свій вчинок; я одержав те, що належить.

Був у практиці виховної роботи нашої школи такий випадок. Дев'ятирічний Кость, учень III класу, стріляв

з рогатки по горобцях. Поранивши пташку, він зловив і мучив її. Учитель покарав хлопчика: заборонив йому три рази йти з класом у ліс. Напередодні другої цікавої прогулянки, якої з нетерпінням чекали діти, Кость сидів на уроках похмурий, невлад відповідав на запитання вчителя. Коли клас пішов у ліс, хлопчик залишився в школі. Під стріхою сарая він зловив кількох голих, беспорядних горобят і поклав їх у стіл учителя. Через день (вихід у ліс був напередодні вихідного), відчинивши стіл, учитель знайшов пташенят, які майже всі задихнулися.

Чим пояснити цю жорстокість? Чому дуже часто внаслідок покарання дитина озлоблюється? Тому що «сильний» засіб впливу звільняє дитину від думок, міркувань, роздумів; вона переживає не ганебний свій вчинок, а покарання; вона по суті забуває про поганий вчинок, а логіка ж виховання полягає в тому, щоб дитина про цього подумала, помислила. Виходить же так, що дитина *думає погано*. Вона думає про себе як про ображену, в її серці нагромаджується озлоблення. До того ж, якщо в покаранні є хоч крапелька несправедливості, тоді лавина злості загрожуює сильним, несподіваним для вчителя обвалом.

Нормальне виховання я уявляю собі так: дитина не допускає серйозних поганих вчинків, а маленькі, незначні «грішки» вона глибоко переживає, приймає близько до серця, відчуває докори совісті — це найголовніше. Мистецтво виховання полягає в тому, щоб запобігти серйозним проступкам. Як же запобігти? Насамперед — індивідуальною бесідою з дитиною.

83. ОВОЛОДІВАЙТЕ МИСТЕЦТВОМ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ БЕСІДИ З ВИХОВАНЦЕМ

Придивіться до дитинства, вдумайтесь у те, як поведуться малята, як ставляться вони одне до одного, до матері й батька, а потім і до вас, педагога, і ви переконаєтеся, що в дитини є органічна духовна потреба вилити перед вами свої почуття й думки, розкрити свою душу.

Але знайте: дитина щиро розкриється перед вами тільки за умов, якщо ви *ніколи* не звертаєтесь ні до кого з проханням чи вимогою вгамувати, приборкати її. Якщо ж ви сподіваєтесь, що, скажімо, мати чи батько примусять вашого вихованця бути хорошим, і про цю надію вашу знає дитина, і ви навіть спеціально даєте зрозуміти їй, на що покладате свої надії, — пишійте, як кажуть, пропало: не

тільки самовиховання, але й нормального порядку у вашому класі не буде. До батьків звертатись треба, говорити з ними треба, але в дитини ніколи навіть думка не повинна зародитися про те, що найдорожчих, найлюбиміших людей учитель робить пугалом. У вихованні взагалі недопустимо, щоб на людину дитина дивилася як на страховище. Треба виховувати так, щоб дитина не боялася матері, батька, вчителя, а любила їх. Щоб у неї взагалі були любимі люди. А любов у дитячому серці народжується до того, хто здатний розсіяти тривогу й розгубленість, утішити, утвердити віру в свої сили, хто здатний оберігати легковразливі, дуже чутливі до грубих, необережних доторкань почуття дитини і насамперед почуття власної гідності.

Мені здається дивним і незбагненим: як може педагог розраховувати на довір'я, відвертість, щирість дитини, якщо він не став для неї любимою людиною?

Хочу порадити й таке: не відмахуйтеся від так званих дитячих скарг. Не вважайте всі дитячі скарги наклепом, а всіх маленьких скаргників — «тонкосльозими наклепниками», як любить говорити один мій знайомий учитель. Це не так. *Умійте вислухати скаргу*. Взагалі уміння слухати дитину — велике педагогічне мистецтво. Там, де немає цього мистецтва, немає і не може бути виховання.

Вам удалося досягти того, що вихованець охоче йде до вас, розкриває перед вами душу. Знайте, що доторкання до дитячого серця має бути найніжнішим, найобережнішим, — тільки ніжність і обережність ведуть до того, що своєю розмовою з дитиною ви спонукаєте її до самовиховання. Пам'ятайте, що коли в школі панує добро і взаємне довір'я, вихованець сам приходить до вас тоді, коли в душі його розгубленість, коли він не може розібратися в тому, що діється в його душі, де істина, що йому робити. Пам'ятайте, що запитань таких у схвильованій дитячій розповіді ви може й не почуєте, але вмійте прочитати їх між рядками. Бережіть таємницю, яку довірила вам людина, — це одне з елементарних правил педагогіки, що стоїть і в виховання і самовиховання. Знайте, що, розкриваючи перед вами душу, вам можуть розповісти про найважче й найскладніше. Ви можете почути про ганебний вчинок, про такі взаємини між вашими вихованцями, які, здавалося б, одразу ж вимагають негайного втручання дорослих. Умійте бути терплячими у таких випадках, умійте

стримати пориви гарячого серця мудрим розумом і водночас одухотворити мудрість своєї думки полум'ям гарячих почуттів. Наслідком вашої розмови з вихованцем, який розкрив перед вами свою душу, ніколи не повинно бути покарання — пам'ятайте про це. Знайте, що одним з покарань, які найгостріше уражують юну душу, є виставлення перед колективом глибоко особистого, сердечного.

Я ще раз повторюю, що, коли вихованець переживає горе, знегоду, прикрість, образу, несправедливість, розгубленість, — він прагне вилити свої почуття й думки людині, яку він поважає й любить, якій він довіряє. Але кожна чесна й скромна людина переживає в таких випадках велику соромливість. Умійте побачити в очах свого вихованця найтопші порухи його душі. Умійте зробити так, щоб ви залишилися віч-на віч з ним. Знайдіть слово — єдине слово треба шукати серед тисяч, — яке тонко, розумно, тактовно спонукало б вашого вихованця розкрити своє серце.

Те, що людина відкрилася перед вами, — вже одне це є великим успіхом виховної роботи. Але подальше величезною мірою залежить від того, яким *побачить і відчує* ваш вихованець ваше людське доторкання до свого серця.

Я, як кажуть, голову свою даю відрубати, твердячи: якщо вихованець не йде до вчителя із своїми радощами й болями, якщо він не відкриває перед ним свою душу, — взагалі смішно говорити про будь-яке виховання, — його нема, нема й нема. Відкриття серця вихованця улюбленому вихователеві — це процес взаємного облагороджування почуттів і думки. Виливаючи в слова свої думки про душевну травму, людина насамперед облагороджує почуття: примітивні почуття витісняються топшими, вищими. Людина, як кажуть у таких випадках, *бере себе в руки* — це якраз і є точке спонукування до самовиховання. Вона володіє своїми порцвами. Тому довірлива бесіда з вихователем приносить полегшення, поліпшує самопочуття. Поділена радість — подвійна радість, поділене горе — півгоря. Відкривши свою душу, виливши почуття й думки, людина переконується, що вона сама спроможна змінити своє самопочуття, вплинути на себе.

Боляче навіть від думки про те, що в школах у нас ще бувають окремі вихованці, які посять у собі неподілене горе. Воно висушує серце, спустошує душу. У мене здригається серце, коли я бачу похмурого підлітка, який замкнувся в собі. І найстрашнішим горем буває почуття своєї

неповноцінності: іншим знання даються, а в мене нічого не виходить, я невдаха, така вже моя доля... Це горе нагромаджується поступово, день у день, воно боляче стискає серце, холодом сковує душу. Підліткові хочеться поділитися своїм горем, але йому соромно, і він мовчить. Мовчить удома, мовчить у школі. Друже, придивіться до деяких своїх вихованців і допоможіть їм позбутися непосильного тягара. Передусім принесіть їм радість: зробіть так, щоб учень побачив свій успіх в оволодінні знаннями й пережив від цього почуття гордості...

Якщо ви і ваш вихованець стали друзями, якщо вас об'єднає взаємне довір'я, якщо ви ніколи не принесли своєму вихованцеві зла, прикrostі, тяжких переживань, — ви маєте моральне право вчити самовиховання, і ваші повчання сприйматимуться як мудрість життєвого досвіду.

Але є ще одна умова, без якої неможливе самовиховання. Вона, ця умова, лежить між волею педагога й волею вихованця, вона ніби об'єднує виховання й самовиховання в єдине ціле. Ця умова — усвідомлення вихованцем свого власного становлення; *розуміння і переживання того, що сьогодні я став кращим, ніж учора*, що в мою душу входить людська краса, і це входження краси залежить величезною мірою від мене самого, від власної моєї волі. Прекрасний супутник усвідомлення вихованцем свого власного становлення — повага до самого себе, переживання почуття власної гідності. Тільки там, де вихованець поважає себе, можливе самовиховання. І чим глибше почуття самоповаги, тим більше чутливості, сприйнятливості до ваших моральних повчань, до ваших напучувань: виховувати себе треба ось так. Там, де немає самоповаги, людина абсолютно глуха до ваших повчань і перад.

Від чого ж залежить *самоповага*, як вона виховується? Пам'ятайте, мій друже, — це дуже тендітна річ. З нею треба бути надзвичайно обережним. Так само обережним, як обережні ми буваємо з краплею води, що тремтить на квітці троянди, коли треба зрізати квітку, не струсивши прозорої краплі, в якій сяє маленьке сонце. Щоб виховати самоповагу, треба діяти тільки ніжними, тонкими виховними засобами. Самоповага не терпить грубих, «сильних», «вольових» засобів. Я б назвав самоповагу дитячою інтелігентністю. Це душевна лагідність, помножена на чистоту думок, потягів, намірів. Тут ми маємо справу з найцікавішою в школі справою, із справою, яка заслуговує ве-

личесної уваги, але, на жаль, мало вивчена,— з дитячою розумовою працею, точніше, з відображенням цієї праці в емоційній сфері,— з інтелектуальними почуттями. Повага до самого себе народжується із світлих інтелектуальних почуттів — з радості пізнання. Тут, у цих інтелектуальних почуттях,— джерело дитячої інтелігентності. Якщо ж навчання супроводжується похмурими почуттями, людина стає байдужою до самої себе — ні про яке самовиховання не може бути й мови. Найважливіше виховне завдання педагога як *вихователя* полягає в тому, щоб оберігати в юному серці вогник світлих інтелектуальних почуттів, не дати йому згаснути,— запалити його знову дуже важко.

Таким чином, вихованець ваш поважає себе, дорожить кожним вашим словом про себе, отже, ґрунт зораний під посів насіння самовиховання; ви можете вчати, як виховувати себе, і вапні повчання не залишаться пустими словами.

Є кілька сфер самовиховання: сфери моралі, праці й навчання, фізичної культури. Усі вони взаємозв'язані, бо весь процес самовиховання — це єдність складної роботи розуму й серця, єдність почуттів і переконань.

84. ЯК СПОНУКАТИ ДО САМОВИХОВАННЯ В МОРАЛЬНІЙ СФЕРІ

Найважливішим спонуканням до самовиховання моральності є вселяння вихованцям думки про те, що ви, індивідум, живете серед людей. Люди бачать вас щогодини й щохвилини. Люди відчують вашу присутність навіть тоді, коли не бачать вас. Кожна річ матеріального світу, з яким ви стикаєтесь, залишає на собі ваш слід. Але найпомітніший, інколи незгладимий слід ви залишаєте в людях, з якими спілкуєтесь. Справжній людині не байдуже те, що про неї думають, як її оцінюють інші. Але що б ви не робили, де б ви не перебували, пам'ятайте, що на вас завжди дивляться людські очі. Найогидніше, наймерзевніше в житті людини — це моральна неохайність. Уявіть собі, що гарна дівчина цілу годину зайнята своєю зачіскою — їй хочеться бути гарною, адже зачіска в усіх на виду. І водночас у неї брудні, немиті ноги. Але це її не турбує — адже ноги під панчохами. Така й моральна неохайність: на людях людина виступає наперед, а на самоті — свияєю,— так цю огидну ваду оцінює народна мораль.

Учіть вимогливості, пайжорстокішої неадантичності в питаннях моралі. Учіть своїх вихованців контролювати *самих себе*. З першого ж дня перебування дитини в школі ми вчимо її: якщо ти робиш щось на самоті, знай, що про тебе думає в цю мить найлюбиміша в світі людина — мама. І якщо ти робиш щось недобре, сподіваючись, що тебе ніхто не бачить, ти помиляєшся. Твій поганий вчинок болем відгукується в материнському серці. Вона бачить тебе, коли навіть і не бачить тебе. Вона з тобою, якщо навіть її немає з тобою. Ти прийдеш додому, і вона в очах твоїх побачить, що ти зробив щось негоже. Тому краще зразу ж розкажи про свій поганий вчинок. А ще краще — не роби поганого. Пам'ятай, що на тебе завжди дивиться мама.

Тут знову треба сказати, що вразливість, чутливість дитини до цих повчань залежить від усього складу її духовного життя. І насамперед треба досягти того, щоб характерною рисою духовного світу дитини була її щирість, співчутливість, зворушлива турбота про матір. Витонченість душі — ось що необхідне для того, щоб дитина виховувала сама себе, щоб її сумління щільно стояло на сторожі вчинків. Самовиховання в моральній сфері ми починаємо з елементарної моральної культури. Вихованець ваш зирвав, боязко оглянувшись, квітку з куща троянди — це вже моральне невігластво. Він пройшов повз дитину, яка плаче, не запитав: чим допомогти тобі, дитино? — це ще гірше — моральна товстошкірість. Протягом багатьох років наш педагогічний колектив виробив програму самовиховання моральної культури. Ця програма — ряд вимог, які ставить перед собою вихованець у моральних відносинах з іншими людьми. Ось кілька цих вимог:

1. Пам'ятай, що в світі є речі, які ні з чим не порівняєш і не зіставиш. Це насамперед наша Радянська Батьківщина, земля, яка вигодувала й виростила тебе, дала тобі життя.

2. Пам'ятай, що ти живеш серед людей. Ти є не те, що ти сам про себе думаєш, а те, що думають про тебе люди. Якщо та величина, яку ти бачиш сам у собі, величезна, а та, яку бачать у тобі люди, нікчемна, — значить, ти нікчема; умієш мужньо признатися собі в цьому, умієш перебороти в собі дріб'язкове, нікчемне єство, умієш стати справжньою людиною.

3. Справжня людина та, яка не робить гідоти, непростостійності, підлості на самоті. Нехай завжди, коли ти за-

лишається на самоті, суворим, вимогливим свідком твоїх вчинків буде власне сумління. Нехай цей свідок буде безстороннім, жорстоким і невблаганним.

4. Роблячи людям добро, ти здобуваєш неоціненне багатство. Той, хто живе в ім'я блага людей, — найбагатша, найщасливіша людина. Пам'ятай, що в світі є єдиний вимір багатства, краси, величі — *людина*. Підносячи людину, ти підносиш сам себе. Пам'ятай, що людина народжується і вмирає, і якщо після її смерті що й залишається на землі, так це те, що вона зробила доброго для людей.

5. Найвище втілення людської краси — це жінка. Дівчинка, дівчина — це не тільки твій друг. Це — майбутня мати. Оберігати її красу, берегти її здоров'я — це означає турбуватися про красу й велич усього роду людського. Якщо треба навіть померти для того, щоб допомогти жінці, — помри, але не відступи з прямого шляху людської добрести.

6. У людині може оселитися безліч вад, найстрашніші з них двадцять — байдужість до добра і зла, лінощі, нещирість, улесливість, підлабузництво, відсутність своїх переконань, мовчазна згода з неправдою; упертість у своїх помилках, чванливість, марнослів'я, брехливість, підлість, підступність; відмова від друга, коли всі проти нього, невіра в добре начало в людині, лицемірство, злорадство, жорстокість до слабкої й беззахисної істоти, червоугодництво й обжерливість, скупість. Пам'ятай, що кожен із цих пороків починається з маленької зернинки й розростається до величезних розмірів. Будь непримиреним до людських пороків насамперед у самому собі. Учись робити те, що захоплює тебе в іншій людині, і ніколи не роби того, що ти ненавидиш, зневажаєш в інших. Люби в собі красу й ненавидь у собі порок. Знай, що гнійний налив, якщо він навіть *твій* гнійний налив, завжди залишається гнійним наливом. Свою болячку лише егоїст любить.

7. Якщо ти помітив у собі зернятко пороку, умій бути нещадним до самого себе. Виривай корені пороку: лінощі — працею; байдужість до добра і зла — співчутливістю, людською тривогою; нещирість — принциповістю; улесливість — прямою, підлабузництво — готовністю відстоювати істину навіть тоді, коли проти тебе весь світ; відсутність своїх переконань — незалежністю власної думки; мовчазну згоду з неправдою — боротьбою, безстрашним поєдинком з неправдою; упертість у своїх помилках — муж-

пим визнанням власних помилок і готовістю стати одним думцем того, хто відстоював істину, борючись із твоїми помилками; чванливість — скромністю, умінням не говорити про себе без потреби жодного слова; пихатість — простою, гідністю, що їх Маркс найвище цінував у людях¹⁶; марнослів'я — умінням дорожити словом; брехливість — нетерпимістю до брехні, безумовною правдивістю в усьому; підлість на самоті — умінням звітувати передусім перед власною совістю як перед найбільш нещадним суддею; відмову від друга, коли всі проти нього, — готовністю підставити під кулю власне серце, коли ціляться в друга; невіру в добре начало в людині — безмежною вірою у велич і силу людської краси; лицемірство — відвертістю й правдивістю; злорадство — жалістю; жорстокість до слабкої й беззахисної істоти — людяністю; червоугодництво і обжерливість — помірністю, скупість — щедрістю.

8. Якщо ти бачиш зло і в тебе десь у глибинах свідомості заворушилася думка: яке мені діло? — знай, що це голос тваринного інстинкту, який кличе рятувати свою шкуру. Не потурай інстинктам, виганяй їх, будь нещадним до тваринного поклику рятувати свою шкуру.

Пам'ятай, що ти людина. Якщо ти пройшов мимо зла один раз, ти змушений будеш проходити мимо зла завжди. Ти перетворишся в жалюгідну істоту.

9. У людському світі безліч доблестей, але одна доблесть є вершиною людяності, — це почуття власної гідності.

Тримай голову прямо й тоді, коли ти вийшов переможцем у боротьбі за істину, і тоді, коли ти змушений визнати свою помилку.

10. У світі є речі, які ні з чим не можна порівняти й зіставити. Це насамперед наша Радянська Батьківщина, земля, яка дала тобі життя, ім'я й людську гідність. Якщо ти переживаєш важку, безвихідну хвилину, якщо ти в розгубленості, якщо ти не знаєш, як діяти, подумай: чого вимагає від тебе в таких обставинах Батьківщина? Як Батьківщина вимагає, так і роби.

У чому суть морального самовиховання?

Крім бажання бути хорошим, крім високорозвиненої чутливості, витонченості душі, виятково важливе й те, що я назвав би *пізнанням людини*. Пізнаючи навколишній світ, людина з дитинства повинна пізнавати людину — її думки, почуття, найтонші й найскладніші порухи душі, прагнення, поривання. Єдність виховання й самовиховання

починається там, де людина, пізнаючи людське, пізнає тим самим себе, учиться дивитися на себе ніби збоку. Одна з найскладніших речей у нашій педагогічній майстерності — це розповідь педагога про людину. Кожному поколінню маленьких школярів я розповідаю про відважного радянського воїна, який у роки Великої Вітчизняної війни на ворожій землі грудьми своїми закрити маленьку дівчинку, врятував її від смерті. Розповідаю про двох наших земляків — юних партизанів-героїв, які, потрапивши до рук фашистів, не сказали жодного слова про партизанську таємницю, не видали друзів і були жорстоко закатовані — вороги живими закопали їх у землю. Розповідаю про Миколу Гастелло, Зою Космодем'янську, Олександра Матросова; про видатних трудівників, які пропрацювали на землі по п'ятдесят, шістдесят, сімдесят років.

Я твердо переконаний, що пізнання моральності — пізнання розумом і серцем — має включати в себе не тільки захоплення красою, але й обурення злом. Із безсмертних творів світової літератури я беру образи, в яких гений художників втілює людські пороки. Розповідаючи про Яго і Іудушку Головлєва, Гобсека й Плюшкіна, я пробуджую в юних серцях глибоко особисті почуття нетерпимості, непримирності до зла. Постійне, щоденне пізнання людини сприяє тому, що вже в роки дитинства людина відчуває моральний зміст обставин, взаємовідносин, які складаються в повсякденному житті. Думаючи добре про людину, дитина прагне до доброго вчинку; добрий вчинок дає їй велике моральне задоволення, повищує радісних переживань. Ці почуття в свою чергу загострюють чуйність, чутливість до добра і зла, породжують нетерпимість до всього, що принижує людину. Як важливо для виховання й самовиховання те, щоб уже в молодшому віці людина виявила себе, проявила свою принциповість у боротьбі зі злом, відчувала торжество добра, розуміла й переживала свою причетність до цього торжества — сама торжествувала, раділа.

Знайте, мій друже, що спонукування до самовиховання вимагає найтонших доторкань слова вихователя до найпотаємніших струн людського серця — Честі, Гідності, Благородства. Умійте зрозуміти, відчутти ту мить, коли серце дитини потребує цього доторкання. Ця мить настане тоді, коли перед маленькою людиною відкриваються два шляхи. Ідучи по першому шляху, треба мовчки примирити з злом, байдуже поставитися до нього, ідучи по другому

шляху, треба стати на боротьбу зі злом. Другий шлях часто означає для дитини величезне духовне напруження, затрату великих моральних сил, хоч з погляду дорослих обставини, які склалися в житті, і не здаються надто складними.

85. ЯК СПОНУКАТИ ДО САМОВИХОВАННЯ В ПРАЦІ Й НАВЧАННІ

Для цього необхідна насамперед атмосфера праці, яка б оточувала виховання в школі й дома. Неробство — чи то на уроках, чи то вдома — перетворює в пустий звук найцінніші повчання відносно того, як працювати виховувати самого себе.

Є загальні повчання, однаково цінні для різного віку. Вони в нашому педагогічному колективі виражаються в таких істинах:

1. Пам'ятай, що без праці людина вироджується — перетворюється в огидну, мерзеньку істоту.

2. Людину узнають по колосу пшениці, яку вона посіяла і виростила, — так говорить народна мудрість. Ти виражаєш сам себе своєю працею. Дерево, вирощене твоїми руками, — це ти, твоя працьовитість і майстерність. Твій робочий зошит — це ти, твоя праця, твій обов'язок перед батьком і матір'ю.

3. Навчаючись за шкільною партою, ти береш у борг в старших поколінь матеріальні цінності, необхідні тобі для життя. Мати й батько дають тобі хліб і одяг, книжки й наочні посібники для того, щоб ти вчився й готувався трудитися в майбутньому. Твій обов'язок — якнайраніше почати продуктивну працю, допомогти сім'ї заробляти гроші для того, щоб за них купували тобі одяг, взуття, підручники.

4. Знай, що праця — нелегка справа. Праця немислима без поту, втоми, напруження фізичних і духовних сил. Праця не може бути такою ж цікавою, як гра, забавка, розвага. Праця цікава іншим — тим, що, вкладаючи в роботу свій розум, мудрість, напруження своїх рук, людина створює потрібні й красиві речі — творить життя і красу, утверджує, виражає в речах саму себе. Людина живе сімдесят, вісімдесят років, а дуб, посаджений і вирощений її руками, може прожити сімсот, тисячу років. Залишай себе в праці — і ти будеш щасливим.

5. Із самого початку праці вмій уявити її завершення. Не бійся одноманітності, нехай не лякає тебе в роботі те, що і сьогодні, і завтра, і місяць підряд треба робити одне й те саме. Праця — як сходження на високу гору: її сяючої вершини не досягнеш, якщо не пройдеш важкою, виснажливою кам'яною стежкою.

6. Праця робить людину зрілою і мужньою. З шестирічного віку починай роботу, розраховану на кілька років. Живи так, щоб уже в десятирічному віці, оглянувшись назад, побачити те, що ти зробив своїми руками, — плодоносне дерево, родючий ґрунт, створений на тому місці, де ніколи нічого не росло. Мудрість науки, світло знань посправжньому відкриються перед тобою лише тоді, коли трудяться твої руки, коли ти знаєш, що таке піт, трудова втома, мозолі.

7. Навчання стане для тебе працею і ти зможеш керувати сам собою, оволодіваючи знаннями, лише тоді, коли ти вмійш долати труднощі в роботі, де зливаються майстерність рук і мудрість розуму. Тільки той, хто вмів думати, працюючи, збагне таємницю роботи думки. Пам'ятай, що рідко хто народжується з природними задатками Ньютона чи Ейнштейна. Розраховуй на найгірше — на те, що природа обділила тебе. Виробляй, розвивай свої здібності працею, творчістю.

8. Ніколи не залишай початої справи, доводь її до кінця. Якщо ти звикнеш кидати почате і без кінця переходити від одного до іншого, ти станеш ледарем і неуком.

9. Знай, що майстерність безмежна. Можна десятки разів переробляти одну й ту саму роботу, щоразу піднімаючись на нову сходинку досконалості. Виховуй у собі майстра, умій бути невдоволеним тим, що ти вже зробив. Є сотні спеціальностей, всіма ними ніколи не оволодієш. Оволодівай чим-небудь одним, але оволодівай так, щоб бути господарем у своїй справі.

Ці повчання доходять до свідомості вихованців лише за певних умов. Вони залишаються звуком пустим, їх навіть не зрозуміють вихованці, ніби ви говорите з ними невідомою їм мовою, якщо в школі немає атмосфери *радість праці*. У школі має панувати радість праці. Що ж це таке?

Радість праці — це самовираження в праці. Це той складний духовний стан, коли людина з подивом і захопленням бачить витвір своїх рук, знаходить у ньому саму себе, своє напруження, години одноманітної, нічим не при-

мітної праці. Щоб зробити працю сферою самовиховання (а без *трудового* самовиховання взагалі самовиховання немислиме), треба дати кожному вихованцеві радість праці, добитися того, щоб праця стала творчістю. У праці починаються ті пошуки самого себе, які, триваючи кілька років, завершуються становленням покликання.

Радість праці, трудова творчість, пошуки самого себе — усе це можливе лише в тому разі, коли в праці розкривається індивідуальність. Трудове самовиховання — це не просто вихід на збирання картоплі, на збір металолому. Це заглиблення в самого себе, злиття розумових сил і майстерності рук, свідомо поставлена мета й подолання труднощів. Я ще раз підкреслюю, що трудове самовиховання неможливе без напруженої думки, без розумової творчості, без книжки, без того виходу за межі елементарної шкільної програми, з якого починається становлення покликання. Там, де немає цікавих уроків, де в одухотвореному слові вчителя на уроці учень не чує заклик впливати в безмежний океан знань і не йде на цей заклик, — трудове самовиховання неможливе. Неможливе воно й там, де в кожного вчителя немає своїх вихованців, де кожний учитель не залишає себе в своїх вихованнях завдяки глибокій закоханості в науку.

Якщо все це є, тоді давайте кожному своєму вихованцеві таке трудове завдання, яке пробудило б у нього захопленість, одухотвореність, потребу знати більше, ніж він знає. Ваш вихованець захоплюється, наприклад, дослідями з ґрунтознавства. Ви помічаєте: у нього в очах загорастися вогник цікавості, коли ви розповідаєте про складні біохімічні процеси, що відбуваються в ґрунті. У вас є біологічний кабінет, є теплиця. Відведіть своєму вихованцеві куточок, зацікавте його дослідом: мертву глину можна перетворити в *живий* ґрунт. Разом з ним ви поселяєте в ґрунт корисні мікроорганізми; за вашою порадою вихованець ваш створює умови, сприятливі для життєдіяльності мікроорганізмів. І ось почалося самовиховання: підліток уже не може залишити свій куточок. Він засиджується за ящиком з ґрунтом, за пробірками й мікроскопом, за книжками до півночі. Ніякого спонукання тепер не потрібно — людина запаллася. Тепер остерігайтесь, щоб вихованець ваш не охолов до справи. А для цього необхідні дуже тонкі, тактовні доторкання вихователя до вогника захопленості: його треба підтримувати.

Ці поради ми даємо учням старших класів, починаючи із VII. Вони стосуються дуже важливої сфери духовного життя школяра — читання, мислення, розв'язування розумових задач. Ефективність цих порад залежить від багатьох умов і передумов, серед яких на першому місці стоїть те, щоб у школі, насамперед у педагогічному колективі, панувала атмосфера багатих інтелектуальних інтересів; щоб уроки проходили на фоні багатогранного розумового життя, щоб у кожного школяра було своє розумове захоплення. Ї це все — значить і вихованці будуть дуже чутливі до повчань, що стосуються самодисципліни розумової праці. Найважливішими ми вважаємо такі повчання:

1. Якщо хочете, щоб у вас було достатньо часу, щоденно читайте. Читайте щодня хоч би дві сторінки наукової літератури, пов'язаної з предметом, яким ви захоплюєтесь (ваш факультатив). Усе, що ви читаете, — це інтелектуальний фон вашого навчання. Чим багатший цей фон, тим легше вчитися. Чим більше ви читаете щоденно, тим більший у вас буде резерв часу. Бо в усьому, що ви читаете, — тисячі точок зіткнення з матеріалом, який вивчається на уроках. Ці точки є — назовемо їх так — *якорями пам'яті*. Вони прив'язують обов'язкові знання до того океану знань, які оточують людину. Умійте примушувати себе читати щодня. Не відкладайте цієї роботи на завтра. Те, що упущено сьогодні, ніколи не надолужите завтра.

2. Умійте слухати вчителя. У дев'ятому й десятому класах конспектуйте лекції з найважливіших тем — незалежно від того, чи є матеріал у підручнику. Конспектування вчить мислити й перевіряти самого себе — свої знання. Треба вчитись думати над конспектом уже на лекції й працювати над записами щодня хоч би півгодини. Я раджу ділити конспект ніби на дві рубрики (графи): у першу записувати коротко виклад лекції, у другу — те, над чим треба подумати. Сюди слід заносити вузлові, головні питання. Це той *каркас*, до якого ніби прив'язується вся будова знань з предмета. Ось над цими каркасними питаннями треба думати повсякденно, пов'язуючи з цим думанням щоденне читання наукової літератури. Якщо ви будете дотримуватися цієї вимоги з усіх предметів, у вас

не буде «авральних» днів. Не буде потреби перечитувати й заучувати весь конспект, готуючись до екзамену. Каркас предмета буде своєрідною програмою, на основі якої пригадується весь матеріал з даного предмета.

3. Починайте робочий день рано-вранці, годині о шостій. Уставайте о 5 годині 30 хвилин, зробіть зарядку, випийте склянку молока з хлібом, починайте роботу. Півтори-дві години розумової праці перед уроками — це золотий час. Виконуйте в ранкові години найскладнішу, творчу розумову працю. Думайте над вузловими питаннями теорії, читайте, студійте важкі статті, працюйте над рефератами. Якщо ваша розумова праця пов'язана з елементами дослідження, виконуйте її тільки в ранковий час. Ви не будете засиджуватися до півночі. Складіть свій денний режим так, щоб заснути не пізніше як за дві години до дванадцяти. Це найбільш цілющий сон.

4. Умійте визначити систему своєї розумової праці. Мова йде про співвідношення головного й другорядного. Головне треба вміти розподілити в часі так, щоб воно не відсувалось на задній план другорядним. Головним треба займатись щоденно. Визначте найважливіші наукові проблеми, від розуміння яких залежить становлення ваших здібностей, нахилів. Вони мають бути у вас на першому місці в ранковій розумовій праці. Умійте знайти з головних наукових проблем книжки, наукові праці й вивчайте їх протягом тривалого часу.

5. Умійте створювати собі внутрішні стимули. Багато чого в розумовій праці не настільки цікаве, щоб виконувати з великим бажанням. Часто єдиним рушійним стимулом є лише *треба*. Починайте розумову працю саме з цього. Умійте зосередитись на тонкощах теорії з певних питань, зосередитись настільки, що *треба* поступово перетворюється в *хочу*. Найцікавіше залишайте на кінець роботи.

6. Вас оточує море книжок. Треба бути дуже вимогливим у виборі книжок і журналів для читання. Допитливому й цікавому хочеться прочитати все. Але це не здійсненню. Умійте обмежувати коло читання, виключаючи з нього те, що може порушити режим праці. Але водночас треба пам'ятати, що в будь-яку хвилину може з'явитися необхідність прочитати нову книжку — те, що не було передбачено. Для цього потрібен резерв часу. Він створюється умілою розумовою працею на уроках, працею над конспектами, запобіганням «авральним» дням.

7. Умійте самому собі сказати: ні. Вас оточує безліч занять. Є й гуртки художньої самодіяльності, і спортивні секції, і вечори танців. Умійте виявити рішучість: багато з цих видів діяльності являють собою спокуси, що можуть принести вам велику шкоду. Треба і розважитись, і відпочити, але не можна забувати головного: ви трудивник, держава витрачає на вас великі кошти, і на першому місці повинні стояти не таці й розваги, а праця. Для відпочинку старшокласникові я раджу шахову гру, читання художньої літератури. Шахова гра в абсолютній тиші, при повній зосередженості — прекрасний засіб, який тонізує нервову систему, дисциплінує думку.

8. Не витрачайте часу на абищичі — пусту балаканину, марне проведення часу. Буває так: зберуться кілька юнаків і починають розводити теревені. Мине час, нічого не зроблено, ніяка розумна думка не народилася в цій розмові, а час згаяно безповоротно. Умійте й розмову з товаришами зробити джерелом свого духовного збагачення.

9. Учіться полегшувати свою розумову працю в майбутньому, тобто створювати резерв часу для майбутнього. Для цього треба звикнути до записних книжок. У мене їх зараз близько 40. Кожна призначена для запису яскравих, ніби побіжних думок (вони «мають звичку» приходити в голову раз і більше не повертатися). Сюди ж я записую найцікавіше з прочитаного. Усе це потрібне в майбутньому, усе це полегшує розумову працю. Створюйте свою систему записів. Бережіть те, що почерпнуто з книжок.

10. Для кожної роботи шукайте найраціональніші способи розумової праці. Уникайте трафарету й шаблону. Не шкодуйте часу на те, щоб глибоко осмислити суть фактів, явищ, закономірностей, з якими ви маєте справу. Чим глибше ви вдумались, тим міцніше відкладеться в пам'яті. Доти, поки не осмислено, не намагайтесь запам'ятати — це буде марна витрата часу. Умійте не перечитувати, а лише переглядати те, що добре вам відомо. Остерігайтесь поверхового переглядання того, що ще не осмислене. Всяка поверховість обернеться тим, що ви змушені будете до окремих фактів, явищ, закономірностей повертатися багато разів.

11. Розумова праця не може бути успішною, якщо вам заважатимуть. У години зосередженої розумової праці кожен має працювати цілком самостійно. Найкраще працю-

вати в читальні (Кімната Читання), де суворо дотримуються режиму.

12. Розумова праця вимагає чергування математичного й художнього мислення. Чергуйте читання наукової літератури з читанням белетристики.

13. Умійте позбутися поганих звичок (наприклад, перед початком роботи сидіти хвилин п'ятнадцять; без будь-якої потреби перегортати книжку, яку не збираєтесь читати; прокинувшись, лежати в ліжку та ін.).

14. *Завтра* — найнебезпечніший ворог працьовитості. Ніколи не відкладайте на завтра якусь частину роботи, яку треба виконати сьогодні. Зробіть звичкою те, щоб частина завтрашньої роботи була виконана сьогодні. Це буде дійовим внутрішнім стимулом, який задає тон усьому завтрашньому дню.

15. Не припиняйте розумової праці ніколи. Влітку не розлучайтесь із книжкою. Кожний день нехай збагачує вас інтелектуальними цінностями — у цьому одне з джерел часу, необхідного для розумової праці в майбутньому. Пам'ятайте, що чим більше ви знаєте, тим легше оволодівати вам новими знаннями.

87. ЯК СПОНУКАТИ ДО САМОВИХОВАННЯ У ФІЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ

Фізична, інтелектуальна, емоційна, естетична й трудова культура повинні розглядатися в їх єдності й взаємозалежності. Фізична культура є елементарною умовою повноти духовного життя, інтелектуального багатства. Разом з тим, фізична культура облагороджує всі інші сфери людського.

У практичній роботі нашого педагогічного колективу червоною ниткою проходить ідея єдності виховання й самовиховання в сфері фізичної культури. Ми б не мали права навіть думати про здоровий дух у здоровому тілі, якби змалку нашими помічниками не були вихованці.

За нашим твердим переконанням, єдність виховання й самовиховання у фізичній культурі починається із самого раннього віку й пов'язана вона з ідеєю народної педагогіки: як тільки навчився тримати ложку в руці й нести її від тарілки до рота, — трудись. Ми добиваємося того, щоб дитина працювала, думаючи, і думала, працюючи. Тільки за цієї умови людина може зрозуміти смисл фізичної куль-

тури, відчутти повноту своїх сил, пізнати залежність здорового духу від здорового тіла, уміти спрямовувати свої духовні сили на зміцнення сил фізичних. Якби змалку наші діти не трудилися, ніякі повчання про самовиховання з фізичної культури не дійшли б до розуму й серця. Але, оскільки діти наші є трудівниками, вони дуже чутливо, з великим інтересом сприймають наші повчання і роблять так, як ми їм радимо. Ось наші поради щодо самовиховання у фізичній культурі:

1. Здоров'я — це повнота духовного життя, радість, ясний розум. Твоє здоров'я — у твоїх руках.

2. Найважливіше джерело здоров'я — навколишня природа — повітря, сонце, вода, літня спека й зимова холоднеча, тіністі гаї й квітучі поля конюшини. Живи й трудися серед природи. Прокидайся рано, вставай до сходу сонця. Влітку сонечко встає дуже рано, але ти повинен вставати раніше за сонце. Іди в поле, дихай свіжим повітрям, умий руки й обличчя росою — це справжня казкова жива вода. Повітря, насичене ароматом квітучих і достигаючих хлібів, має цілющі властивості. Хто дихає цим повітрям у літню пору, ніколи не хворіє легеневиими хворобами.

3. Зроби для себе правилом: щоденно, прокинувшись, відразу ж зроби ранкову гімнастику. Влітку спи надворі — на сіні чи свіжій соломі — фітонциди, що їх виділяють сіно й свіжа солома, уберегають від захворювання на грип.

4. Змушуй себе кожного ранку робити холодні обтирання. Купайся в ставку якнайдовше — до осінніх заморозків. У зимові дні витирай ноги (до колін) снігом — до відчуття тепла, що розливається від колін до ступні. Не бійся вийти босим на кілька хвилин на сніг — це добре загартування для ніг і для всього організму.

5. Жодного дня без фізичної праці. Праця розпрямляє тіло й душу. У постійній, повсякденній праці — людське довголіття. Хто трудиться з раннього дитинства до глибокої старості, той до останніх днів свого життя залишається повноцінною людиною, зберігаючи фізичні сили, ясність розуму, багатство сприймань і емоцій.

6. Щодня прохось від трьох (у молодшому віці) до десяти кілометрів. Зроби звичкою ходити серед лісу, на луках, у полі. Якщо тобі йти до школи два-три кілометри, і дорога пролягає луками, — це твоє щастя.

У літню пору зроби звичкою проходити кілька кілометрів серед квітучих і достигаючих хлібів і трав (особливо серед ланів пшениці, ячменю, вівса, конюшини).

7. Нехай стануть твоїми заповідями простота, невибагливість, стриманість. У дитинстві не їж багато солодощів. Краще зовсім не вживати чистих вуглеводів. Не будь ненажерою, не наїдайся донесхочу. Вставай із-за столу з таким відчуттям, що ти ще не зовсім наївся.

88. ЗА ЯКИХ УМОВ КОЛЕКТИВ
УСПІШНО ВИКОНУЄ СВОЮ ФУНКЦІЮ
ВИХОВАТЕЛЯ ОСОБИСТОСТІ

Ця порада, що ґрунтується на певних теоретичних узагальненнях, дуже потрібна для практичної роботи. Важливо передусім знати вихідні принципові настанови й розуміти складну взаємозалежність виховних впливів на людину. Особливо це важливо, якщо мати на увазі створення гармонійної єдності колективу й особистості.

Отже, в чому джерела виховної сили колективу, за яких умов колектив успішно, ефективно виконує роль вихователя особистості? Підсумовуючи сказане в ряді попередніх порад, приходимо до таких висновків:

1. Розуміння й відчуття кожною особою тієї істини, що поряд з тобою живе й трудиться людина (я б назвав цю умову *відчуттям людини*), що в неї є радощі й болі, що до неї треба ставитися по-людському, розуміти й відчувати її духовний світ і стан у дану хвилину. Де немає уміння кожної людини орієнтуватися — розумом і серцем — у людському океані, там нема й не може бути колективу, нема й не може бути ні поваги до кожного члена колективу, ні самоповаги.

2. Здатність кожної особи обмежувати свої бажання, уміння відмовлятися від частини своїх бажань, співвідносячи й узгоджуючи їх з бажанням інших людей. Ця дуже важлива якість душі виховується тими уроками чуйності, уроками людяності (про них ішла мова вище), які полягають у тому, що людина, пізнаючи серцем духовний світ іншої людини, приходить їй на допомогу, віддає їй свої сили, залишає себе в іншій людині. Уміння обмежувати свої бажання в ім'я блага інших людей виявляється, зокрема, в тому, що звичайно називають поступливістю. Якби в людей не було цієї здатності, життя перетворилося б

на пекло. Воно й перетворюється на пекло там, де кожний іде за своєю примхою.

3. Постійний розвиток моральної, емоційної, інтелектуальної, естетичної, творчої культури людини. Колектив лише тоді є колективом і отже великою виховною силою, коли він увесь час духовно зростає. А це можливе лише там, де сьогодні кожен розумніший, розвиненіший, щедріший серцем, ніж учора. Мова йде про постійне, безперервне духовне самозбагачення колективу, про те, щоб він, як оди з скульпторів, що творять нову людину, завжди працював над своєю власною статуєю — над самим собою, — збагачуючи її все новими й новими найтоншими рисочками.

4. Високорозвинене почуття власної гідності, самоповаги особистості. Розвиваючи, оберігаючи почуття поваги кожного до самого себе, виховуючи чутливість душі до доброго слова, краси, ми тим самим підвищуємо виховну силу колективу. Є цілий період духовного життя людини — вік від 5—6 до 9—10 років, який я назвав би періодом виховання готовності до життя в колективі. У ці роки особливо недопустимі грубість, байдужість, безсердечність — адже це удари по найтоншій тканині дитячого серця, після яких вона стає твердою й нечутливою, як шкіра буйвола. Пильно оберігайте вразливу тканину дитячого серця в ці роки, вихователю. Якщо в найбільш ранні роки ви зробили його серце морально товстошкірим, знайте, що пізніше, в отрочстві, вихованець ваш сміятиметься з ваших педагогічних хитромудрощів, мета яких — «пробрати», зачепити за живе. Чим менше покарань пережила людина в роки раннього дитинства, чим чутливіше відгукувалася вона на добре слово, тим вірнішим у неї буде страж совісті — серце й тим сильніший буде колектив, який складається з таких осіб.

5. Бажання дитини, вихованця бути хорошим, прагнення того, щоб про нього думали добре. Це одне з найживодайніших джерел виховної сили колективу. Його наповнює багатство моральних відносин, ідей, що надихають колективну діяльність. Людині хочеться бути хорошою, коли вона побачила добре в своєму товаришеві, пережила почуття захоплення, зачудовання моральною красою. І тільки в колективній праці, одухотвореній високою, благородною ідеєю, починається та самоповага, від якої залежить усе духовне обличчя особистості, її ставлення до ін-

ших людей. Мудрість і майстерність виховання полягають у тому, щоб відкрити очі людині на людину, запалити колектив високою метою праці.

6. Недопустимість виставляння напоказ перед колективом усіх слабостей особистості дитини. Людина повинна не боятися колективу, а радіти з того, що колектив бачить у ній добре, думає про неї добре. Влада колективу над особистістю має спиратися на дуже токі людські відносини. Вона вступає в силу лише тоді, коли колектив бачить у людині незрівнянно більше гарного, ніж поганого.

7. Багатогранність інтересів, захоплень, діяльності членів колективу. Колективу нема, якщо вихованці безликі. Колектив лише тоді набуває виховної сили, коли кожний має своє неповторне обличчя, кожний чимось збагачує взаємовідносини між товаришами.

8. Громадська активність колективу. Виховна сила колективу, його влада над особистістю визначається тим, наскільки яскраво виражає він суспільні ідеї. Колектив школи повинен повсякчас брати участь у громадських справах, сприяти створенню й зміцненню матеріально-технічної бази комунізму, піднесенню людини.

9. Господарські відносини всередині колективу. Прекрасні істини про обов'язок, відповідальність, свідоме підкорення, поєднання особистих і громадських інтересів залишаються добрими побажаннями, якщо людина на власному досвіді не пізнала відповідальності за цінності, які належать колективу. Багаторічний досвід переконує, що саме в цій відповідальності починається моральний досвід організаційних залежностей у колективі — керівництво, підкорення.

10. Недопустимість такого поділу в колективі на *актив* і *пасив*, при якому людина відчуває, що вона приречена тільки на пасивність і бездіяльність, що її доля — лише підкорятися іншим. Активність члена колективу визначається не тільки тим, що він уміє вимагати й керувати. Вона повинна бути різноманітною. *Кожен* член колективу нехай виявляє свою активність у тій сфері діяльності, в якій найповніше розкриваються його задатки, здібності, нахили. Громадська активність особистості в сучасній школі немислима без всебічного розвитку людини. У колективі не повинно бути жодного пасивного, безликого, такого, що ні в чому себе не виявляє. Не потрібно й таких, чия єдина активність полягає в тому, що вони керують. Право на

керівництво повинно випливати з активності, обумовленої задатками, здібностями, майстерністю, прикладом у тій чи іншій сфері творчої праці, творення. Керувати в шкільному колективі — це означає насамперед бути взірцем у праці.

11. Різноманітність колективів. Виховна сила колективу розкривається лише тоді, коли людина бере активну участь у кількох об'єднаннях, кожне з яких виконує свої завдання. Переплетення інтересів, захоплень, різних видів діяльності, пошуки самого себе, свідомий розвиток своїх задатків, здібностей, талантів — тільки за цієї умови здійснюється гармонія колективного й особистого. Без різноманітності колективів неможлива активність усіх без винятку вихованців. Якщо життя вихованців замикається в рамках одного первинного колективу, він «видихається», неминуче з'являються пасивні.

12. Турбота дітей, підлітків, юнаків і дівчат про людину, особливо про маленьку дитину. Колектив стає дійовою виховною силою лише тоді, коли кожна особа вкладає сили своєї душі в іншу людину, турбується про неї. Особливо велике виховне значення має така турбота в той період, коли відбувається становлення поглядів, переконань, життєвого ідеалу.

13. Мудрість вихователя колективу — педагога. Колектив, безумовно, є творінням педагога, він не може виникнути сам по собі й жити стихійно. Без розумного педагога немає колективу. Тому не можна сприймати серйозно «новаторські» пропозиції про класи без класного керівника, про повну самостійність колективу. Це так само неможливо, як неможливо лікування хворих покласти на самих хворих. Мудрість педагога-вихователя полягає в тому, щоб вихованці не відчували його дріб'язкової опіки й формального нагляду, щоб задум педагога діти висували і здійснювали як свій власний задум. У справжньому майстрові-вихователі діти ніколи не відчують повелителя. Але чим старші діти, тим вища їх вимогливість до вихователя. Підлітки вже прекрасно розуміють, що педагог має бути взірцем, ідеалом, совістю їхнього колективу. Тому від вихователя підлітків, юнаків і дівчат вимагається особливо глибоке знання життя й людини. Вихователь колективу є тією силою, завдяки якій ніколи не припиняється духовний — моральний, інтелектуальний, емоційний, естетичний — розвиток колективу. Для того, щоб цей розвиток був реальніс-

тю, необхідне повсякденне доторкання педагога до розуму й серця вихованців, необхідно постійно відкривати перед ними все нові й нові сторони життя і духовного світу людини.

89. ЩО МОЖНА І ЧОГО НЕ МОЖНА ОБГОВОРЮВАТИ В ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ

Багаторічний досвід виховної роботи переконав мене в тому, що далеко не все, що зв'язане з поведінкою і вчинками школярів, слід виносити на обговорення шкільного колективу. Недопустимо робити предметом обговорення в колективі:

а) негожу поведінку дитини (підлітка, юнака), причиною якої є явні чи приховані ненормальності в сім'ї, зокрема, антигромадські вчинки батьків, сварки, скандали, незгода між батьком і матір'ю. Особливо недопустиме в таких випадках обговорення поганої поведінки юнаків і дівчат. Вони прекрасно розуміють взаємозв'язок між своєю поведінкою і життям сім'ї, і оголення похмурих сторін цього життя їх пригнічує;

б) негожу поведінку або окремі негативні вчинки, якщо причина їх — душевний надлом у дитини через те, що в неї нерідний батько чи нерідна мати. Яким би злісним порушником дисципліни не здавалася дитина, але якщо в неї немає батька чи матері, розглядати її поведінку колективом не слід;

в) поведінку чи окремі вчинки, що об'єктивно є протестом дитини проти грубості, сваволі батьків чи когось із дорослих, у тому числі й педагогів. Це важливо не стільки з міркувань захисту авторитету дорослих, скільки з інтересів самої дитини; якщо дитина виразила свій протест у формі, яка вважається звичайно негожим вчинком, то розгляд цього вчинку дитина переживає як несправедливість;

г) погані вчинки дітей (підлітків), які є результатом допущеної педагогом помилки. Абсолютно недопустимо, щоб під час розгляду неправильного вчинку учня учитель говорив: «Мова йде про тебе, а не про вчителя, до вчителя тобі діла нема». Так само недопустиме й те, щоб, обговорюючи помилку учня, обговорювали помилку педагога;

д) негожий вчинок, зумовлений тим, що вчитель допустив необ'єктивність в оцінюванні знань учня. Як і в бага-

трьох інших випадках, тут ми маємо справу з дитячою образою. А це дуже ніжна, капризна ранка: чим більше про неї турбуєшся, чим ближче доторкаєшся до місця поранення, тим болючіше. Ранку-образу найкраще залишити в спокої. Взагалі про деякі речі в колективі не варто говорити не тому, що діти не в змозі визначити, що добре й що погано (інколи вони можуть розібратися в цьому не гірше, ніж дорослі), а тому, що не треба зайвий раз ятрити рани. У багатьох випадках значно корисніше потурбуватися про те, щоб не було нових ранок-образ;

е) відставання учня в навчанні в тому випадку, коли він має аномалії в розумовому розвитку чи коли він виявляє старанність, але той чи інший навчальний матеріал для нього просто непосильний. Учитель завжди повинен відрізняти лінощі й недбалість від нерозуміння і невміння. Якщо вчитель не може цього зробити,— він не вихователь. Лише шкоду, біль і образи приносить те, коли перед колективом видається за лінощі й недбалість щось зовсім інше;

с) поганий, неправильний вчинок, пояснення якого вимагає розповіді про глибоко особисті, дружні стосунки учня із своїм ровесником чи із старшим або молодшим другом. Наштовхування на відвертість у таких випадках учень усвідомлює і переживає як спонування до зради, виказування друга... У взаєминах між школярами справа стоїть не так просто, як здається з першого погляду. У дітей свої поняття, свої переконання про честь і безчестя і ці поняття й переконання треба поважати;

ж) поганий вчинок, мотиви якого пов'язані з особливими стосунками в сім'ї, про які дітям рано знати і які не можна їм роз'яснювати. Такі вчинки треба вміти тактовно й непомітно згладити, нейтралізувати.

Є ще безліч інших неординарних вчинків, що їх не можна обпародувати, прилюдно обговорювати, розголошувати. Їх важко узагальнити, важко знайти для них якусь спільну трафаретну мірку, якнайсь всеохоплюючий стандартний критерій.

У той день, коли писались ці рядки, у VI класі стався такий випадок.

Учень Юрко ні з того ні з сього, як могло здатися, назвав Володимира, свого товариша по партії, безсовісним. Підлітки в нас прекрасно розуміють зміст цього слова. І якби не було ніяких підстав для докору з боку Юрка, Во-

лодимир відчув би себе ображеним. Але він, навпаки, переживав докори сумління, відчував себе винним. Що сталося? Юрко — короткозорий хлопчик. Окуляри були в нього дуже погані: предмет здається крізь них не на тому місці, де він міститься насправді. На уроці малювання Володимир пожартував над Юрком: поставив перед ним фарби, і як тільки хлопчик заглиблювався в роботу, схиливши голову над партою,— пересовував коробку з фарбами на кілька сантиметрів, і Юрко малював не тією фарбою, що треба. Помітивши цей недобрий жарт, Юрко розгнівався, а по дорозі додому розплакався. Слово *безсовісний* чув увесь клас, але про витівку Володимира не знав ніхто, вона стала мені відома лише через два дні, і не від Юрка я дізнався про неї, а від Володимира, який визнав свою провину. Юрко ж через три дні прийшов до мене й став просити: не кажіть нікому про вчинок Володимира...

Довгі роки переконали мене в тому, що в нашій важкій, інколи нестерпно важкій справі треба виконувати дуже важливе правило: якщо вихованці самі зуміють зрозуміти свої складні стосунки і розібратися в них, влаштовувати колективний розгляд не слід.

У читача може виникнути питання: а що ж допустимо розглядати в колективі? Нічого.

Уточнюю: якщо йдеться про проступки, то їх взагалі не слід розглядати, обговорювати, по-перше, тому, що істинне комуністичне виховання полягає в тім, щоб проступків взагалі не було, чи було якнайменше; по-друге, колектив як виховна сила існує і впливає на особистість не розглядом проступків; по-третє, чим менше займається колектив розглядом всіляких конфліктів, тим більшу виховну силу він має.

Є ще одно винятково важливе правило комуністичного виховання: треба вміти згладити, нейтралізувати конфлікт у самому його зародку, не роздувати іскру, не робити з неї вогнища, а погасити її тоді, коли вона ще тільки зароджується.

Можуть сказати: ви за «безконфліктне виховання»? Так, я за виховання дітей (саме *дітей*) без тих потрясінь і вибухів, без тих сильних засобів впливу, які ні до чого доброго не приводять. Не можна з «дорослої» соціології переносити поняття й закономірності в дитячий світ. Потрясіння, конфлікти, вибухи у вихованні дітей не є об'єктивною необхідністю. І краще без потрясінь.

Не багатство духовного життя залежить від самодіяльності, а навпаки, самодіяльність колективу є результатом повнокровного, багатого духовного життя. Чим вище розвинуте в колективі відчуття людини, чим більше духовних цінностей приносить кожний своїм товаришам, чим яскравіше розкриває людина перед людиною свою внутрішню красу, чим більше ця краса пізнається в спільній праці для блага людей, — тим більше підготовлений колектив до того, щоб по-справжньому турбуватися про долю кожного свого члена, впливати на людські взаємовідносини, добиваючись, щоб вони були гуманними й виражали високу комуністичну принциповість, вимогливість, нетерпимість до розбешепості й сваволі — «що хочу, те й роблю».

Прагніть, мій юний друже, того, щоб основою самодіяльності колективу були такі форми взаємовідносин, в яких кожна вимога колективу до особистості була б водночас турботою колективу про особистість, захистом особистості. Я коротко спинюсь на нормах колективістських взаємин у школі, в яких виражається гармонія вимогливості й турботи про людину.

1. У класному колективі (починаючи з IV класу) на чверть обирається учень, який веде облік виконання домашніх завдань і відвідування школи. Кожний учень, прийшовши на заняття, повідомляє цьому помічникові вчителя, виконав чи не виконав він завдання; якщо не виконав, — чому, що саме не зміг зробити. Помічник учителя узагальнює матеріал перевірки домашнього завдання й повідомляє вчителю (наприклад, три учні не зрозуміли умови задачі, один не зміг виконати арифметичні дії). Із свого предмета в учителя в кожному класі є консультант (їх може бути й кілька). Це найбільш розвинутий учень, що, як правило, йде попереду програми і знає значно більше, ніж треба для відмінної успішності. Вислухавши повідомлення свого помічника про результати виконання домашнього завдання, учитель зразу ж доручає консультантові: з такими-то учнями попрацюйте, будь ласка; пояснити треба те й те; виконати треба таку-то практичну роботу. В окремих випадках учитель проводить заняття сам. Додаткові заняття й консультації проводяться тільки до занять. Ніякі додаткові заняття після уроків ніколи не проводяться. Усі зразу ж після уроків ідуть додому. Ніхто

нікого не залишає на додаткові заняття. Хочеш — приходиш на заняття перед уроками. Але саме завдяки духу взаємного довіря, що пронизує всю роботу школи, завдяки тому, що навчання побудоване на повазі до людини, кожний вимогливий насамперед до себе. Ніколи не буває випадку, щоб учень, якому потрібна допомога, не прийшов уранці на додаткове заняття чи консультацію.

2. Вибраний колективом учень веде облік суспільно корисної праці. Класи в нас по черзі працюють на шкільній навчально-дослідній ділянці чи в колгоспі — щодня працює один чи два класи (залежно від потреби, але обов'язково цілий рік). Учень — організатор суспільно корисної праці веде облік: відмічає, хто і як працює. Якщо хто-небудь з поважної причини не може сьогодні виконувати роботу, він просить організатора суспільно корисної праці прикріпити його на завтра чи післязавтра до іншого класу. В разі захворювання робота виконується після видужання. Немає і не може бути ніякої поважної причини, яка звільняла б будь-кого від праці.

3. У кожному класі, починаючи з другого, є учень, який відає господарством класу (бібліотечка, наочні посібники, зошити, альбоми для малювання, фарби, віники й ганчірки для прибирання класу, тапочки для уроків фізкультури в спортзалі, крейда), а також веде облік чергування по класу. На кожний день призначається двоє чергових. Вони надівають на руку пов'язку з написом. Обов'язки чергових дуже широкі. Вони приходять у клас за 15 хвилин до початку занять, протирають вологою ганчіркою дошку й парти, кладуть біля дверей вологий килимок — жодна пилінка не повинна попасти до класу; дихати пилом — недопустимо. Після закінчення занять — знову вологе протирання дошки й парт.

4. У кожному класному колективі на рік обирається учень, який відповідає за здоров'я своїх товаришів. Він веде облік проведення ранкової зарядки (дома). У суботу відповідальний за здоров'я запитує, хто з учнів хоч би один день не робив зарядку. З цими учнями класний керівник потім проводить бесіди про самовиховання. Відповідальний за здоров'я записує також учнів, які нездужають, і повідомляє про це вчителю. Учитель направляє хворих до лікаря.

5. У кожному класному колективі (починаючи з III класу) вибирається учень, який турбується про ведення

щоденників. Оцінку, поставлену вчителем у журнал, записує в свій щоденник той, хто її дістав. Розписується в щоденнику не вчитель, а відповідальний за ведення щоденників. Цій самодіяльності колективу ми надаємо винятково важливого значення: у ній виражається дух довір'я, що панує в колективі. Треба зробити застереження: якщо учень ще не може впоратися з роботою, йому не ставимо ніякої оцінки. Оцінка — це лише позитивний результат праці; немає оцінки — значить, що не потрудився як слід. Це запобігає ненормальності у взаємних між відповідальними за ведення щоденників і класом: учень учневі ніколи не записує в щоденник незадовільної оцінки; уже той факт, що в щоденнику учня немає оцінок, скажімо, з граматики, є тривожним сигналом для батьків: у сина (чи дочки) щось негаразд.

6. Перед закінченням кожної чверті й навчального року колектив класу (починаючи з IV) вирішує, кому з учнів знизити оцінку з поведінки. Рішення з цього дуже важливого для учнів питання приймається на зборах, де вчителю (класному керівникові) належить таке саме право голосу, як і будь-якому учневі. У школі існує ще й таке правило: якщо класний колектив щодо оцінки з поведінки не дійшов єдиної думки, питання передається педагогічній раді, рішення якої є остаточним. Але в нас ніколи не було випадку, щоб виявилось необхідним рішення педагогічної ради. Оцінок з поведінки педагогічна рада не затверджує.

7. Комітет комсомолу і рада піонерської дружини розпоряджаються матеріальними цінностями — грошима, що надійшли на шкільний рахунок від навчально-дослідної ділянки, саду, пасіки. Щорічно на цей рахунок надходить не менш як 2 тисячі карбованців. Комсомольці й піонери приймають рішення, на що витратити гроші. Із цих коштів насамперед подається матеріальна допомога тим, хто її потребує. В разі якоїсь біди в сім'ї учень звертається до своїх товаришів, і вони допомагають йому. За ці кошти проводяться екскурсії, купуються музичні інструменти, подарунки гостям з братніх республік.

Така елементарна школа внутріколективної, організації, матеріально-побутової самодіяльності. Вона є необхідною умовою суспільно-політичних та інтелектуальних відносин, побудованих на самодіяльності колективу. Ми прагнемо того, щоб самодіяльність була яскраво виражена в духовному, особливо в суспільно-політичному житті. Від

цього залежить соціальна й моральна зрілість підлітків, юнаків і дівчат. Усе, що розповідалося вище про навчально-предметні гуртки, про вечори науково-природничих знань для населення, про різновікові колективи — усе це жива, творча самодіяльність.

91. У ЧОМУ ПОЛЯГАЄ ІДЕЙНЕ ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ

У практиці навчально-виховної роботи дуже поширений такий погляд: оволодіваючи знаннями, людина тим самим, завдяки цьому, виховується морально, оволодіння знаннями само по собі є процесом морального розвитку. Просвітительський погляд на моральність настільки глибоко укорінився в свідомості багатьох учителів, що відмовитись від закостенілих переконань — справа дуже важка. Виховання на уроках розглядається як щось таке, що само собою відбувається, оскільки учень здобуває знання. «Виховання через освіту», «Мораль через знання», — ці твердження, в основі яких лежить той самий помилковий просвітительський погляд на моральність, по суті породжують благодущність і самозаспокоєння.

Життя переконує, що володіння знаннями, розуміння природничо-наукових і соціологічних закономірностей, гарні відповіді й такі ж гарні оцінки — усе це само по собі ще не виховання моральності. Виховання починається там, де знання переходять, переростають у переконання. Про переконання мова може йти тільки там, де знання істинно зачіпає душу, хвилює серце, спонукає до тієї діяльності, яка становить практичний доказ, практичне, виражене у ділах обстоювання істини, що стали для людини чимось святим, дорогим. Знаннями володіють, переконаннями — дорожать. Відсутність тих чи інших конкретних знань ще не свідчить про моральну невихованість людини. А відсутність переконань, навіть при наявності знань, — показник моральної безлітності людини.

Я раджу молодому педагогові: якщо хочете бути справжнім вихователем, умійте передусім бачити відмінність між знаннями й переконаннями. Умійте створити основу для переконань, умійте пробудити до життя той нерв, у битті якого народжується гаряча кров моральності — переконаність.

Пам'ятайте, що *знання фактів* про природу й суспільство є основою для формування наукових, суспільних, по-

літичних, моральних *ідей*. Між знаннями фактів і переконаннями пролягає місток — *ідея*. Знання стають переконаннями через *ідеї*. *Ідея* — це вже не просто знання. В *ідеї* вже є «часточка душі» — особисте ставлення людини до того, що вона знає. Можна добре, до найдрібніших деталей, знати трагічне й героїчне життя і боротьбу Юліуса Фучика, але знання фактів — ще не *ідея*. *Ідея* народжується тоді, коли я стаю в думках палким прибічником героя. З *ідеєю* ви, вихователю, маєте в даному випадку справу там, де вихованець ваш готовий плечем своїм стати до плеча героя, готовий віддати життя своє за те, за що віддав життя герой-комуніст. *Ідея* характерна тим, що висновки, узагальнення на основі осмислювання конкретних фактів, набувають яскравого емоційного забарвлення завдяки особистому ставленню людини до подій, явищ, фактів.

Там, де здійснюється перехід від знання фактів до *ідеї*, народжується переконання. Завдання педагога — надати цьому переходу яскравої виразності, добитися того, щоб людина була не байдужим «споживачем знань», а особистістю, кровно зацікавленою в торжестві істини й правди.

Чи всякі наукові знання є матеріалом для *ідейного* виховання? Ні, не всякі. Є знання, в *ідейному* сенсі нейтральні (це, звичайно, не говорить про те, що на уроках, де вивчаються ці знання, немає виховання). Під час вивчення формул скороченого множення наукова істина перебуває в однаковому відношенні до моральності і в школі капіталістичного, і в школі соціалістичного суспільства. Але навіть з природничо-наукового циклу значна частина знань несе в собі гаряче напруження боротьби *ідей*, зіткнення думок. Багато наукових істин здобуті дорогою ціною — ціною життя видатних мислителів. Раджу вам, мій друже, з особливою уважністю підходити до вивчення цих істин. Розповідаючи про Сонячну систему, одухотворіть свої слова почуттям глибокої поваги до мислителів, чий *ідеї* були повстанням проти відсталості, нещастя, духовного поневолення народів. Створіть яскраве уявлення про образи мислителів-борців, посійте в юні уми думку про те, що істина завжди революційна.

Нехай ваш виклад матеріалу на уроках фізики, хімії, біології, математики буде не безпристрасним тлумаченням істини, а цікавою, одухотвореною високими мотивами боротьби за істину, подорожжю юних дослідників по тер-

нистих стежках науки. Зробіть своє викладання предметів природничо-наукового циклу (фізика, хімія, біологія, математика, астрономія) таким, щоб усвідомлення, осмислювання, опанування наукових знань було для юного розуму й серця внутрішньою боротьбою — боротьбою розуму, душі проти схоластики, нещастя, проти тієї релігійної отрути, яка прирікає людину на безсловесну віру в догми, забороняє їй думати, дерзати. Нехай через усі ваші уроки червоною ниткою проходить думка про невимірність і невикорінність людського духу допитливості, пристрастного пориву до істини, до пізнання.

З особливою увагою вдумливий педагог-вихователю підходить до вивчення тих розділів програм з наукоприродничого циклу, в яких дається перспектива нових відкриттів, перспектива незвіданого, ще не повністю поясненого наукою. Взаємозалежність простору й часу, суть матерії й енергії, природа світла, частинки й античастинки, гравітація — усі ці поняття вдумливий вихователю уміє одухотворити *ідеєю* торжества розуму. Не можна допустити, щоб з уроку, на якому перед вихованцем відкривається грандіозна картина Всесвіту, нескінченність світу в часі й просторі, він пішов, відчуваючи себе нікчемною пилкою.

На уроках з предметів гуманітарного циклу нема і не може бути матеріалу в *ідейному* сенсі нейтрального. Якщо ви, мій друже, викладаєте історію, то виховне завдання ваше полягає пасамперед у тому, щоб на уроці перед вами був не якийсь абстрактний учень (такого в природі немає). Ви повинні бачити перед собою конкретних, живих, неповторних людей — Колю й Ніну, Валю й Сергія... Людей з їх глибоко індивідуальними думками й почуттями, прагненнями й пориваннями. Це дуже важливо, тому що трепетне биття живої крові *ідеї* починається лише там, де є жива індивідуальність. *Ідея* живе тільки в конкретному духовному світі людини, в її думках, вчинках, боротьбі. Про що б ви не розповідали своїм вихованцям — про повстання рабів під проводом Спартака чи про двірцеву змову проти російського імператора Павла, про таємну кухню підготовки другої світової війни чи про героїчну Сталінградську битву, — завжди звертайтеся безпосередньо до духовного світу конкретного підлітка, юнака, дівчини. Не забувайте ні на хвилину, що перед вами Коля й Ніна,

Валя й Сергій. Ідея живе тільки в їхніх серцях і умах — пам'ятайте про це, мій друже. Ось чому вам, викладачеві гуманітарного циклу, треба турбуватися про те, щоб Коля й Ніна, Валя й Сергій були не байдужими споживачами знань, а відчували б себе ніби живими учасниками подій. Історія людського суспільства — це завжди історія боротьби. В експлуататорському суспільстві — боротьба прогресивного з реакційним, у соціалістичному суспільстві — боротьба людини за оволодіння силами природи, за побудову комунізму. Таємниця педагогічної майстерності у викладачів історії полягає в тому, щоб людині, яка оволодіває знаннями, вдихнути душу борця.

Від чого це залежить, як добитися того, щоб, слухаючи ваш виклад, підліток, юнак ставав борцем? Це залежить від двох умов. А умови ці залежать від вас, педагога-вихователя, від педагогічного колективу, від усього духовного життя школи, від того, наскільки активно бере участь школа в громадському житті.

Перша умова — дух сучасності, який панує в школі, у житті колективу, в навчанні, в суспільно корисній праці. Визначити свою позицію, оволодіваючи знаннями, бути завжди на боці прогресивного, передового — це можливе тільки тоді, коли людина розуміє і відчуває сутність нашого часу. Ідейність виховання на уроках можлива тільки тоді, коли юний розум і юне серце розуміють і відчувають, що наш час героїчний, що на наших очах здійснюються величезні справи. Тільки крізь призму сучасності можна правильно побачити і зрозуміти смисл будь-якої історичної події. Донести до розуму й серця підлітків і юнацтва дух сучасності — це одне з найважливіших завдань школи.

Друга умова — гармонійна єдність ідей і особистості вчителя. Одухотворення фактів ідейним смислом, перехід знання фактів у переконання — усе це немислиме без особистості вчителя. Ідея живе на сторінках книжок; є книжки, сторінки яких гарячі, як розжарене залізо, і яскраві, як сонце. Дух комуністичної ідейності, який панує в школі, залежить від того, наскільки часто і з якими думками й намірами доторкаєтесь ви, мій друже, до цих гарячих сторінок, до яких вчинків, до якої діяльності вас спонукають ці доторкання. Щоб донести до розуму й серця свого вихованця ідею, вчитель має не тільки глибоко володіти знаннями. Треба *думати про знання*. Думати про те, що ви черпаєте із скарбниці людських багатств і вкладаєте

в голови ваших вихованців. Я переконаний, що не кожний учитель, який глибоко знає свій предмет, володіє неогіненним даром думати про знання. Думати про знання — це означає знати, передбачати, розраховувати, до яких куточків людського серця доторкнеться кожна істина, які думки, запитання, сумніви вона пробудить. Думати про знання — це означає уявляти себе на місці підлітка, юнака, уміти стати на їх точку зору. У тих учителів-вихователів, які вміють думати про знання, учні оволодівають рідкісною, неогіненою якістю: сприймаючи навчальний матеріал, вони ніби абстрагуються від нього, переходячи від думки про матеріал до думки про самого себе, про свою долю.

Ідейність викладання — один з найважливіших стимулів, що пробуджують жадобу знань. Чим яскравіше визначає свою ідейну позицію учень, чим глибше він переконаний у невикорінності людського прагнення до істини, тим більше йому хочеться знати. У тих школах, де на уроках б'ється трепетне серце ідеї, книжка стає для підлітків, юнаків і дівчат нерозлучним супутником. Читання ж, самотійні роздуми над книжкою — усе це в свою чергу є повноводним джерелом ідейності. Сама природа ідеї й переконання така, що людина вірить у те і дорожить тим, що вона добула власною працею й роздумами, міркуваннями. Якщо ви хочете, щоб знання ваших вихованців переходили в пристрасну комуністичну переконаність, — як вогню остерігайтесь зубріння, заучування, «проковтування» готових істин без їх осмислювання. Вдумайтесь у прекрасні слова С. Г. Лазо: «Переконання треба вистраждати, треба перевірити їх життєздатність, треба обтерти їх об чужі переконання... Людина повинна скоріше загинути, ніж відмовитися від своїх переконань»¹⁷. Осмислювання знань якраз і має бути «обтиранням» їх об чужі переконання. Знання про природу й суспільство треба подавати не як суму безапеляційних істин, а як результат боротьби, зіткнення думок. Нехай ця боротьба, ці зіткнення продовжуються і після уроку — в процесі читання книжок. Знайдіть для своїх вихованців книжки, в яких істина подається не як готовий, вічно палаючий вогник, а як трепетний смолоскип, запалений вогнем сердець, що боролися за істину й перемогли в цій боротьбі.

Найважливіша ідея сучасності: долю світу вирішує будівництво комунізму в нашій країні. У світі йде гостра, непримиренна ідеологічна, політична боротьба. Сотні тисяч добре оплачуваних капіталістами буржуазних ідеологів зводять наклеп на нашу країну, хвилі сотень радіостанцій щохвилини вивергають мільйони слів брехні, — і все це має на меті духовно розбестити наше молоде покоління, переконати його, що немає і не може бути ніяких ідей, за які варто було б боротися. Проповідники й захисники буржуазного, «вільного» способу життя потай сподіваються переконати нашу молодь в ілюзорності ідейного життя, у тому, що найвищою метою людини є матеріальний добробут, а не якісь «ефемерні ідеї». Відвернення радянської молоді від комуністичних ідей — така головна мета буржуазної пропаганди.

Цим далекоюсяжним у своїх намірах спробам ми повинні протиставити високу комуністичну ідейність. Наші юнаки й дівчата повинні розуміти й відчувати, що в нашій країні, навколо них, руками їхніх батьків, братів, сестер і їхніми власними руками здійснюється найвища в світі справедливість — будується нове, найсправедливіше, найдемократичніше в світі суспільство — комунізм. Відчування справедливості, величч, краси комунізму — це і є ідейний стрижень сучасності, навколо якого повинні об'єднуватися думки, надії, прагнення молоді. Пробудити це відчущання неможливо без активної участі в комуністичній праці, про що вже мова йшла вище. Але це лише один бік виховної роботи. Донести до юного розуму й серця дух сучасності, утвердити в душах юнаків і дівчат комуністичні переконання можна лише при такому злитті праці й думки, коли людина переживає боротьбу ідей, свідомо розбирається в цій боротьбі, визначає свою позицію.

У практиці своєї роботи ми прагнемо того, щоб політична інформація, яка проводиться в старших (IX—X) класах, була яскравою, хвилюючою розповіддю про боротьбу ідей. Раз на тиждень збираються всі старшокласники. Директор школи коротко розповідає про події в нашій країні й за рубежом. Значне місце в політінформації приділяється тому, що говорять про нас буржуазні ідеологи

і як цю брехню спростовує сама наша соціалістична дійсність. Окремі твердження буржуазних ідеологів викликають сміх юнаків і дівчат — настільки ці твердження незграбні. З кожною новою бесідою юнаки й дівчата все більше переконуються, що правда на боці комуністичних ідей.

Наша сучасність — це велич, краса людського духу. Ідеї живуть у нас в людських справах, долях, вчинках. Збираючи раз на тиждень для бесіди своїх старшокласників, я розповідаю їм про ті прості, нічим не примітні з першого погляду події, які, якщо глибоко проникнути в їх зміст, вражають, пробуджують почуття гордості за те, що ми — співгромадяни й сучасники тих, чий звичайне в нашому суспільстві життя є насправді провідною зіркою для молоді.

Одна з моїх розповідей — про російську жінку Євстиму Федорівну Степанову. Дев'ять синів виростила вона, і всі дев'ять загинули в боях за свободу й незалежність нашої великої Батьківщини. Жоден підліток не може спокійно слухати слова матері: «Приходили до інших матерів солдати, і в кожного я запитувала, де мої сини... І виочі чекаю їх, і вдень чекаю». Повторюючи ці материнські слова, показуючи фото, на якому зображена жінка, яка втілює в собі красу, велич, мудрість усього роду людського, я прагну того, щоб донести до юних умів і сердець величезне трагічне звучання цього факту, щоб слово про матір зазвучало як реквієм тим, хто не прийшов з війни, щоб кожний мій вихованець поставив перед собою запитання: хто ж відновить за святі сльози матері? Щоб на світанку життя кожного схвилювали благородні громадянські почуття, щоб кожний ще глибше зненавидів ворогів своєї Вітчизни.

Розповідаючи про двох мужніх трактористів, які ціною життя свого врятували від вогню тисячі гектарів радгоспної пшениці, я ставлю перед собою виховну мету: щоб при світлі вогню, на якому згоріли герої, кожний підліток, кожний юнак побачив найпотемніші куточки свого серця. «Ви знаєте, мої юні друзі, що в нашому суспільстві немає нічого дорожчого за людину. Але якщо людина за велінням свого серця віддає в ім'я чогось своє життя, значить, є щось таке, яке не порівняєш і не зіставиш з життям кожного з нас, — є святе і священне — Батьківщина».

Кожний день, кожний тиждень відкриває нову, ось таку ж, як ці дві, яскраву сторінку живої історії нашої ге-

роїчної сучасності. Умійте, мій друже, розгорнути перед юнацтвом цю книжку. Розгорніть її так, щоб жодна сторінка цієї вогненної книги не залишилась непрочитаною.

93. УМІЙТЕ ЗРОБИТИ ДОБРОЧЕСНІСТЬ ПРИВАБЛИВОЮ

Якщо 17-річних тягне до яскравого, значить, треба найвищі принципи нашої етики й моралі зробити яскравими. Дехто з педагогів вважає: наші моральні принципи самі по собі такі прекрасні, що не потребують якоїсь особливої форми подачі, не потребують «прикрашення». Це далеко не так. Чим благородніший принцип, тим яскравішою, виразнішою має бути діяльність, яка розкриває цей принцип. Будь чесним, правдивим, нетерпимим і непримиреним до лицемірства — якби ми тільки без кінця повторювали ці слова, вони перетворилися б для вихованців у надокучливі нотації — до них ставилися б як до дуже корисного, але відразливого риб'ячого жиру. Чесність, правдивість, нетерпимість до обману повинні стати хвилюючою, привабливою, принадою *діяльністю* (зазначимо в дужках, що злиття, єдність діяльності й доброчесності — одна з головних проблем практичної педагогіки). Нам вдалося досягти того, що юнаки й дівчата не списують, не підглядають у підручник під час виконання самостійної роботи: соромно самим перед собою. Якби ми без кінця повторювали: трудитися своїми силами — добре; списувати, користуватися чужою працею — погано, наші хороші повчання перетворилися б в набридливі нотації. Ми спонукаємо вихованців до діяльності, яка розкриває красу, привабливість доброчесності. Змалку щороку в дні літніх канікул наші учні кілька днів живуть у Школі під голубим небом. Так називаємо ми солом'яні або зроблені з гілля курені, в яких у жарку літню пору влаштовуються діти. Тут не тільки повне самообслуговування, але й самозабезпечення всіма необхідними продуктами харчування. Перед тим як перейти в Школу під голубим небом, діти приносять у свою схованку (в усьому потрібна романтика) продукти, складають їх у паперові мішки і в металеві банки. Тут немає ніякого обліку, кожний приносить продукти тоді, коли в слованці немає нікого. І не було випадку, щоб хто-небудь пішов на обман: це немислимо уявити. Діти тут самі відчують, що своєю працею, своїми турботами вони створюють радість для колективу. І якби в когось зародилася

думка обманути колектив, усі поставилися б до цього як до спроби вкрасти радість.

У роки дитинства й отрочества діти мають свої матеріальні цінності — колективні бібліотечки. Коли клас припиняє своє існування, бібліотечка передається молодшим товаришам. В окремих випадках бібліотечку дарують одному з молодших школярів. Ця подія хвилює юнаків і дівчат, запам'ятовується на все життя.

Наші юнаки й дівчата прагнуть принести радість тим, хто вже не може трудитися, живе самотньо. Щовесни старшокласники розбивають кілька квітників для одиноких старих. Ця праця — оточена романтичним ореолом доброчесності. У ці дні юність переживає думку: всі ми станемо старими, про всіх нас будуть турбуватися молодші покоління. Як потрібно, щоб ця думка переживалась у роки отрочества і юності! Вона облагороджує юнака, робить його справжнім чоловіком. Вона готує дівчину до великої материнської місії. Романтична, приваблива праця, яка виражає турботу про старість, — це найпотрібніша, найблагородніша діяльність. Не упускайте, мій друже, жодної можливості, щоб доторкнутися до того потаємного куточка душі вихованця, де зберігаються думи й тривоги про старість. Турбота про старих — це найзворушливіша любов до людини. Байдужість до старості жорстоко мстить суспільству — виростають люди з кам'яними серцями.

94. ЩО ТАКЕ ВЛАДА ПЕДАГОГА, У ЧОМУ ВОНА ПОВИННА ВИЯВЛЯТИСЯ

Це одна з найтонших і найменш досліджених проблем виховання. Проблема влади людини над людиною. Влади старшого над молодшим. Серед того фонду виховних засобів, які є в розпорядженні педагога, його влада над дітьми — найпотрібніший, найзагальніший, найбільш всеохоплюючий і водночас найгостріший і небезпечний засіб. Це інструмент, різець, яким можна виконати найтоншу, непомітну операцію, але можна й роз'ятрити рану. Різець небезпечний і разом з тим потрібний. Інструмент, який випробовує волю й витримку вчителя, утверджує мужність і мудрість і водночас може розбестити, спотворити людську душу вихованця, — все залежить від того, як користуватися цим інструментом, з якими душевними спонуками підходити до людини. З кожним роком я все більше переконувався, що влада над дітьми — це одне з най-

важчих випробувань для педагога, це критерій, показник його педагогічної культури.

Переступаючи поріг школи, вирішуючи присвятити своє життя благородній місії творення Людини, пам'ятайте, мій друже, що перед вами може виникнути небезпека опинитися в полоні примхливих, скороминучих колізій настрою. Бути річкою, в якій зливаються гаряче серце й холодний розум, не допускати поспішних, непродуманих рішень — це одна з вічних віток педагогічної майстерності. Зав'яне вона — усі книжні знання педагога перетворяться в прах.

Коли одна людина безмежно довіряє іншій, вона якоюсь мірою стає беззахисною. Я все своє педагогічне життя думаю над цією істиною. Довір'я дитини до хорошого педагога якраз і буває безмежним. Коли дитина переступає поріг школи і стає вашим вихованцем, вона безмежно вірить вам, кожне ваше слово для неї — свята істина, ви для дитини — вищий взірець мудрості, розуму, моральності. *Дорожіть довір'ям, а отже, — беззахисністю дитини* — нехай ця педагогічна мудрість стане для вас критерієм самовиховання. Педагогічне безкультур'я, неуптство починаються там, де вчитель через свою обмеженість прагне перетворити дитячу беззахисність у клітку, куди він заганяє маленьке пташеня і робить з ним те, що йому замахеться. Нерозуміння дитячої беззахисності — одна з головних причин незavidного становища вчителя, який зрештою втрачає владу над дітьми — адже людину не втримаєш, як пташеня, в клітці.

Ви лише тоді маєте право бути наставником, вихователем, коли, розуміючи й серцем відчуваючи безмежне дитяче довір'я і неминучу в зв'язку з цим дитячу беззахисність, владу свою над дитиною будете па цьому довір'ї і цій беззахисності. Тут треба вдуматися, серцем вслухатися в те, що ж це таке — безмежне довір'я. Може, дитина свідомо відмовляється від усього особистого, сліпо довіряючи вам, педагогові; можливо, вона все робить для того, щоб відмовитися від особистої волі, утіх, задоволень?

Ні, справа стоїть зовсім не так. Дитяче довір'я, яким би безмежним воно не було, — це довір'я істоти, яка прагне до духовного багатства, багатогранності особистого життя — до багатства вражень, думок, естетичних насолод, до багатства спілкування з людьми. Дитині хочеться, щоб хтось старший, мудрий, який має життєвий досвід, узяв на

себе турботу про її благо. Бережіть, як неоціненне багатство, це бажання. Поки воно є, шлях до дитячого серця перед вами відкритий. Джерело дитячого бажання бути хорошим, якщо хочете, й полягає в цьому — берегти дитяче прагнення до того, щоб ви стали другом і наставником.

Безмежно довіряючи педагогові, дитина серцем відчуває, що її старший друг знайде вихід із становища, яким би нелегким воно не було...

Як треба дорожити безмежним дитячим довір'ям, яким мудрим, люблячим захисником дитини треба бути вихователеві, щоб між ним і дітьми завжди зберігалась гармонія людських, щирих, доброзичливих стосунків. Якою мудрою має бути влада педагога над людиною. Не забувайте ні на мить, що дитина — така сама людина, як і ви. Бережіть дитяче довір'я, бо воно — це і є любов дитини до педагога — якраз у цьому осереддя мудрої влади педагога над дитиною. На цьому довір'ї тримається прагнення дитини знаходити і знайти захист у вихователя. Дорожіть, як неоцінним скарбом, цим дитячим прагненням. До того часу, поки дитина дивиться з надією на вас і вірить у вас, ви справжній вихователь, наставник, ви учитель життя, ви авторитет, живе втілення життєвої мудрості, ви друг, товариш. Пам'ятайте, що ці речі дуже тендітні, їх легко зруйнувати. Якщо ви зруйнували їх, вам як вихователеві настав кінець. Ви будете наглядцем, а не вихователем.

95. ЯК БЕРЕГТИ ДИТЯЧЕ ДОВІР'Я

Найголовнішим у цій дуже тонкій сфері виховання є глибоке розуміння, точніше, відчування серцем дитячого світу, *відчування дитинства*.

Дитинство, дитячий світ — це світ особливий. Діти живуть своїми уявленнями про добро і зло, про гарне і погане, у них свої критерії краси, у них навіть свій вимір часу: в дитинстві день здається роком, а рік — вічністю. Щоб мати доступ у цей казковий палац, ім'я якому — Дитинство, ви повинні перевтілитися, стати в якійсь мірі дитиною — тільки за цієї умови вам доступна буде мудра влада над людиною — дитиною.

Не подумайте, мій друже, що я ідеалізую світ дитинства. Я прекрасно усвідомлюю, що дитинство створюється з того, що ми, дорослі, залишаємо в своїх дітях. Але якраз тому, що дитина — ніжний паросток, який стає могутнім деревом, дитинство й вимагає до себе особливої

поваги. Мудрість влади педагога — це насамперед його безмежна влада *все розуміти*. Тут не може бути ніяких обмежень. Пам'ятайте, що в дитини не буває умисного прагнення творити зло. Педагогічне неучтво з того й починається, що вихователь приписує дитині це прагнення, вважаючи, що вона навмисне чинить погане.

Прагнучи «підрубати корінь зла», вихователь рубає всі корені, і живі паростки дитинства засихають. Звинувачення в умисному злі, в лінощах, недбалстві, яких насправді немає, дитина переживає як велику несправедливість, це відштовхує її від учителя, вона втрачає довір'я до нього. Ламаючи дитячу довіру до вас, ви штовхасте дитину на те, що вона починає захищатись непокірністю, умисним непослухом, прагненням робити все наперекір вашим вимогам. Пам'ятайте, що все це з'являється там, де дитяче довір'я до вас дало тріщину.

З винятковою педагогічною мудрістю ставтесь до найрізноманітніших необачних дитячих вчинків, у яких — не навмисне зло, а найчастіше забудькуватість, незнання чи, буває, помилка. Не вдавайтесь у таких випадках до публічного осуду дитячого вчинку. Знайте про цей вчинок тільки ви. У вас велика, мудра сила все розуміти і все знати. Ви повинні розуміти, чому першокласник, узявши в товариша кольорові олівці в яскравій коробці, повертів їх, і рука з олівцями потяглась до кишені. Не здійсмайте тривоги — це не крадіжка. Ви повинні розуміти, чому малює по дзвінку не біжать у клас, а хочуть «ще трошечки, ще одну хвилиночку» погратися на зеленому лужку; чому Федя не слухає умову задачі, а дивиться, затамувавши подих, на бджолу, яка залетіла в клас; чому Оксанка не читає того, що всі читають, а малює на промокашці квітку; чому під час екскурсії в ліс троє невгамовних школярів — Миколка, Пилипко й Петрик — навмисне відстали від класу, сховались у кущах...

Чому, чому, чому... — сотні «чому» і сотні конфліктів. Конфлікт між учителем і дитиною — один з крайніх проявів педагогічної неграмотності. Це явище буває там, де вихователі не вистачає великодушної батьківської, материнської мудрості, великої педагогічної влади, розуміння того, що він має справу з *дитячими* вчинками, з дитячим світом думок і поглядів; дитину взагалі не можна порівнювати з дорослим, немає такої єдиної мірки, якою можна було б виміряти дорослого й дитину.

Пам'ятаю маленького Дмитрика. Це було в III класі... Уявіть собі: йде урок граматики. Ви пояснюєте біля дошки правило, всі слухають, записують приклади. Пише нібито й Дмитрик, але серце ваше непокоїться за цього хлопчика. В очах у нього — ніби живі намистинки, чимось він зараз зайнятий, щось йому яє до граматики. Підходите тихенько до хлопчика й бачите: перед ним напіввідкрита сірникова коробка, у ній щось ворухнеться; і Дмитрик увесь там, у коробочці його очі й думки. Придивляєтесь — у коробці жук, якийсь незвичайний, з одним рогом; як пилкою, ріже він і не може перерізати дверці своєї тюрми.

Можна, звичайно, розгніватися, довести хлопчика до сліз (а себе — до нервового тремтіння), але що з цього? Бдине, чого ви доб'єтесь, — час буде витрачено даремно, жук стане розвагою для всього класу, діти заздритимуть Дмитрикові й підсміюватимуться над вашим гнівом.

Нехай не дає вам спокою в цю мить думка: що робиться в твоїй душі, дитино? Чому ти не зміг змусити себе відкласти жука на півгодини й зрозуміти граматичне правило? Ви берете коробочку, закриваєте її, кладете в кишеню, кладете руку на голову Дмитрика, ще раз пояснюєте правило, хлопчик пише; бачите, він зрозумів: бувають же такі діти — одним оком дивиться на однорогого жука, другим на дошку — і все-таки щось залишається в голівці.

Після уроків Дмитрик підходить до вашого столу, мовчить, нахиливши голову. Чорні намистинки очей ледве блищать, сховані під довгими війми. Але від вас він не може приховати, що в його очах усе-таки грають бісики. Віддаєте Дмитрикові жука і просите розповісти: де він знайшов таку дивну істоту, як це йому вдалося примусити жука «пиляти» дверці темниці, що він далі думає робити з жуком? Дмитрик охоче розповідає, він тягне вас за рукав до чагарника, де, за його словами, такі ось жуки вилазять на світло і літають один раз на три роки.

У розповідях про такі речі звичайно чути натаки вихователя на те, що з вершин своєї педагогічної мудрості він спускається до світу дитячих інтересів, дозволяючи собі бути добрим до дитини. Діти не терплять цієї поблажливості.

Справжнє виховання не там, де педагог з вершин спускається на землю, а там, де він піднімається до тонких істин Дитинства. Піднятись, а не спуститися. Не сюсюкати з дитиною, не підлашжуватися під «дитячу обмеженість»

інтересів (немає такої обмеженості, якщо ми самі не обмежуємо інтересів дитини), а бути мудрим наставником.

Мудрість влади людини над людиною, а тим більше дорослої людини над дитиною — це велика творчість, глибоке сердечне проникнення в світ дитячих думок і почуттів, це вміння розуміти мову дитинства, зберегти в собі краплю дитинства і водночас не стати на одну дошку з дитиною за рівнем розвитку. Коли я бачу, як учитель — доросла людина, батько сім'ї, привів до вчительської хлопчика-п'ятикласника й допитує: «Ну, чому ти весь час смієшся на уроках? Доки це буде? Невже піонер має право так поводитись?» — мені здається, що вчитель включився раптом у дитячу гру, але не розуміє, що це гра. Хлопчик мовчить. Він і не може нічого сказати. І взагалі було б дивно, якби п'ятикласник раптом відповів учителеві в тому ж дусі, в якому поставлене запитання. Учень найчастіше не знає, чому він сміється, а вчитель не може цього не знати. *Йому не дано права не знати, чому дитина вчинила так чи інакше.* Виходить же взаємне нерозуміння: вихователь не розуміє дитини, дитина не розуміє вихователя; дивись іноколи на них і думаєш, чи не різними мовами говорять вони?

Пам'ятайте, що дитині, а ще більше підліткові, хочеться в чомусь «показати себе», в чомусь утвердити свою волю, свій розум, кмітливість, винахідливість. Жива істота, яка з вашою допомогою пізнає світ, поступово стає особистістю. У цьому важкому становленні влада педагога має бути особливо обережною: воля старшого легко може перетворитися в сваволю, а іноколи і в розправу над людиною. Не придушити й зламати, а підняти й підтримати, не знеособити внутрішні духовні сили дитини, а утвердити почуття власної гідності — тільки так треба здійснювати свою владу над дитиною, і тільки за цієї умови ваша влада може бути *мудрою*. Якщо дитина робить щось «не так», не допускайте «сильних», «вольових» засобів впливу на неї. Не допускайте, щоб у вашу складну лабораторію гуманізму увірвався стук кулака по столу й окрик. Нехай не приваблює вас перспектива побачити рухливого, сміхотливого, вічно невгамовного пустуна згаслим і приголомшеним, із сумними, погаслими очима, зігнутим і нещасним — погана це перспектива. Бережіть, як найвище благо, людську гордість, недоторканність особистої честі дитини;

пам'ятайте, що пустун, в якого про все своя думка, на все свій погляд, — то ваше щастя, вихователю; а безвільний; як тінь, вихованець, в якого власні думки вибиті з голови вашими «сильними» засобами, який покійно й беззастережно завжди підкоряється вам, — то ваше нещастя. Знайте, що невимірний пустун і «забіяка» в потрібну хвилину виявить себе доброю, сердечною людиною, а безвільний, покійливий часто буває байдужим і, сам не усвідомлюючи того, жорстоким, готовим переступити через горе ближнього в ім'я особистого благополуччя. «Сильні» й «вольові» засоби впливу, які ламають волю дитини, роблять її безсердечною.

96. ВЛАДАРЮЙТЕ НАД ДУШЕЮ ДИТИНИ
КНИЖКОЮ, РОЗУМОМ, ПЕРЕКОНАННЯМИ

Був у мене розумний, але норовливий вихованець Юра. Як тонка очеретяна стеблинка чутлива до найменшого подиху вітерця, так він, Юра, був чутливим до правди й брехні, чесності й безчестя.

Приніс я в Кімнату Думки кілька книжок про далекі країни, про природні явища. Загорілись очі в Юри, коли він побачив яскраву, барвисту обкладинку книжки про морські глибини. Він попросив почитати, і коли я дав йому книжку, хлопчик з хвилюванням запитав: «А коли прочитаю — ще дасте?» «Звичайно, — відповів я. — Хоч і щодня читай по книжці».

Я необачно перебільшив: книжок про далекі країни, про морські глибини, про тропічні ліси й арктичну тишу, про незвичайні пригоди у мене в той час не вистачило б на кожний день. А Юра якраз через день приніс книжку й попросив нову. Кілька тижнів проминули непомітно. Але полиця з книжками, які зацікавили Юру, була невелика. І ось настав день, коли тривожна думка не давала мені спокою: що ж буде через тиждень? Адже хлопчик, п'ятикласник Юра, і уявити собі не може, що запас книжок у мене раптом вичерпався. Що ж буде, коли він зрозуміє, що я обманув його? Справа не тільки в тому, що наша дружба розпадеться. Не тільки в тому, що я не побачу більше в своїй маленькій кімнатці довірливих дитячих очей, не почую запитання: «А у вас ще багато книжок?» (У сусідній кімнаті була моя маленька тоді бібліотека, і я не дозволяв Юрі оглянути її, боячись, що він відразу ж розчарується в мені). Справа в тому, що я втрачу владу над душею цієї норовливої дитини, яка має — у цьому

я був переконаний — єдиний у світі, неповторний характер: тягнеться до людей, в яких слово не розходиться з ділом у найдрібніших деталях.

І ось прийшов день, коли я вирушив із свого села в подорож до міст — Харкова, Полтави, Києва. Я витратив двомісячну зарплату, але повернувся додому радісний. Ледве доніс пакунки книжок. Боявся потрапити на очі Юрі.

Три роки павчався Юра до закінчення VII класу (тоді була семирічна школа), і три роки я щодня думав про те, яку цікаву книжку я дам йому прочитати. Я відчував, що хлопчик думає не тільки про зміст прочитаної книжки. Він ніби судить по книжках про того, хто читає їх. Вдумливий, вимогливий, він був у ті роки моїм суддею. Чим глибший був зміст прочитаної книжки, чим цікавішою була наша бесіда, тим більше тягся він до мене, тим більше радості давали мені хвилини й години бесід.

Ці три роки були для мене справжнім випробуванням. З того часу в мене щороку є кілька таких — з допитливим розумом і чутливою душею — вихованців, як Юра. Я не міг би володіти їх волею, якби не книжка. Від книжки запаливалися, як маленькі вогники, дитячі і юнацькі інтереси. Я відчував себе під невиспущим контролем моїх вихованців. Якби хоч на один день припинилося моє активне життя в світі книжок, я втратив би владу над душами своїх вихованців. Я б став непотрібним дітям, бо нічого більше не міг би дати їм. А вчитель, який нового нічого не дає, стає для вихованців досадним наглядачем, якого в міру своїх сил терплять, але не поважають.

Дорогий друже, хочу порадити вам: *володійте умами* своїх вихованців. Немає сильнішого засобу підкорити волю свого вихованця, ніж підкорення його думок. Але владарювати над думками можна лише тоді, коли у вас багате, повищокровне життя в світі книжок. Найчутливіші, неповторно індивідуальні, норовливі, «бунтівливі», непокірні натури й характери при вмілому підході стають книголюбамі. Підкорюйте їх книжками й розумом.

97. ЯК ПЛАНУВАТИ ВИХОВНУ РОБОТУ

Тут не може бути ніякого трафарету й рецепта. Усе, що відвертає учителя від безпосередньої виховної роботи, всяка писанина для показу — зовсім непотрібна річ. Але планування виховної роботи не належить до такого виду папірців. Це складова частина виховної роботи. Без пла-

нування я не уявляю повноцінного виховання, особливо тих його складових частин, які я називаю важковловимими.

Планування виховної роботи — це насамперед уявлення про ідеал виховання. Вихователь повинен уявляти, що має вийти з доставленої в його майстерню «брили мармуру». Від того, наскільки ясне це уявлення, залежить розуміння суті й необхідності планування виховної роботи.

Ви починаєте працювати з першим класом (інколи ваша виховна робота починається з дошкільнятами). Вам учить дітей до III класу, але шлях виховної роботи ви повинні уявляти до кінця — до закінчення середньої школи, до перших кроків самостійної праці, до повної зрілості, до материнства й батьківства. Складіть план тієї діяльності, яка необхідна на наступні 10—15 років (не тільки в шкільних стінах, але й після закінчення школи) для того, щоб вихованець ваш став людиною з ясним, допитливим і розвинутим розумом, благородним серцем, золотими руками. Складіть насамперед список книжок із золотої скарбниці світової культури, що їх ваші вихованці повинні прочитати за десять років шкільного навчання (ми складаємо також «резервний» список книжок, які людина прочитає після закінчення школи, у період самостійної праці). Як досягти того, щоб вихованці залишалися нашими вихованцями й після закінчення школи, читали книжки, які треба прочитати — про це мало й цілої книжки, настільки це велике й важливе питання.

Далі продумайте й напишіть, що повинен зробити ваш вихованець своїми руками з першого дня навчання до вступу в пору зрілості — для матері, батька, для людей, щоб бути справжньою людиною, знати, що таке праця, честь, гідність, дружба, турбота про людину. Потім дайте перелік суспільно корисної праці, в якій ваш вихованець повинен узяти участь, щоб пройти першу школу громадянського виховання. Я радив би поряд з цим пунктом написати назви книжок про видатних людей, які мають стати ідеалом для підлітка, юнака й дівчини. Читання цих книжок не дасть користі, якщо немає суспільно корисної праці.

Далі, маючи загальне уявлення про людину, яку виховує школа, треба скласти конкретніший, деталізований план на весь період своєї роботи з вихованцями, наприклад, учителям початкових класів — на 3 роки, класному керівникові IV—X класів — на весь період роботи з класом. Тут я раджу приділити особливу увагу дитинству

й отроцтву. 9—10-річна дитина, 13—14-річний підліток повинні, оглянувшись назад, побачити те, що вони вже зробили своїми руками. Вони мають знати, що таке трудові мозолі, трудовий заробіток, що таке втома й відпочинок.

І загальніший план — на всі роки шкільного виховання, і конкретніший — на період роботи одного вихователя із своїми вихованцями — обидва ці плани якоюсь мірою є ідеалом, до якого прагне вихователь. На основі ідеалу треба планувати конкретну виховну роботу на більш обмежений період. На який саме період? Плануйте так, як вам зручніше: чи то на тиждень, чи то на місяць; у деякого виходить непоганий план і на цілу чверть. Треба тільки завжди пам'ятати, що виховання — жива, рухлива справа, яка вічно змінюється й розвивається, і що вихованець ваш завжди в стані становлення. Планування виховної роботи на невеликий строк є ніби постійним, повсякденним звірянням того, що робиться щодня для досягнення ідеалу.

План визначається насамперед життям. Коли ваш вихованець переступив шкільний поріг, ви ще не знаєте, як розвиватиметься його індивідуальність. Особистість починається в діяльності, у праці, у повсякденних взаєминах. І ось життя на кожному кроці підказує вам, що планувати: яку книжку прочитати колективові, до якої праці залучити вихованців, про що поговорити з Ванею і Колею, щоб вони прочитали ті книжки, які їм треба прочитати.

План виховання охоплює всю багатогранність діяльності учнів, а також роботу з батьками. План принесе безперечну користь вихователеві в тому разі, якщо буде глибоко продумано моральний зміст, мету кожного виду діяльності. Необхідною рисою і планування, і практичної роботи є в зв'язку з цим наступність і розвиток того, що вже досягнуто. Можна сказати, одна з таємниць виховання полягає в тому, щоб постійно робити одне й те саме, але щоб вихованці не підозрювали, що вони роблять одне й те саме. Так, виховання людяності, чутливості, чуйності, щирості, співчутливості вимагає того, щоб вихованці постійно робили щось для людей, але ця діяльність не повинна бути одноманітною. Читач тут може подумати: добре було б, якби автор показав, як конкретно скласти план на тиждень чи на місяць. Я навмисне уникаю цього. Передача досвіду — це передача ідей, запозичення досвіду — це індивідуальна творчість на основі ідей.

98. ЯК ПРОВОДИТИ ВИХОВНУ БЕСІДУ З КОЛЕКТИВОМ

Кожна виховна бесіда має свою мету. Інколи мета — загальна, стосується всіх вихованців. Іноді бесіда проводиться для того, щоб подіяти на весь колектив, а особливо вплинути на окремого вихованця.

Продумуючи духовне життя колективу, думки, почуття, поведінку окремих вихованців, накреслюючи зміст виховної бесіди, ви ніколи не повинні забувати, що головний ваш засіб впливу — слово, що ви доторкаєтесь до розуму й серця своїх вихованців словом. А слово може бути і могутнім, гострим, гарячим, може бути воно й кволим, немичним, безсилим, — усе залежить від однієї дуже важливої риси вашої бесіди — одухотвореності, натхнення. У виробленні переконаності, у спонуканні дітей, підлітків, юнаків і дівчат до самовиховання ваше натхнення — це свята святих виховання. Пам'ятайте, що ви передаєте в своєму слові вихованцеві не тільки зміст того, про що розповідаєте, але й частинку своєї душі.

Натхнення, одухотвореність вашої виховної бесіди — це насамперед глибока віра в те, що ви говорите, що ви обстоюєте всіма силами своєї душі. Натхнення з'являється тоді, коли ви щось обстоюєте, за щось боретесь.

Ви, наприклад, помітили в своєму колективі кілька проявів байдужості. Геннадій захворів, пролежав дома два дні, і вишло так, що ніхто до нього не пішов, не відвідав. Кожний сподівався, що це вже зробив хтось інший. У Віктора бабуся лежить у лікарні, за два тижні він лише раз відвідав бабусю, а лікарня ж зовсім недалеко. Вас ці факти занепокоїли. Ви готуетесь до виховної бесіди. Але про ці факти говорити ви не будете. Є така дуже важлива закономірність виховання й самовиховання — сила морального суду (а моральна оцінка свого вчинку — це по суті моральний суд) залежить від того, хто суддя — вихователь чи сам обвинувачений. Якщо обвинувачений тільки слухає вирок, педагогічний ефект слова вчителя набагато знижується. Людина має бути сама собі суддею. Я вбачаю виховну майстерність бесіди в тому, щоб вихованець мій, який зробив негосподарний вчинок, думав і переживав свій вчинок без мого нагадування про нього.

А для цього необхідне дотримання ще одного дуже важливого правила виховної бесіди: треба знайти в житті, у людських взаєминах яскравий факт, який втілював би

в собі ідею ваших слів. Сила вашої виховної бесіди й полягатиме в тому, щоб ідея знайшла доріжку до душі Віктора, до душі тих, хто живе подалеко від Геннадія. Від яскравості цього факту залежить по суті і натхненність, одухотвореність ваших слів: частинка душі передається від людини до людини лише тоді, коли ваші слова мають своїм джерелом прекрасну, високу ідею. Беріть для виховної бесіди факт, який вразив, здивував вас. Ось один з таких фактів. В одному із сіл нашої області незабаром після війни був тяжко поранений молодий тракторист. Чотири роки він воював, залишився неушкодженим, а прийшовши додому і сівши за кермо трактора, підірвався на міні. Молодий тракторист заневав духом. Якби не дружина — вірна подруга, мужня жінка, любляча мати, навряд чи могла б людина піднятися на ноги. Чоловік без ніг, без лівої руки знову став на ноги — навчився ходити на протезах, знову сів за кермо трактора. Мужність, твердість, непохитність у страшому горі, вірність — ці риси одухотворили вас, як тільки ви дізналися про цей яскравий факт. Свою одухотвореність ви передаєте вихованцям.

Виховувати — це означає змушувати людину думати про саму себе. Розповідаючи про факт, який вразив вас, ви звертаєтесь безпосередньо до Віктора і Миколи, Олександра і Юрія — тих, у чий серця чомусь кинуто і дало паростки зерно байдужості до людини. Перед вами не якийсь абстрактний учень, якого немає в природі, а конкретні Віктор і Микола, Олександр і Юрій. Ви знаєте, про що вони зараз думають. Ви розраховуєте свої слова передусім на них. Ви прагнете того, щоб їх, як і вас, вразив факт людської вірності й відданості, щоб, відштовхуючись від факту, підлітки в думці перейшли до ідеї. Там, де предмет роздумів є ідея, людина починає думати про саму себе.

При цьому не можна говорити вихованцям: «Думайте про своє життя, про себе...» Заклик має полягати в самій логіці мислення. Тільки думка про самого себе пробуджує в юних серцях натхнення — ваше натхнення передається підліткам. Натхненням називається піднесення сил і здібностей людини в процесі мислення, творчості. Пізнання Людини розумом і серцем — це і є справжня творчість. Це піднесення характеризується ясністю свідомості, потоком думок, образів, прагнень. Потік особистих думок про навколишній світ і насамперед про самого себе — ось що треба викликати зрештою своєю виховною бесідою. Вихо-

ванець може забути про факт, про який йшла мова, але емоційний слід від виховної бесіди — якщо тільки вона посправжньому виховна — ніколи не забувається. Чим більше ви надихнули вихованців благородною ідеєю — у даному випадку ідеєю вірності людини людині, ідеєю чуйності, душевності, — тим більше ви спонукали своїх вихованців до самовиховання, самоаналізу. Ви на якусь мить зустрічаєтесь поглядом своїм з Віктором (не можна, щоб ви шукали своїм поглядом цієї зустрічі; вона має бути ніби випадковою) і бачите в знайомих вам до найдрібніших рисочок очей підлітка два почуття: допитливий погляд у самого себе й замішання. Це означає, що слова ваші, як кажуть, дійшли. Починається складна душевна діяльність, складна робота розуму й серця. Нехай піде від вас підліток збентеженим — так і треба. Нехай кілька днів перебуває під враженням розказаного вами, нехай при яскравому світлі ідеї, запаленої вами, бачить, що в нього в найбільш прихованих від чужого ока куточках серця.

Бесіда — це тільки умовна назва. Насправді тут немає бесіди: учні чують слово педагога. І не треба, ні в якому разі не треба спонукати їх: ану розкажіть, що ви думаєте про жінку, яка десять років боролася за душу дорогої їй людини? Так, на жаль, інколи роблять окремі вихователі. Таке закінчення бесіди руйнує все, що було досягнуто. Виховання — не переказ прочитаного чи розказаного педагогом. Виховна майстерність полягає насамперед у тому, щоб людині захотілося бути хорошою, а для цього вона повинна зрозуміти й відчувати, якою вона є.

Інколи робиться так: нашкодив хто-небудь з підлітків (чи юнаків), і вихователь будує свою бесіду на цьому факті: починає з нього, відштовхується від нього. Як говорять один мій знайомий учитель, «обіграє факт». З першого погляду це здається дуже привабливим — можна добре «пробрати», «потрясти». Але з чим це можна порівняти? Уявіть собі, що у вас дуже зашпильований піджак, і, щоб звільнити його від пилу, беруть палицю й б'ють по спині. Користь є, піджак звільняється від пилу, але навряд чи хто-небудь згодиться на таке «очищення». Все-таки краще зняти піджак і вичистити його добре... Виховання не повинно бути покаранням, не повинно перетворюватися в покарання. Наближайте виховання до ідеалу майстерності.

Якщо смисл виховної бесіди з колективом ви бачите тільки в засудженні зла — нікогого виховання у вас не

буде. Адже ви говорите з колективом, а зло, порок властиві не всьому колективу. Ось тут нерідко й допускає помилку вихователь, який забуває про те, що дотикання до людського пороку вимагає великої обережності й тактовності, тим більше, що ми маємо справу з дітьми, підлітками, із зорею юності — а все це дуже тендітне, тонке... Не прагніть вирвати порок одним махом, випекти його одним доторканням палкого обуреного слова. Пам'ятайте, що колектив ставиться до людини, в якій порок, як до нещасної, і, якщо вам здається, що, закликаючи колектив спрямувати всю силу свого обурення проти того, хто не міг ще до цього часу позбутися пороку, ви досягнете поставленої мети, — ви помиляєтеся. Замість колективного обурення ви матимете колективне співчуття до того, хто в біді. І це цілком закономірно. Тому й не прагніть враз вирвати болячку з коренням — буде кровоточива рана. Виховання — дуже тонка медицина, воно передбачає лікування і повне вилікування болячок та наливів і не визнає виривання. З вашої виховної бесіди людина ні в якому разі не повинна піти з кровоточивою ранюю. Це потрясе і колектив, але потрясе зовсім не так, як вам хотілося б.

Проводячи виховну бесіду з колективом, якраз і розраховуйте на те, що колектив ставиться до морального пороку, як до горя, біди (точніше, враховуйте *це*). Більше того, прагніть поглибити співчуття до нещасного. Доводьте це колективне почуття до бажання бачити свого товариша морально красивим, вільним від пороків.

99. Як боротися з лінощами

Це питання не випадково поставлене нами передостаннім. Щоб не було ледарів, треба робити все те добре, про що йшла мова в усіх дев'яносто восьми порадах. Лінощі вилікувати нелегко. Не легше їм і запобігти, але *відвернуті* лінощі — це працьовитість, яка у тисячу разів цінніша, ніж працьовитість, здобута в результаті *вилікуваних* лінощів. Тому розберемося спочатку, мій друже, як запобігати лінощам. А для цього треба знати їх джерела.

Лінощі — дитя неробства й пустого проведення часу. Лінивим стає той, чий бажання в ранньому дитинстві задовольняються турботами старших, а дитині залишається тільки паказувати й капризувати. Ледар народжується там, де все легко дається і людина не знає, що таке важко. Найсприятливішою основою для перетворення нормальної

дитини в ледаря є та атмосфера безтурботного й безпечного дитинства, в якій у дитини народжується думка, що дитинство буде вічним. У таких випадках батьки звичайно в один прекрасний день спохвачуються: як це сталося, що ми й не помітили, коли наш хлопчик став дорослим? Учора боявся вийти в двір з настанням темряви, а сьогодні женихається до дівчат, гуляє до півночі... Лінощі — піна на хвилі безтурботності. Це явище глибоко духовного порядку, його корені ховаються в бездіяльності душі. Лінивим стає той, хто нічого не бере близько до серця.

Лінощі часто-густо споріднені з відсутністю почуття власної гідності: людині байдуже, що про неї думають інші.

Ледарі, як правило, завжди розтринькують багатства, створені іншими людьми, але достаток витрачених ними благ — ця, образно кажучи, шия, на яку вони сідають, — ще не свідчить про багатство їх духовного життя. Ледарі — люди, духовно убогі, нужденні. Один із стрижневих коренів лінощів — порожність, убогість духовних інтересів. Ледарі викликають насамперед співчуття, і, до речі, одним із засобів радикального лікування є те, щоб людина, яка, на нещастя, стала ледарем, подивилась на саму себе, побачила своє нещастя, відчула його своїм серцем. Не можна забувати й того, що мова йде про дитячі лінощі.

Найважливіший засіб відвернення лінощів — не повинно бути неробства й пустого проведення часу. Не повинно бути такого періоду в духовному житті людини, щоб вона нічого не створювала. Потворним у всіх відношеннях є те, що дорослі спеціально створюють умови для ледарства й неробства, називаючи це неробством дитячим літнім відпочинком. Відпочинок має бути тільки активним, являючи собою зміну характеру діяльності. З душевного міста дітей треба вивозити в села, нехай вони тут, серед полів і лук, займаються посиленою діяльністю, загартовують свої сили.

Могутній засіб відвернення лінощів — обмеження бажань. З дитинства нехай людина на власному досвіді пізнає суть понять: не можна, треба, можна. Разом з батьками слід добиватися того, щоб дитина себе обслуговувала.

Людина нехай змалку знає труднощів, переборюючи їх напруженням фізичних і духовних сил. Злиття фізичних і вольових сил виховує працьовиту, вольову людину.

Лінощі не падають в душу людини за тієї умови, коли батьки бачать у дитині завтрашню дорослу людину, уявляють її дорослою, думають: а як же вона на світі

житиме, якщо понесе в юність і зрілі роки ось цю ваду — лінощі, недбайливість, страх перед труднощами? Могутній засіб відвернення лінощів — *дорослі* турботи. Не може бути й мови про серйозне виховання працьовитості, якщо до вступу в роки ранньої юності людина не пізнала на власному досвіді, що найважливіший елемент людського життя — це заробляти власними руками на одяг, взуття, їжу.

Лінощі — це не тільки фізичне перобство, а й лінощі думки. Лінощі думки оволодівають людською душею тоді, коли думки подаються в готовому вигляді і для добування їх не треба докладати ніяких зусиль. Як бездумне снування матеріальних цінностей, створених чужими руками, породжує небажання працювати фізично, так переживання думок і вкладання їх «у рот» у готовому вигляді породжує лінощі думки. Змусити добувати знання — значить запобігти інертності думки.

Шлях до відвернення лінощів — у багатстві духовних потреб. Тільки за цієї умови, коли вже в дитинстві й особливо в роки отрочства людина добуває для своєї душі такі потреби, як потреба в радості праці, у книжці, у спілкуванні з іншою людиною, у творчості, у творчості, — вона дістає *протиотруту* від лінощів. Активне добування потреб як найважливіших духовних цінностей особистості — одна з дуже цікавих проблем педагогічної теорії й практики.

А що ж робити, якщо людина вже стала ледарем? — запитаєте ви. Ось приходить мати п'ятикласника Степанка в школу й розводить руками: «Що мені робити з ним? Прийшов додому, поклав книжки, пообідав і — до вечора гуляє».

Що ж робити в таких випадках?

Рятувати дитину. Ми радимо матері: «Якщо вже ви виростили маленького ледаря, то будьте наполегливими в його перевихованні. Змусьте дві години сидіти над уроками. Звикне — сам відчує радість виконаної праці. Змусуйте без крику, без покарання: адже ви робите йому не зло, а добро. Виконав уроки — нехай години дві попрацює фізично. Піднімайте з ліжка о п'ятій годині ранку. Скажіть йому: я готую для сім'ї сніданок — тружусь, ти готуйся до уроків — теж трудись. Усе це без крику, без нагадування про те, що він, син ваш, ледар. Від того дня, як він піднявся о п'ятій годині й попрацював до семи, — він уже не ледар. Його треба похвалити за працьовитість».

Не буває винадку, щоб такі прості заходи не переви-

ховали людину. Єдиною перешкодою на шляху до перевиховання ледаря можуть бути лінощі батьків.

Я не випадково говорю про перевиховання ледаря в сім'ї. Лінощі і народжуються, і викорчуюються насамперед у сім'ї. Якщо в сім'ї немає атмосфери працьовитості, школа не може досягти позитивного результату власними зусиллями. У всіх відділах батьківської школи ми вивчаємо питання: звідки беруться лінощі? Робимо психолого-педагогічний аналіз поведінки, праці, навчання, взаємовідносин молодших і старших. Запобігання лінощам — одна з найважливіших точок поєднання зусиль школи й сім'ї.

100. Остання порада — по секрету...

Усе, що я в цій книжці раджу, треба знати тільки вам, педагогові, і необов'язково знати вашим вихованцям. Педагогічна обізнаність, педагогічна «освіченість» учнів приносить, як правило, не користь, а шкоду. Справа в тому, що однією з умов високої ефективності педагогічного впливу є обстановка ненавмисності цього впливу. Іншими словами, учневі не треба в кожному дану мить знати, що вчитель його виховує. Виховний намір має бути прихований обстановкою дружніх, невимушених взаємин.

Чому людина не повинна знати, відчувати, що її виховують? Тому що справжнє виховання — це самовиховання. Треба створити таке спілкування вихователя й вихованців, щоб кожне слово, звернене до юного серця й розуму, пробуджувало внутрішні духовні сили, викликало внутрішню роботу розуму й серця, спрямовану на самопізнання й самовдосконалення. Якщо ж людина на кожному кроці відчуває й розуміє, що її виховують, — здатність до самопізнання й самовдосконалення притуляється. У неї зароджується думка: яким мені бути й що мені робити — про це подумують дорослі. А моя справа — чекати порад і вказівок.

Видатний радинський педагог А. С. Макаренко не раз говорив про те, як важливо для вихователя не показати вихованцям, що вони піддаються якимсь спеціальним педагогічним процедурам¹⁸. Я все життя навчався цього у свого вчителя й переконався, що зробити свій виховний задум непомітним — один з дуже важливих елементів педагогічної майстерності.

Необхідно, щоб виховання дітей, любов і повага до дітей, вимоги до них і дружба з ними, — щоб усе це було самою суттю вашого духовного життя, мій друже.

ПРИМІТКИ

 ФОРМУВАННЯ
 КОМУНІСТИЧНИХ ПЕРЕКОНАНЬ
 МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ

Праця написана російською мовою в 1959—1960 рр. Видає в 1961 році в Москві видавництвом Академії педагогічних наук РРФСР. Друкується за текстом цього видання з невеликими скороченнями. Українською мовою публікується вперше.

Після виходу в світ праця привернула увагу широкої педагогічної громадськості. Її обговоренню, в якому взяв участь автор, було присвячено спеціальне засідання Президії АПН РРФСР 11 квітня 1962 року. Звіт про це засідання опубліковано в № 6 журналу «Советская педагогика» за 1962 рік.

У праці зроблено спробу визначити систему формування моральних переконань молодого покоління, розглянуто питання про взаємозв'язок морального та інтелектуального розвитку школярів. Особливий наголос зроблено на ролі трудової діяльності у формуванні моральної свідомості учнів.

¹ У праці «До критики гегелівської філософії права» (1843—1844) К. Маркс писав: «Зброя критики не може, звичайно, замінити критики зброєю, матеріальна сила повинна бути розбита матеріальною ж силою; але й теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 1, К., Держполітвидав УРСР, 1958, стор. 391).—7*.

² Маються на увазі висловлювання К. Маркса про вільний час у III частині «Капіталу»: «...Справжнє багатство — такий час, який не поглинається безпосередньо продуктивною працею, а залишається вільним для розваг, для дозвілля, в результаті чого відкривається простір для вільної діяльності і розвитку. Час — це простір для розвитку здібностей та ін.» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 26, ч. III. К., Політвидав України, 1968, стор. 248).—8.

³ Йдеться про виробниче навчання, яке широко здійснювалось в школах Української РСР у період, коли В. О. Сухомлинський писав свою книжку.—16.

⁴ М. Горький у статті «Мета нашого журналу» писав про це так: «...Дійсностей — дві. Одна — дійсність командуючих, «влада імущих» класів, які, щоб там не було, утверджують свою владу

* Тут і далі виділені *курсивом* цифри наприкінці приміток означають відповідні номери сторінок цього тому.

над людиною, починаючи з малоліття її в сім'ї, потім у школі і церкві, не гидує і не гребує масовими вбивствами непокірних... Друга — дійсність підвладних, підкорених і покірних — безрадісне життя в безперервній, тяжкій праці, в злиднях, що приводять до фізичного виродження...

Робітничий клас Країни Рад, взявши в свої руки владу над країною, вирішив знищити ці дві непримиренні дійсності, насичені кровавим цинізмом, зухвалою брехнею, лицемірством, жорстокістю і ганьбою, вирішив знищити їх і створити третю дійсність справжньої соціальної рівності... Саме така дійсність створюється в Союзі Радянських Соціалістичних Республік волею, розумом, ентузіазмом комуністів — робітників і селян». (М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах. Т. 25. М., Гослитиздат, 1953, стор 103—105).—31.

⁵ В. О. Сухомлинський переказує своїми словами фразу К. Д. Ушинського з його порад батькам і наставникам щодо викладання рідної мови за його підручником «Родное слово». Дослівно ця фраза звучить так: «...При початковому навчанні діти повинні виконувати всі свої уроки в класі, під наглядом і керівництвом учителів, які спочатку повинні навчити дитину вчитися, а потім уже доручити цю справу їй самій». (К. Д. Ушинський, Твори. Т. 2. К., «Радянська школа», 1954, стор. 397).—126.

⁶ Заява Ю. О. Гагаріна перед першим у світі польотом людини в космос 12 квітня 1961 р. Процитована В. О. Сухомлинським за газетою «Правда» від 13 квітня 1961 р. Ці самі слова наведено в книзі: Юрій Гагарін. Вижу землю... М., «Детская литература», 1968, стор. 47.—145.

ЯК ВИХОВАТИ СПРАВЖНЮ ЛЮДИНУ

ПОРАДИ ВИХОВАТЕЛЯМ

Праця написана російською мовою в 1967—1970 роках. Рукопис обговорювався після смерті автора в лабораторії морального виховання молодших школярів Науково-дослідного інституту загальних проблем виховання Академії педагогічних наук СРСР і дістав там високу загальну оцінку.

Друкується за авторським рукописом але з скороченнями, зробленими, головним чином, за рахунок ілюстративного матеріалу. Переклад здійснив А. С. Василенко.

Праця складається з циклу повчань, що стосуються формування в дітей і молоді комуністичних рис характеру. В ній розглядаються питання виховання радянського патріотизму, комуністичної ідейності і високої громадянськості, соціалістичного гуманізму, любові до знань і вчителів, глибокого розуміння краси та ін.